

ગુર્જરી અથમાલા મણકે ૧ ૨

બે આખ્યાન

વ દલભ ગર્જના ખ્યાન

અને

ગુર્જરી પ્રસન્ના ખ્યાન

ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૧૮૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જે આખ્યાન

વિષય ૬ - ૧ - ૨

ગુર્જરી અન્યમાલા: મણકો ૧-૨

ૐ આખ્યાન

વ દલ સ ગર્જના ખ્યાન

અને

ગુર્જરી પ્રસન્ના ખ્યાન

સંયોજક અને પ્રકાશક

ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

એમ. એ. ખી. ટી.

અધ્યાપક: ગુજરાત કૉલેજ-અમદાવાદ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન

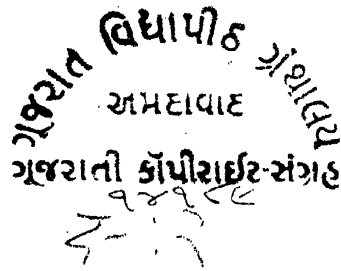
સંવત્ ૧૯૮૩

ઇ. સ. ૧૯૨૭

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૪-૦

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય. રાયખડરોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક: ગળનન વિશ્વનાથ પાઠક.

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૦૦૦

સર્વ હક સ્વાધીન.

१९७३-७४

श्री
वत्सलभगवद्गीताभ्यास

અર્પણ પત્રિકા

વર્ષ તેર પૂરાં થયાં માસ આઠ વહી ગયા,
પ્રતાપી પિતાશ્રી હું તો ભૂલ્યો નથી આપને;
વક્ષલના વક્ષલ હા ! વક્ષલ પિતાશ્રી ગયા !
વક્ષલ મેં હાથ લીધો રાખું આપ નામને;
વક્ષલને વાંચતા. જ્યાં દીસતા વક્ષલ પૂરા,
મુખાકૃતિ ભૂલું નહિ નમું દીવ્ય તેજને;
વીર રસે વીર થાતા દુઃશાસન વાંચતામાં,
જાણે વક્ષલનું તેજ મળ્યું દીવ્ય દેહને.

અહા ! દીવ્ય સ્વર કેવો ! શેમાંચ શરીરે થાતાં,
જાણે સર્વ જોયું એણે રહ્યા વક્ષલે મળી;
આંખમાંથી અશ્રુ પડ્યાં દ્રૌપદીનાં કષ્ટ દેખી,
યક્ષ પ્રશ્ન થકી જાણે આત્મા ગયો પીગળી;
નરસિંહ શિવાનંદ કવિ તણી સેવા કરી,
કંઠ ગુપ્ત શોધો કરી જાણનારને ફળી;
ગુપ્ત રત્ન ગુપ્ત હતું ગુપ્ત એ તો ઉડી ગયું,
સાહિત્યના રસિક એ રહ્યા દિલમાં રળી.

શાને અરે ! પિતા ! શાને લેખિની ના કર ધરી,
ગુર્જરીને નવ દીધી આપે મીઠી અંજલિ !
અપારા એ શક્તિ હતી ચિંતા શિર ભારે હતી,
અરે ! શાને ભૂલું હું એ ભાવી છે ધણું બહી;
શ્રમો કર્યા તીવ્ર અરે ! શરીર શોષાઈ ગયું,
એક પછી એક એમ વિપદ આવી ભલી;
વિચારું હું સમો જ્યારે દિલ કંપે ધૂનું અરે !
શિવ ! શિવ ! કરી મારે દિલમાં રે'વું દલી.

આજ ચિત્ત માફે જ્યારે વીતી વાતમાં હૂમે છે,
 વક્ષલની ગર્જનામાં આપને બૂલાય ના;
 ધીર ધરી માર્ગ ખેડ્યો ખેડવો હજી ઘણો છે,
 જોમ માગું આપનું હું દૈવ તો જોવાય ના;
 વક્ષલની ગર્જનાની અંજલિ આ હું દઈ છું,
 ગંધ, પુષ્પ, રસયુક્ત હોય કે તે હોય ના;
 ગમે ખીજને કે નહિ ગુર્જરીની સેવા થાય,
 સ્વીકારેને અંજલિ આ ગર્વ મુજ હોય ના.

પ્રસ્તાવના

વક્ષલ મને ઘણો ગમે છે. એની શૈલીથી અને એના સ્પષ્ટ કથનશીલ સ્વભાવથી. એટલે જ વક્ષલને નાયક રાખી આ લખાણ લખ્યું. મને જરા પ્રાચીનતા પ્રતિ પક્ષપાત છે એટલે એ શૈલી પ્રદર્શ કરી છે. લજવાય એવું આ નાટક નથી એટલે આખ્યાન નામ રાખ્યું છે. એ નામ રાખવામાં કોઈ પણ જાતની આંતર ઘટના નથી. લખાણમાં કોઈપણ મુદ્દાઓ કોઈપણ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને પ્રક્ષેપવામાં આવ્યા નથી. ઉછાંછળો વક્ષલ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર સમયભર ભૂલે છે એ જ સ્વભાવબિન્દુને ઉદ્દેશી જે જે લખવામાં આવ્યું છે તે તે લખ્યું છે.

બંને આખ્યાનોમાં શ્લોકોમાં અનુનાસિકવાળા અક્ષરો, અને 'ય' યુક્ત જોડાક્ષરોની પૂર્વનો હ્રસ્વ અક્ષર હ્રસ્વ જ ગણ્યો છે.

આધુનિક સમાજને સંખોધી સામાજિક વિચારની વિચારણા હાલ દૃશ્ય નાટકોમાં અનુભવી કે બીજા અનુભવી દષ્ટિએ સૂચવાતી હોવાથી આ પ્રકારને હાલ અનુસર્યો છું. આશા છે કે વિદ્વજ્ઞનો પોતાના વિચારદર્શનથી મને બીજા લેખોમાં માર્ગદર્શક થશે. એમનાં સૂચન જરૂર જ સન્માનીશ અને એ માટે ઉપકૃત થઈશ.

આ લેખ સંવત્ ૧૯૮૧ ના પૌષ માસમાં આરંભ્યો હતો ને અરૂપ સમયમાં પૂર્ણ કર્યો હતો. કેટલાક ઉત્તેજક સાક્ષર મિત્ર વર્ગના સૂચનને અનુસરી હવણાં પુસ્તક રૂપે બહાર પાડું છું.

ભદ્ર, અમદાવાદ.
આવણ, કૃષ્ણજન્મોષ્ટમી.

ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર ગંડયા.

શુર્જરી ગ્રન્થ માળા ના

અન્ય પુસ્તકો

તૈયાર થાય છે

દક્ષ યજ્ઞ

આશરે ૪૦૦૦ લીટીનું ખંડકાવ્ય

અને

ત્રિપુર-દહન

ત્રિઅંકી નાટક

ઉપરાંત

શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સીરીઝમાં

પ્રેમાનંદ સુત વક્ષલનું

અવનં ચરિત્ર

શ્રી:

વલ્લભ-ગર્જનાખ્યાન

અંગે ભસ્મ શિરે જટા ગુણવતી ન્યા'ળી દોડી જે ઘડી,
જોતાં શંકર, ધ્યાન ભાન ન રહ્યું જાણ્યા નહિ દેવને;
“ ભુંડો સ્તેન સમો વિમૂઢમનનો કેના ગૃહે તું ધુસે ? ”
વાણી એહ સદા હરો તમ શિરે આવી પડી આપદા.

૨

વ્યાખ્યા કોધ અને સ્વપુત્રશિર એ કીધું જુદું જ્યાં શિવે,
આવ્યાં મા નિજ પુત્રને નિરખવા; દોડી દશા તેહની;
દીધો કોલ “ ગજેન્દ્રના વદનથી પૂજાય એ સર્વમાં, ”
દેવી એમ થતી પ્રસન્નવદના રક્ષા કરે આપની.

સૂત્ર—મને કહેવામાં આવ્યું કે કંઘક જનસમાજ સમક્ષ મૂકી એનું
ચિત્તરંજન કરવું. જ્યોત્સ્નાથી ચમકતી ચાંદનીમાં હું પ્રકાશ
ક્યાંથી કરું ? તદપિ—

જે જે મળે અવનવું કંઘ ગુર્જરીનું,
મૂકી સમક્ષ જનના નવ કાંઘ કે'વું;
જ્યોત્સ્ના ખોલે ગગનમાં નવરંગ દાખે,
શોખીન ત્યાં વિહરતાં દિલ તૃપ્તિ પામે.

માટે આ એકાંક અભિનવ-પ્રયોગ દર્શનપથગામી કરું છું. આશા
છે કે સુજનો તેને યથાન્યાય દેશે.

(પારિપાર્શ્વક આવે છે.)

પારિઃ—નિરીક્ષશે શું ને ન્યાય દેશે શું ! મારા આપનું કપાળ !
 અરે તેણે હોત તો સાફ કે કપાળમાં શોભીતો મંગળસૂત્રક
 કુંકુમનો ચંદ્રક તો જોવાય ? છે ને નવરાના ઘંધા. જે હાથ
 આવ્યું તે ફેંકવા માંડ્યું. પણ ભલા ! કાણુ તમારે ત્યાં યોખા
 મૂકવા આવ્યું હતું કે આ રંગપંચમી ઉભી કરી છે વાઝ ?

સૂત્ર—બહાર તેની ધાડ. મારિષ ! તારો સ્વભાવ તો જવાનોજ નહિ.

કુતરાની પૂછડીજ વાંકી. સાંભળ—

ઉગ્યાં આગ વિષે અનેક પ્રલગ્ન શોભા અપારા વહી.
 વિચ્છિન્ના કરતા અનેક જન તે અંતે કલંકી કહી;
 માંહેમાંલ વિરોધરોધ જગવે એ સાક્ષરો રાક્ષસા,
 સર્વે એક પ્રયાસમાં નવ રહે રેતા મર્યા તાનમાં.

પારિઃ—ભાવ ! એમાં ધાડ નથી મારી. જુની આંખે જુનુંજ ગમે.
 નવીનતા નસીજમાં લખી હોય તો ભોગવેને ?

પુષ્પો અનેક વિવિધાં મળતાં સુરમ્યાં,
 જે આંગલદેશ-જનની તરફીજ દાખે;
 એવી સુરમ્ય ગુંથણી નવપુષ્પની આ,
 કોને ગમે ન દિલમાં દિલ રંગ રમ્યાં.
 વળી

છે દાગ રાગ રગડા દગડા સમા આ,
 જાણે શું ભેખડ ખડી ખડધાન્યની આ !
 લાંખી લપેટ ભરપૂર પુરાણુ થોથે,
 એવી પુરાણુ-પુરની ગદહી શું ગાકે ?

[નેપથ્યે:—]

[વક્ત્રલ]—અરે મૂર્ખ શિરોમણિ બંધ કર તારો ખડખડાટ.—

નાસ નાસ નાસ મૂઢ પ્રાણુ તારો જાય આજ,
 ચેત ચેત ભુંડા ચેત આગ જ્ને ફેલાય છે.
 આંખ તારી કોડા સમી દેખે નવ પાણી પાજ,

કર્ણ દીસે સુપડાં શા નાદના સુણાય છે.
માર માર માર એજ ડીકાં તો ગર્દભ કાજ,
ઘાત ઘાત દુષ્ટ ઘાત શાસ્ત્રમાં ભણાય છે.
વક્ત્રલ દુક્ત્રલ આપ દુષ્ટની ન જાણે દાઝ,
ગુર્જરીના પંદ દંડ સૂત્ર એ ઘોષાય છે.

પારિઃ—[સાંભળીને સભય પણ સસ્મિત] ભાવ ! આ ક્યું પનંગીઉં
કરૂં છે ?

સૂત્ર—મૂર્ખ ! ભાષા પણ પિછાનતો નથી ?

હાર્યો હારે ભુવનતલમાં હોડ જે ના હડીલો,
રંગે રાગ્યો રગ રગ તજે ના રસે એ રસીલો;
જુઓ ના જે નિજ જનકને, સત્યમાં છે મચેલો,
વીધે બાણે, અસર ન જુએ, કાર્યમાં એ પચેલો.

તે અગ્નિમાં વૃત રેડ્યું. એ આવે તે પહેલાં ચાલ્ય અદિથી, નહિ નો:-

કોદંડ-દંડ શર કે રસનાં છૂટે છે,
ઘોડે શું તીડ સહસા નભ ચંદ્ર છાતા,
તારા ખરે ગગનથી નવ ધાન્ય ખાવા!!
છે એમ વક્ત્રભતણી રસના સુરમ્યા.
(બંને જાય છે.)

[કોધાવિષ્ટ વક્ત્રભ પ્રવેશે છે]

વક્ત્રભ—

છૂપાય ક્યાં તું ખેચરા ! ઓ પાછલીન ભૂંકડા !
પાણીનું મેદાન મોટું પત ત્યાં જાણાય છે.
ગુર્જરીના ગ્રંથ ગૂઢ ગર્દભ જાણે બરાડા,
વાણીની વાણી ચઢે વટ વખણાય છે.
પંચમ કોકિલ કેરાં કાકા ગણે છે કાગડા.
ધાણી જેવાં છૂટે બાણુ ભૂમિ પછડાય છે.

દેરાસન દેવકેરાં મૂષક મન રાકેડા,
વાણી જેવી વાણી મારી સર્વ કો પીલાય છે.

વળી

ગુર્જરી રસાળી ભૂમિ નિરમળી જુની વાણી,
વાણી એવી ના પિછાણી ખ્યાતિ બોળી આપની.
શું શાં પૈસા ધૂળ કાઢી ચંદની ઉરાડી ધાણી,
ગુર્જરીને કીધી રાણી આપીને પે'રામણી;
આવ્ય, આવ્ય, મૂઠ આવ્ય, મુડી હું આપું તાપની,
ચાર તમુ ભરી કાપું જીવ્હા એ ન કામની;
ઉદરા સમો તું ખાય કૂંકી શું પાની પાગની,
પૂંછડી તાણીને ફેંકું જાણું હું શા માપની.

[આમ તેમ જોતો] અરે ! અહિં કોઈ નથી ? પ્રાચીન ગુર્જરીને વખોડનાર મદ્દાત્મન ! આંખમાં કાંકરા ખૂંચ્યા કે પગમાં રાગ ભોંકાઈ ! નથી આ નરસિંહ કે પ્રેમાનંદ, નથી શામળ કે ભાગ્યજી, ને આ કવીશ્વર વક્ષલ—

સત્પુત્રણું શળ મોટું શળનું જાણે શળ,
અમિ હરે નામ સુણી વાણી સ્થિર થાય છે;
ગાંજ્યો પિતાથી ગયો ન પાઘ શિરપર મૂકી,
પ્રભાકર લાજ્યો પ્રાઠ અસ્ત રોજ થાય છે;
ગુર્જરીને શણગારી કવિતમાળા પે'રાવી,
શોભીતી કામણગારી ગીત કેવાં ગાય છે;
શરમાતો જરા નથી ગુર્જરી પુત્ર ગણાતો,
માતાને તું ગાળ દીયે પ્રાણ તારા જાય છે.

અરે દુષ્ટ ? મારા જન્મવલ્યમાન ક્રોધને ગણકારતો નથી તો
જો, દૂર દૂર રહેલો છતાં હું શું કંઈ છું તે—

ચાલે ન કલમ તારી નામને જે બોળનારી,
 લુખી લુખી થાય છુડી, ઘસતાં લખાય ના;
 કર ભલે શંખનાદ તોયે નવ મજે સાદ,
 સરસ્વતીનો પ્રસાદ મુખથી પમાયના;
 ઉર્મિઓની રસ જવાળા ફેલાય કેવી કરાળા,
 વિસ્તરે એ શી વિશાલા તુંથી એ સ્પર્શાય ના.
 નાશ પામે—

દસપતરામ—(આવીને) હાં હાં હાં હાં, કવિયુવક ! કવિ અને ક્રોધ એક
 રાશિનાં છે; છતાં જ્યોતિષના નિયમથી તો જુદાં હો !, એ
 બે ભેગાં મજે તો પ્રલયની જવાળા છૂટે. મારે સુણ્ય.

દયા છે ક્ષમા એ લિયા જૂલવું ના,
 મયા છે જ્યા એ લિયા સુણવું હા;
 સડુ વાતમાં પ્રેમની નેમ રાખો
 ખડુ વાતમાં નેમનો વે'મ દાખો.
 વળી ક્રોધમાં અગ્નિનો ભાવ ભાળો,
 અજે બાળતો આત્મને કાષ્ટ ભારો;
 નથી રાડુ બીજને નથી ઢેડ વીજને,
 ગણું એક એ જોહ સંસાર સીઝયો.

વદ્ધભ—તું પ્રાચીનતા હો કે અર્વાચીનતા, મિશ્રરૂપ અનેક વિપરિ-
 ભુતિ હો કે સુપરિભુતિ; પણ સુણ્ય; મેઘાડમ્બર શોભે છે
 વિદ્યુતના ચમકારથી, ધધરતી ગર્જનાના પ્રચંડ ઉદ્ધોષથી.
 સર્વને ઘસડતા ધસમસ વહેતા ઘોઘથી શાંતિ અને રમણીયતા
 શોભે છે, ભયંકરતાનું પટ સરતાંજ તે દીપે છે. સૂર્યના
 પ્રચંડ બાણે વીંધાતું આકાશ સાયંકાળે શું સિદ્ધવ્રતિ ધારણુ ના
 કરે ? ઉપદેશ અને નીતિ એ કાવ્યના તેમજ મનુષ્યમાત્રના
 સતત અલંકારો નથી. કારણ—

પાપના આગારમાંહિ પુણ્યના અંખાર શા ?
 અસત્યના આપારીના મીઠડા મેળાપ ના.
 તરવાર તીખી મામી લાકડી શી દેવી કશી ?
 લાત મારનારને તો માન લાત દશનાં.
 માના જ્યા વીર અમે નચાવીએ નપુંસક,
 દુશ્મનોને દુષ્ટ દંડ કર ઘાત વાર ના.
 જેવું લણે તેવું પામે છે સિદ્ધાંત સીધો સટ,
 હું નમું ના કાણુ વાર જો નમે કોપલ ના.

દલપત—કવિવર ! જીનું તે સોનું, નવું તે હીણું, એ પક્ષપાત છે.
 નવીનતામાં પ્રાચીનતા છે. પ્રાચીનતામાં એ ન્યૂનતા છે.
 સંપૂર્ણતામાં એ અપૂર્ણતાનાં છિદ્રો છે. સૃષ્ટિની પ્રાચીન-
 તામાંય નવીનતાનાં યુદ્ધ દેખાય છે. જો—

ધણુ! હુમે છે ધન ગર્જતા કે વર્ષા જતાં એ જલ વૃષ્ટિકારી,
 વાયુ તણીયે ગતિ થાય વાંકી ના વૃત્તિ તેની સ્થિર શોભનારી;
 સંખ્યા સમેયે નવ રૂપ ધારે વૈચિત્ર્ય એના રૂપમાં બતાવે,
 જો જાયું તે એક રૂપે રહે ના સિદ્ધાંત એ સર્વ સ્થળે જાગ્યાવે.

વલ્લભ—અયે અર્વાચીનતાના દુદુલિ મહાશય ! નાદથી વિજ્યમાળા
 મળતી નથી, સૈનિકોની વ્યૂહ રચનાથી વિજ્યધોષાણુન.
 પ્રસંગ તત્કાળ મળતો નથી. નિશાન વાગવાથી, ધ્વજ દર-
 કવાથી. વિજ્યનાદ થઈ શકતો નથી. નવીનતા વિચારની
 હોય છે, શૈલીની હોય છે, રચનાની હોય છે. શંભુ મેળાથી
 થતી નવીનતા તો વર્ણસંકરતા કહેવાય. ગુર્જરીની શુદ્ધતા
 છે પ્રાચીનતામાં. શુદ્ધતામાં આવિલતા પ્રવેશે છે પાશ્ર્વત્યની
 નવીનતાથી. મચો છો તાનમાં, વધો છો માનમાં; તથા
 ખોતાનું લજો છો બીજાનું. સત્ય કુદરત તથા લજો છો
 કૃત્રિમતાને. જુઓ, જુઓ, સૂર્ય હથ ગતિથી ચળ્યા નથી

રાત્રિનો સમય પક્ષટાયો નથી. તારામંડળના ભ્રમણમાં સંકરના પ્રવેશી નથી. સૃષ્ટિના સંચાલક નિયમો તૂટ્યા નથી. છતાં કેવળ સ્વાર્થ અને મોટાઇની ખાતર સંકરતાનો પ્રચાર કરી ગુર્જરીની વેદના વધારી રહ્યા છો, અને જ્યાં ને ત્યાં—

લાવ લાવ કેં નવીન બનું છું પ્રૌઢ હું કવિ,
લખું લાખનાં લખાણ લાલ્ય લાગે લૂટમાં;
આમ લઉં તેમ લઉં કહું કવિતા હું નવી,
ભાત ભાતમાં ભમાવી ભાષા ભડું ભારમાં;
જુનામાં તો છેજ શુંય ડોખરાં બેકાં છ છેક,
તાર તાર તૂટે તર્ત તડેડાટ તાનમાં;
જોયો નહિ દેશવેશ રાખવો નહિ કેા ટેક,
કલ્પનાના કાટ કાઢ કૃત્રિમ એ કાવ્યમાં.

તો પછી અર્વાચીનતાના મદના પર્વત તોડવા આ વક્ષલ દવે પૃથ્વીપર અવતાર લેશે. જન જન, અર્વાચીનતાના પ્રતિનિધિ ! કહે, તારા અનુયાયી, નવમાર્ગગામી સૈનિકોને, અસુરોનો સંહાર કરવા જેમ વિપ્લવ અવતાર લે છે તેમ ગુર્જરીનો પુનરુદ્ધાર કરવા દંભી, નપુંસક, તેજહીન, બળહીન, કવિતાની પૂંછડીયે ન જાણનાર કવિકાગસમૂહના ઉદ્ધૃત મથૂરપિચ્છ ખેંચી કાઢવા મારે જાતેજ—

કૃત—

[નેપથ્યે]

ઉચ્ચે ગયો તદપિ આ સવિતા પડે છે,
સંતપ્ત છે તપન એ પણ શાંત થાયે;
વાયે હવે પવનની લહરી મધુરી,
સંધ્યા તણો સમય એ નિજ કર્મ દાખે.
પુષ્પો તણી પરિમલો પ્રસરી અહિં છે,
વહેતી રહી રસ સુધા રસ કુંજમાંથી;
કેં તારકો નિજ કરે ભરતા રહે છે,
બીજા હવે રસ ભરે સમયે ચુકોના.

વક્ત્રલ—[સુણીને-સક્રોધ] અયે ! વાણીક્ષેત્રનિવાસી વનચર ! શાંતિના ઉપદેશમંત્રો ક્રોધયત્નમાં સંભળાતા નથી. છતાં તું હુંપદ છોડતો નથી તો હવે સહન કર્ય આ વાણ્યચ્ચની અગ્નિજ્વાળા.

હૂત—[પ્રવેશીને-સભય] ક્ષમા ! ક્ષમા ! કવિવર, ક્ષમા. પિતાનો પ્રેર્યો કેવળ આદેશવાહક થયો છું. સાક્ષર મહાશયો મંડપમાં સ્વ સ્વ સ્થાને ઉપસ્થિત થયા છે એજ વિદિત કરવા આવ્યો છું. બીજો કોઇ પણ મારો હેતુ ન હતો.

દલપત૦—હૂત ! દોષ તારો નથી, કહ્યું છે કે—
 જે જન સેવા જઈ કરે ગર્દભ બીજો હોય,
 એ બાળુના મારથી ભાગ્યવંત તે રહોય.
 દાણા જેવા જમ પડે એ પડમાંહિ દળાય,
 જોને સૂરજ ચંદ્ર એ રોજ રોજ પીલાય.
 આવી માથે જે પડે સહેવું સેજે થાય,
 બોલે તે બે ખાય છે સાર સિદ્ધાન્ત મનાય.
 ચાલ, માર્ગ બતાવ.

હૂત—પધારો, કવિરાજ ! પધારો, આ રહ્યું સભાદાર.

[બન્ને કવિઓ પ્રવેશ કરે છે. હૂત દ્વાર આગળ ઉભો રહે છે, સભામાં નરસિંહ, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, શામળ, નર્મદ, વગેરે કવિઓ બેઠા છે. તેઓનો માંચોમાંચ વાતાંલાપ ચાલુ છે.]

દલપત૦ [વક્ત્રલને] કવિરાજ ! કેવું સુંદર ચંદ્ર-ઉપચંદ્ર-તારક વિરાજિત સભારથાન છે ?

ઉંચે જુઓ ગગનની વિલસે કમાનો,
 ગુંથ્યા શું તોરણ નવાં વિણ સૂત્ર તારે !
 આકાશની સુરચિતા શુભ છાજ માંહિ,
 દીધી જડી રજનીની નવ ચુંદડી શી ?

વક્ત્રલ—મહાશય કવિ ! મારી આંખે તો કંઈક જુદુંજ દેખાય છે.

આજ કાલના કવિના મગજનો છે ધૂમાડો,
 ગુર્જરીને છે રિખાવી તનખા છે આગના.
 ચોંટી રહ્યા, સ્થિર થયા; જણાવતા એ દહાડો,
 તોએ પાપીઆ કવિડા મૂકે મામ નામ ના.
 શયીનાં ઘડયાં ધરેણું સોનાની કણિકા ઉડી,
 ઉડી પૃથ્વીપર પડી પાછી ઉડી આલમાં,
 કવિડાના નવા શ્વાસે પવિત્રતા પાછી ફરી,
 શુદ્ધતા સ્વરૂપ ભૂલી આવી વસી સ્થાનમાં.

દલપત૦—જુઓ, જુઓ, કવીશ્વર પુત્ર ! આ સભાસ્થાનમાં કવિઓ
 બિરાજ્યા છે.

બ્રહ્માની સરજી ટકે નવ અહિં સૃષ્ટિ બની આ જુઓ,
 ચંદ્રા કંક કળા સદા પ્રસરતા જો ! જો ! પ્રભુતા વધી;
 તાપે ના તપતી રસે કસ ભરી. રેલાય જોને સુધા,
 પીવા જુનદ ધસે જુઓ તલપતાં કં કં ગણો પક્ષીનાં !

વળી

આનંદે વિલસે, રમે, નવ રસે; વાહંટ ઉડે ઘણી,
 વર્ષાશી પડતી જ એ અવનિમાં, પોષે નવાં પુષ્પને;
 ફેલાયે સુસુવાસ જો અહિં સુધી જહેકે અધું વિશ્વ આ,
 થાતી તેહ સુગંધિતા રસનદી પોષે પુનઃ પુષ્પ એ.
 એવી એ ઘટમાળ શી પ્રભુતણી લીલા સુરમ્યા દીસે,
 રાખી ગ્રન્થિ સુકોમલા સુવિહિતા, અર્વાચીને પ્રાચીના;
 એથી કાવ્યસુધા ફરે મહભરી રંગેભરી તાનમાં,
 નાચે નૃત્ય કરે ધરે વિવિધ એ વસ્ત્રાદિ કં કં નવાં,

વલ્લભ—કવિ !—અયે ઉન્મત્ત જીવિત-નિરપેક્ષી ! અમૃતસ્યન્દિનીનાં
 જુનદો ક્ષારાન્ધિમાં શમતાંજ અમૃતાસ્વાદ તજો છે.

દલપત૦—જતાંય વરાળરૂપ થતું તે પુનઃ અમૃત રૂપ ભજો છે.

વલ્લભ—એવી કોઇ પ્રચંડ સૂર્યશક્તિ કાવ્યસુધાને અર્વાચીનતાની

ગંધકીથી પુનરુદ્ધત કરવા શક્તિમતી નથી.
 કારણ-પ્રતાપી સૂર્ય છે ઘણા ન કે ગણે તેની મણા,
 રહ્યા ઉંચે દૂર છેક જગતા ન કામના;
 પાસે હોય તોય ટેક હું તણો ન છોડે છેક,
 ચોરનાર ચોર એહ વહે વાણી વામના;
 છતું તેજ જીએ નહિ પ્રભાને પિછાને નહિ,
 લાગ્યો તાપ બોલે નહિ લ્હાણું કરે ખારનાં.
 આંખ બેય તોય એક કાગની ન છોડે નેક,
 ચાંચ મારી વિષ્ટા કરે જીએ પકવાન ના;
 દુષ્ટ પાપી દંડું હુંય મનની ખા ભૂલે તર્ત,
 છોલી છોલી લીસા કરં કળા પૂર્ણ ભાળવા.
 ગર્હભ તો જાણે એક લાત માર ભૂક ભલું,
 રીતિ તેને હું ભણાવું થતા દોષ ખાળવા.
 મગજનો વા હું કાઢું આંખ તેજ હું ખનાવું,
 સત્ય શું તે હું ખતાવું મોતી મૂડ્ય જાણવા.
 છોડે ન ગર્હભપૂછ માથે આવે જો કે મર્ત,
 તે તણાયા છો તણાય નર્ક દુઃખ ભાળવા.
 કવિ કેરો ક્રોધ પ્રૌઢ રૌદ્રથી એ ચઢી જાય,
 ખાળ ખાળ સર્વે ખાળ હોય દેવ દાનવા.
 નવા જીના નાના મોટા રંક રાય શેઠ હોય;
 ભાળ ભાળ દુઃખ ભાળ ભાષાભક્ત ન્યાળવા.
 ક્યાં છે ! ક્યાં છે ! દુષ્ટ મૂઢ પ્રાચીનતા આવી હોય,
 જાણ જાણ ભુંડ જાણ અનરસ સ્વાદવા.
 લેતું લેતું આ પ્રહાર ગુર્જરી તો સતી હોય,
 કવિ ક્રોધ ચિતા હોય દુષ્ટથી ઉદ્ધારવા.

[વક્ષભ જાન ભૂલી તાનમાં મંડપમાં ગર્જતો ભમે છે.]

પ્રેમાનંદ—વદ્ધલ ! ઉન્નત વદ્ધલ ! ગાંડપણ પ્રવેશ્યું ! સાક્ષરસભાના સાક્ષરનિયમોમાં નિરક્ષરતા પ્રવેશાવે છે ! સાક્ષરી શાન્તિની નિર્મલતામાં પ્રેરે છે કાં આવા આવિલતાના પ્રવાહ નિરર્થક મનઃ કંપથી ? સાક્ષરને તો જોઈએ સહોદરભાવ; જે પરિણમે એકાત્મતામાં. ન જોઈએ ઝાંખીએ તેમાં ક્રોધ, ઇર્ષ્યા અને દ્વેષની. ઉદ્દેશ શો છે ? ગુર્જરીની ઉન્નતિનો, ઉન્નતિ નિભાવવાનો; વિલયતાનો નહિ. કારણ—

ભર્યો તેજે પુરો વધધટ થતો ચંદ્ર ગગને,
નિભાવે છે રાત્રિ ક્ષણ વિલય થતાં રનેલ સરથી;
નદી નાળાં ખાલી પુનરપિ ભરાતાં જલવડે;
રચાઈ છે સૃષ્ટિ સકલ ભરતી ઓટ નિયમે.

વદ્ધલ—પિતાશ ! રસાતલ જતી સૃષ્ટિને પણ ટકાવી રાખવા જે કુદરત પ્રયાસ કરતી હોય તો તે કુદરતજ અકુદરતી છે. અગ્નિ શીતલ થાય, વર્ષાધારા સંતપ્ત રહે; વાયુ ગતિ તજે, સ્થાવર ગતિ ભજે; તારા મંડળ પ્રકાશ ખુએ, તમિસ્રા તેજ વતી અને, પ્રકાશ પ્રભાહીન થાય; પ્રભાત પશ્ચિમે ઉગે, સંધ્યા સમય અદ્ધલે; સૂર્ય ગતિથી ચલે, અરુણ રક્તભાવ તજે; પ્રાણુહીન શરીર ગતિ કરે; પંચમહાભૂત-હીન સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ ભજે; ભકતો નકે વસે, પાપિષ્ઠ સ્વર્ગે વસે, યોગિઓને પિશાચ પ્રાપ્તિ થાય, મલિન સાધકોને દેવ કૃણે; સકલ જગતનો નિયામક નિયમાય; નિર્બંધ બંધાય; નિર્લેપ લેપાય. અજર જરે, અમર મરે, અનન્ત અન્તવાન થાય, અનાદિ આદિભાવ ભજે તો સૃષ્ટિનું, સૃષ્ટિત્વ, એકાત્મ્ય આત્મત્વ સર્વ વિનશે; અને સર્વત્ર છિન્નભિન્નતા ભાવ ભજતી રહે.

મહાવીર કવિવરો ! જુઓ જુઓ !

કવિતા ચંદ્રિકાના કલંક, રસક્ષેત્રના કીટ; ધાન્ય કોશના મૂષક;
 શબ્દપાત્રના છિદ્ર; ઇન્ધનના ધૂમ્ર; અંગારાની ભસ્મ; જઠરાશિમાં
 મન્દતા; મન્દાશિમાં શિથિલતા; સૌન્દર્યમાં સ્થામતા; સખલતામાં
 હીનાંગતા; ચપલતામાં સખલનતા; સ્થિરતામાં અલસતા;
 વાક્સરિતામાં પાષાણુતા, સરલરસવાહિનીમાં આડંબરતા;
 શબ્દલાલિત્યમાં કર્કશતા; અર્થ ગાંભીર્યમાં છાછરતા; માધુર્ય,
 ઓજ, પ્રસાદ આદિમાંથી થતી ચમત્કૃતિમાં શિથિલતારૂપ:
 અલંકારગૃહના પાયામાં નિર્બલતારૂપ; જેને કવિતા શું તેનું
 જ્ઞાન નથી, જન્દ કે રાગરાગણીનું જ્ઞાન નથી; શબ્દ સંવર-
 ãીનું જ્ઞાન નથી; જેનામાં ઉમળકો નથી; ઉરનો ઉભરો
 નથી; હૃદયની મસ્તી નથી; બુદ્ધિની ચપલતા નથી; વાણીની
 સરળતા નથી; ચિત્તની આકર્ષકતા નથી; અન્તરની પ્રેરણા
 નથી; વિચારની બહુલતા નથી; કલ્પનાની કોમલતા નથી;
 કલ્પનાના કોહાર નથી; કલમમાં તાકાત નથી; સાહીમાં પ્રવાહ
 નથી; જે વિચાર કરતાં વચકે છે, કલ્પના કરતાં કમકમે છે,
 લખતાં ધ્રુજે છે, જેને શબ્દ શોધનમાં કોશો ઉકેલવા પડે છે,
 ભાવ શોધવા પુસ્તકો ઉથલાવવાં પડે છે, ભાવ ઉતારવા
 શબ્દ મચડવા પડે છે; રસાસ્વાદ લેતાં જેઓની જીભમાં કકો-
 રતા પ્રવેશે છે; જેની બુદ્ધિ; કઠિત છે; છતાંય તેમજસ્વી દેખાડવા
 મથે છે; કદરૂપી છતાં હાવભાવ કરવા મથે છે; નેત્રની ચપળતા
 વધારવા જતાં બાંડી બને છે; જે આંખના પલકારાથી
 સામાને આંજી શકતી નથી, ચપળ ચાલથી આકર્ષી શકતી
 નથી, મુખારવિન્દથી જે પ્રભા પાડી શકતી નથી; જેના
 ઉજ્જ્વળ નિશ્વાસમાં પરિભલ વહી શકતી નથી, જેના લાવણ્યની
 સરિતા સરતી નથી; જેનાં ચક્ષુઓ કુદરતની ગુંચ ઉકેલી
 શકતાં નથી, કુદરતની સુન્દરતા પ્રશંસી શકતાં નથી,

ગહનતા ભેદી શકતાં નથી, સરલતાથી વિહરી શકતાં નથી,
 પ્રકાશ નિહાળી શકતાં નથી, આવા ઉદરભરી માનવેલા
 ગર્વોન્મત કવિડાઓ, જેનો આનન્દ કાવ્યરસ પીવામાં નથી,
 તરછોડવામાં છે; જેની એકતાનતા ભાવતાદાત્મ્યમાં નથી,
 શબ્દને મારી મચડી હ્રસ્વદીર્ઘના કલહક્ષેત્રમાં વાવણી
 કરવામાં છે; જેમની મનઃશક્તિના વ્યપારનો વ્યય વધે છે
 વ્યુત્પત્તિઆદિની મારામારી કરવામાં, નવીન રસભર્યા કાવ્ય
 લેખનમાં નહિ: જે ગુર્જરીને પોષવા જતાં તેને કંટક સમ
 ખૂંચતી કુંઠિત લીટીઓ ઘસડી નાખે છે: કાવ્યના ટીકાકાર
 ગણાવવાની હોંસમાં આંગલ-મ્લેચ્છ ભાષાના અવતરણ કરી
 ગુર્જરીની શુદ્ધતા, નિર્મલતા, સરલતા, સરસતા, સુન્દરતા,
 ઉત્કટતા, લાલિત્ય, મનોહરતા, આકર્ષકતા, કેમલતા
 વગેરેનો વારંવાર નાશ કરે છે. એવા કવિ કીટોને હાથે
 ગુર્જરીનું અધ:પતન થાય એના કરતાં તો, તે ચિતામાં
 મારાજ સ્વહસ્તે અગ્નિદાહ પામી ભડભડ બગતી, સદ્ગતિ
 પામે એજ પ્રત્યક્ષ જોવું બહેતર છે.

જનિમાન જ્યાં રહે ના ભાવ અન્યનો જીઓના,
 ત્યાં રહેથી માલ કશો મહત્તા ગુમાવવી;
 ધિક્ક, ! ધિક્ક, ! તુચ્છકાર, જ્યાં સુણો એ સીસકાર,
 કામે હાથ દીધે કશું ? નીચતા પચાવવી.
 આંજે પરાણો જે થાય કાલે કોડીનો તે હોય,
 પછી રેતાં ગર્દભ એ રીતિ શી શીખાવવી !
 બદલાય આ જમાનો ગુર્જરીની સ્થિતિ જાણો,
 એમાં એને લાભ કશો જીવતી મરાવવી.
 દુશ્મનોને માર માર કે ગુર્જરીને જીવાડ,
 છે સિદ્ધાંત મારો આજ તાતી તલવારશો;

જુઓ! જુઓ! હિન્દતણા સુખમાં કરી છે હોળી.
 હાથે કીધી ન બચાવી ધિક પુત્ર હિન્દના.
 હિન્દનો આદર્શ ઉચો ધિક ધિક હિન્દ બૂલ્યો,
 માતા બ્રજા થવા દીધી પાપની ચિતા કરી!
 પાપતણા એ આચાર નકના છે એ આગાર,
 ધિક બ્રજ હિન્દ ધિક નીચતા વધી ગઇ!
 થા તૈયાર થા તૈયાર માતા સતીને બચાવ,
 દુઃશાસન પાપી ઘણા ચીરે ચીર તાણીને;
 ભાષાના જુગાર થાય ગુર્જરીની હોડ થાય,
 મુજથી ન એ દેખાય માર ગદા સાથને;
 શકુનિને જયદ્રથ દુર્યોધન બ્રાત શત;
 લસી લસી લાસ્ય કરે બ્રજાચાર પ્રેરતા:
 લાવ ચક્ર લાવ ચક્ર ગદા બાણ ખડ્ગ લાવ,
 દુશ્મનોના નાશ કાજ માતા છે બચાવવી.

ભાલણુ—શાંત, શાંત, વીરવલ્લભ! ગૌરવની મર્યાદા ઉલ્લંઘવામાં વિશેષતા નથી. વ્યર્થ ઉસ્કેરાવવામાં મહત્તા નથી. ભાવિ-પ્રાબલ્ય સમક્ષ માનવતાની નિરર્થકતા ઉણી નથી.

બ્રમણ અટણ જોને સૂર્યને ચે રહું છે,
 વલત અનિલ માંચે ગન્ધ કુગન્ધ હોંચે.
 પ્રભુ શિર વસતાયે ચંદ્રને રાહ પીડે,
 વિધિ વિહિત થયું એ અન્યથા કેમ થાયે!

સૃષ્ટિનો ક્રમ જે વિહિતાયો છે તેજ પ્રચલે છે. સૌ સૌને કર્માનુસાર યથાંતથા પ્રાપ્ત થાય છેજ.

વલ્લભ—પિતૃ કવિવર! હું આશાવાદી છું. ગ્રીષ્મમાંચે વૃષાને અપેક્ષું છું. વિષુવત્પ્રપાતમાંચે નન્દનવાટિકા નિરીક્ષું છું. મૃત્યુમાંચે જીવનક્ષેત્રના આનન્દસરને કિનારે અથડાતી સલિલની લહે-ઝાઓથી ઉડતી ત્રીણી ફરમાં મોજ માણું છું. આવા બ્રજ-

તાના સમયમાંથે ગુર્જરીની સત્સ્થિતિની આપેક્ષા છે, છતાં જ્યાં સુધી ભ્રષ્ટતા નાશ પામતાં શુદ્ધતાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય નહિ ત્યાં સુધી આ ભૌમ્ય અસુરોનાં વાતાવરણથી પીડાતી ગુર્જરીને કૃષ્ણાવતાર સમ અવતાર લઈ ઉદ્ધરની ઐજ લેવે મારી કાર્યપરતા માનું છું.

નર્મદ—વલ્લભ ! પ્રાચીનતાને ઉતારી પાડવા અર્વાચીનતા મથે છે એ કથન અસત્ય છે. સર્વત્ર પ્રાચીનતાની વિરુદ્ધ ઘોષણા નથી. પ્રાચીનતા પ્રશંસાય છે. ઉદ્ધરાય છે. તેમજ ગુર્જરીના વિસ્તાર અર્થે પ્રયાસો પણ ચાલુ છેજ.

વલ્લભ—એ પ્રયાસો નથી પણ ગુર્જરીને કેવળ મૃતપ્રાય કરવાનાં સાધન માત્ર છે. હિન્દની હિન્દતાને વિલય કરી ખ્રિસ્તીય સંસ્કારોથી વિભૂષવાનો સમારંભ છે. જ્યાં સંસ્કૃતિનાં પટલ છાયાં છે, ત્યાં સંસ્કરતાનાં કિરણો પ્રસારવા મથાય છે. પ્રયાસો કેવા અને કયાં થાય છે ? વ્યુત્પત્તિની મારામારીના. શબ્દ-સંવરણીની આડંબરતાના; આંગિક ઉપક્ષેપોના. કયા લેખો લખાય છે ? હું, તું, તાં ના ઉદ્ધારના, અમેરીકાના અવતરણોના, પેરિસની પ્રમદાઓના લંડનની લલનાઓના જર્મનીના જમદૂતોના પ્રવાસીના પ્રવાસોના, સ્વીમરની સીસકારીઓના, શેકસ્પીયરના સૌન્દર્ય પરત્વે નીકળતી પોપટીઆ શબ્દ સંવરણીના, અને તેમાંય આત્મોદ્ધાસની શિથિલતા; મિલ્ટનના માધુર્યને પીવા મથતી મીટ, સંસર્ગ પ્રેરિત પ્રતિબિમ્બિત લાવથી; હૃદયોન્મથનથી નહિ; કારણ એટલુંજ કે લેખકોને ગુર્જરી પ્રતિ સમભાવ ઓછો, લેખવાની આવડતે ઓછી—

આવી વાત તેવી વાત લીધી લખી લેખ કાઢ્યો,
જોયું કોણે જોયું કોણે લખી નાખ વાતને.

જેમ તેમ ઝોડી માર લખી લેખ નામ કાઢ,
છાપામાં છપાવી માર સાક્ષરા લે પદને.
વિચારની છે શી જરૂર શબ્દની ઝમાવ રાઢ,
પોચા લોકને નચાવ જાણે ના છો રંગને.
નામ એકવાર આપ્યું લોકે એ પિછાણ્યું ગાઢ,
તમા નથી કે આપની રીતિ એ તું રાખને.

નર્મદ—વક્ત્રલ ! તારી આંખે તાત્વિક ભાવ તો દેખાતોજ નથી.
પ્રાચીન કવિત્વ શક્તિનો આવિર્ભાવ કરી તેની પ્રભાનાં કિરણો
વિસ્તારતાં કોઈ આદર્શરૂપ લેખ દષ્ટિપથ પડતાજ નથી ?

વક્ત્રલ—પ્રશંસા કરતાં પોપણજ ખરું મહત્વનું છે. પ્રશંસાથી પેટ
ભરાતું નથી. પોપણ વિના જીવન ટકતું નથી. પછી આટ-
બરતાના સમૂહરૂપ વર્તમાનપત્રો, માસિકોને અને અન્ય
આજીવિકાના સાધનરૂપ થઈ પડેલાં પત્રોને ચલાવવાના
શબ્દ યંત્રથી વધુ શું ? જુઓ ! તમારા ગદ્યપ્રેમી સાક્ષરોએ
વાવેલી ફૂલવાડીની ખીલવણી તો જુઓ ? નવમાલિકાને
લગ્નવવા જતી નવલિકાઓ ત્વ ખોતાં તે ન-વલ્લિકાજ
રહી. અને વિપરીત વાચનને અંગે કાલીવનનું સ્થાન પ્રાપ્ત
કરતી કેવળ અસ્થિ સંચયનો કોઠાર બની. કાલીનું જોર
વધ્યું. વિચાર સમૂહ નાશ થવા. લાગ્યો. સંકરતા વધી.
જે કે મથૂર પિચ્છ ધારી કાગનો કેટલોક સમય મથૂર તરીકે
પિછાનાયો પણ નવલિકામાં નવલતા ન રહી. આવિલતા
ચમકી રહી. ક્યાં છે પાત્રની મહત્તા ? ક્યાં છે પાત્રની
પાત્રતાનો આવિર્ભાવ ? ક્યાં છે પાત્રમાં તેનું દેશીય તત્વ.
મારી આંખે તો દેખાય છે જ્યાંને ત્યાં ઠોડી બેસાડેલા
નામાલિધાન. દેશીય ‘ત્વ’ જળવવાના દંભ ડોળ નીચે છુપાઈ
રહે છે પાશ્ચાત્ય ગુર્જરત્વ પ્રત્યક્ષ છે, છતાં તે દષ્ટિપથગામી

કરી શકાતું નથી. લખી નાખી પત્રોમાં વાર્તાઓ. છે કંઈ દેગ ઘડા ? જેમ આવ્યું તેમ બકી જાઓ. જે આવ્યું તે ફેંકતા જાઓ. ખીચડીનો સ્વાદ પણ પૂરો ના પિંછાનો. કેની તમા છે ? લેખક થવું છે. કરો ઉતારા. કરો ભાષાંતર અને લખો લેખ. જ્યાંને ત્યાં નવીનતા આણવા પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોની મહોકાણુ વાળી છે. હિન્દી ગુર્જરી તત્વને રસદીન શુષ્ક ગણી પાશ્ચાત્ય ખારા સમુદ્રમાંથી ચંચલ બોળવા તલપી રહેલા જુઓ આ પક્ષિગણોને ! એમના ઉડવાથી સુધારાના પ્રયત્ન પવન ફેલાય છે અને ગુર્જરીની શુદ્ધતામાંયે તેમના રાહ સમા પડજાયથી આભડછેટ થઇ રહે છે.

ગોવર્ધનરામ—વક્ત્રલ ! શુદ્ધતા નવલકથામાં નથી ? સર્વત્ર રાહુના પડજાયજ છે ?

વક્ત્રલ—મારો બળબળાટ છે આધુનિક અર્વાચીનતા માટે; પ્રાચીન અર્વાચીનતા કાળે નહિ. છતાં આપ પોતે પણ જાગરડો વાળતાં અચક્યા છો; લપસતા હતા છતાં ગૌરવ સાચવી રહ્યા છો. જુઓ, લેખકો વધ્યા. પણ હિંદનું ગુર્જરી ‘ત્વ’ કેટલું વધ્યું ? તમે ગદ્યવાદી થયા છો સાહિત્ય દષ્ટિએ તો જુઓ, કંઈ પ્રગતિ થઈ ? ગુર્જરી કેટલી ખીલી ? ખીલવવા જતાં તો ખિચારીને અધમુદ્ર કરાય છે. તમે કહેશો કે નાનાં કાવ્યનાં લેખકો ઘણાય છે પણ તેઓ હોળો છે શું ? લખી પાંચ સાત લીટીઓ તેમાંની ચારપાંચ તો બે ત્રણ વખત એવડાવી, અને કવિતા કરી. એક પાનું ભરી કાઢ્યું. જાપીને વેચી બજારમાં. એકે લખી બીજાએ તેનું મૃત્યુ કર્યું. ત્રીજાએ તેની સાક્ષરતા વધારી. આ હાકલું ગાડું ને કવિ થોડે ચઢ્યા. સાક્ષર થયા ગુર્જરીના સેવક અને પોષક. નર્મદ ! નવલ ! દલપત ! કલાપી ! કવિવરો ! જુઓ અમારા પ્રાચીન કવિ-

ઓના જમાના ગયા. તમારાયે સમય ગયા. અને હવે આ જમાનો આવ્યો. હોંસથી થતી સેવા ગઇ. ઉમળકાથી થતી દેવીની પૂજા ગઇ. હવે તો એને નામે પોતાની ઉન્નતિ, કીર્તિ અને મહત્તા જાળવવાની વાત વધી. હું કવિ કેમ કહેવાઉં ! લોકો મને કવિ સાક્ષર કહી કેમ સંબોધે ! સભામાં કેમ જાધા માફ ડાચું જીએ એ વાત વધી. હવે તો મિથ્યા મગફરીના વાયુના રોગ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યા છે. જ્ઞાનમાં ખાલી ચણો. ઢમઢોલ માંછ પોલ. કાવ્યના વિષય તો જીએ ! પ્રિયાની સંવત્સરી, પ્રિયાની મધુરતા, મધ્ય રાત્રિએ હાલરડું, ઇલાદિ, જેમાં નથી ભાવ કે નથી મસ્તી; કેવળ શબ્દાડંબર, શબ્દની રચના. નથી હંદનું જ્ઞાન કે રાગરાગણીનું ભાન કે તાલની સાન એટલી લખી નાખ્યું ‘ રાગની ધૂન કે લય ’ ને હાંક્યું ગાડું. નહિ તો કર્યાં ઉભા નવા અડબંગ ત્રૂટક જીવરડાવાળા હંદ અને કાઢ્યું નામ. નવી ત્રૂટિત પદની રચના કરી અને આકર્ષ્યાં લોકોને. વધે છે આથી કુતુહલ અને મળે છે કીર્તિ. કાંકરો એક પણ મરે પક્ષી બે; એકે આગળ ઝપલાવ્યું એટલે બીજા તેના પૂંછડે વળગ્યા. અમેયે સાગર કાં ન તરીયે ? અમારે કવિ થવું છે. નવીનતા ન જડી તેથી અફસોસ કરી રહ્યા. બીજાએ કાઢી તો લાભ કાં ન લેવો ? કવિવર ! આવા ક્ષુદ્રક ક્ષુદ્ર પ્રયાસથી ગુર્જરીને સોય બોંકી તેનું લોહી પીવા બેઠેલા આ અર્વાચીન કવિ સમૂહને નિરીક્ષો ? જેનામાં ટુંકાં મસ્તીભર કાવ્યો લખવાની શક્તિ નથી, લખવાનું લોહી નથી તે મહાકાવ્ય કે કથા લખવાની હિંમત ક્યાંથી કરે ? અન્તરની જેને ઉર્મિ નથી તે ભાવ અને રસના ધસમસ વહેતા ધોધમાંથી ઉડતી ત્રીણી ત્રીણી ફરમાં કલ્લોલ તે ક્યાંથી કરાવી શકે ?

નવલ—વલ્લભ ! બધામાંજ કહો છો તેવું નથી. જુઓ બારીકીથી. ઘણાય મથૂરના કેકારવો અંતર ઘનની ગર્જનાથી થતી મલ્હ ઘોષણાના પરિણામ રૂપ છે. ઘણાય લલિત પદ્ય-ધોમાં ગુર્જરીના ઝંઝરના ઝમકાર અને મંજરાના મંજુલ નાદમાં મુખની મધુરતા, વાણીના વિલાસ અને શ્વાસની પરિમલ વહે છે. વનમાં કુદરતની મસ્તી નિહાળતાં અન્તર ભેદાતાં નીકળતી સિદ્ધગર્જનામાં જુઓ કંઈ કેકિલાના ટડુકારની મિઠાશ સમજાય છે. ચંદાની આલ્લાદક ચાંદનીના અનાવિલ સરમાં સુધા રસની લહેકીઓ કેવી લચકે છે ? ઉત્સવમાં ઉડતાં અગ્નિલની અને ગુલાલની છોળ કોણે અનુભવી નથી ? બહેકી રહેલાં વિવિધ પુષ્પોની પરિમલ કોણે જાણી નથી ? જુઓ, જુઓ, કવિવર ! આ ખીલેલી કાવ્ય વાટિકા તો જુઓ, જાણે વસંત ખીલી ! ! !

હોરી.

*પચરંગી પટકુલ ધારી

દીપે આ કુદરત આ રતે ન્યારી—પચ૦
કુમળાં ચળકતાં વૃક્ષે સજ્યાં, નવ પક્ષવ જુનાં ઉતારી,
આંખે મોર અથાકજ ઝુકે જાણે કલગીઓ સારી.
વસંતની આવી સવારી—દીપે૦
વીંટી વળ્યાં સૌ સૌને વૃક્ષે હસ્ત પ્રસારી,
કુલનાં ઝુમખે ઝુમખાં જે પર રંગ બેરંગી અપારી.
ઝુલે ઝાડ કુલ ભરી ભારી—દીપે૦
કુલ ભરી ડાળો ડોલે ખરે કુલ પથરાઇ કુલની પથારી,
બ્રમર હજારો ગુંગર કરતાં સુગંધિ લેતાં ગયા હારી;
બધુંજ રહ્યું બહેક જ્યાં મારી—દીપે૦

* નવલ ગરબાવળી.

કોયલો કૂકૂ કૂકૂ કરી રહે પંચમ સૂર અનુરાગી,
ઘટ ઘટામાં પધા પડેને, કુંજ દીપી રહી સારી.

મનોહર કામણગારી—દીપે૦

ઉચ્ચાં ગુલાબને આવી ગુલાબી. ટાઢની તો હવે વારી,
વાયે સવારમાં મંદ સુગંધ શીતળ સમીર સુખકારી

અંગે ઉમંગ વધારી—દીપે૦

રંગ્યાં ઉમંગમાં પશુ પંખીનર નાર કુમાર કુમારી,
સવે સજ્જેડે રમે જમે કોડે સર્વ કરે મજાદારી.

મુખે મીઠી હોરો ઉચારી—દીપે૦

વલ્લભ—બસ, બસ, નવલરામ ! તમારી પચરંગી કાવ્ય ઝુલવાડી તો
કેવળ જોવાનીજ. ફળ ઝુલના રસસ્વાદથી હૃદયોક્ષાસ મેળવ-
વાતા નથી. કવિ ! સંતત્ત્વભૂમિ પક્વતા સમર્પી શકતી નથી.
ગર્જતા ધનની ગર્જનાથી જ કેવળ ભૂમિ રસાળ બનતી નથી.

હરીલાલ—અહિંજ ભૂલ થાય છે. વલ્લભ કવિ ! આ જમાના
કાવ્ય સરસલિલને મર્યાદામાં રાખનાર પાળ સમો છે.
જળથી પુરાતાં સરોવરોને સંયોજનાર પ્રણાલિકા સમો
છે. પ્રાચીન કવિઓને હાથે ગુંથાયલી પુષ્પમાળાને
પ્રકૃષ્ટિત કરી પરિમલ પ્રેરવા પ્રોત્સાહિત કરનાર
પવનની લહરી સમો છે.—

ઘડાયા કે ઘાટો ચળક ચળકે ઓપ ચઢતાં,
પ્રકાશે એ કેવા ! નવલ વલના રંગ રસીયા;
ઘણી ઝીણી આંખે નવવિવિધતા શી ચમકતી,
છુપાયાં દીસે શાં નવવિવિધ રત્નો ઝળકતાં !
ભરેલી છે આખી વિવિધ રસે આ રસધરા,
ઉગી તેમાં વેલી નવ નવ વળા પુષ્પ ભરતી;
દયાવીને કાઢ્યો અમૃતરસ આસ્વાદ કરતો,
મચ્યા રે'તા તોને મધુપ મધુદાતા અવનવા.

પદ્મલ—છતાંય તમારા ટીકાકારોને, પૂજ્ય આદિ કવીશ્વર નરસિંહ મહેતાના પદમાં અક્ષીક્રતા દેખાય છે. એની ઉજ્જતી મસ્તીમાં, એના વહેતા રસ પ્રવાહમાં, એમના ઇષ્ટદેવના! ગુણ ગાનમાં પોતાનીજ સ્વવૃત્તિને અનુસરતું એએએ જોયું છે. કવિ ભાવણુ અને એના અનુયાયી કવિઓનાં કાવ્યમાં એમને નીરસતા દર્શી. ગીર્વાણ ભાષાના દુર્ગમ, દુર્લેષ કાવ્ય સરિતાના પ્રવાહને ગુર્જરી નિર્ઝરીણીમાં વાળવાનું દુર્ઘટ કાર્ય એમને મન રમત લાગ્યું. કાદમ્બરીમાં જેની ચાચ પિસી શકતી નથી, જેની ખુખીઓ સમજવા જેની શુદ્ધિ હાલી શકતી નથી, તેઓને આવી સરળ, રસભરી, રસમય લેખિની તે ક્યાંથી ગમે? આ બીજા કવીશ્વર મારા પિતા, પ્રેમાનંદ. ગણાયા તે ગાગરીયા ભટ. એમણે નવું શું ઉકાળ્યું? જુના કવિઓમાંથી ચોરનારા એ ચોર એમણે સર્વ બાંહેધું બાંધ્યું. એની લેખિની રડતી ને તૂટતી દેખાઇ. એમનાં કાવ્ય ભાવ વિહીન, રસહીન કલ્પનાહીન એક ઉંચા પંક્તિના ગાગરીયા માણુભટ જેવા લાગ્યાં. એમના ઢાળ, રાગ, રાસડા, ને કડવાં તે કડવાં, કટોર અને કર્ણવિદારક લાગ્યાં. એમની પ્રાસની રચનામાં એમને કર્કશતા જણાઇ. અલંકારના ઘાટ બેડોળ અને અસલી તેમજ ચોરેલા ભર્યા. એમનાં પાત્રો શુષ્ક, રસહીન, સમયને અનુસરતાં નહિ. પોતે જાતેજ બ્રહ્માનું સ્થાન ઝડપી લીધું. ગમે તેવાં સ્વપ્રવૃત્તિને અનુસરતાં બેડોળ પાત્ર ચીતરી કાઢ્યાં. કેવાં કૃત્રિમ? કેવળ પોતાના સમયના ભાવથી રંગ્યાં અને એની ઉદાત્તા અને સૌન્દર્ય બગાડ્યું.

વિચારો, વિચારો એ મહાન કવિવરો ! જેણે ગુર્જરીની ઉન્નતિ આટલી કરી, જેને અર્થે જીવન

સમર્થ્યુ તેને માટે આ શબ્દો પડછંદાય છે ? ન્યાં સૂર્યની ગણના થતી નથી ત્યાં તારકના પ્રકાશને તો પિછાને છેજ કોણ ? શામળ કવિ કોઇને દેખાય છે ? હું તો કોઇને દેખાતોજ નથી. શાના દેખાઇએ ! પહોંચી શકે છે કોઈ આધુનિક સાક્ષરતાને ! જુઓ, જુઓ, એમનાં ઉમદા કલ્પના ક્ષેત્રો. જુઓ, એમની લેખિનીને ઘસવાના સ્થાન. જુઓ! પ્રાચીનતા બદાવવાના મૂર્ખતા ભર્યા પ્રયાસો. હૃદયની મસ્તી નહતી ત્યારે ચર્યાપત્રની મસ્તી સસ્તી થઈ. હૃદયમાં સ્વાભાવિક સ્પર્શ ન થયું ત્યારે કલહનું કિરણ ફેંક્યું. લોકોમાં બહાર થવા કોઇ ન મળ્યું ત્યારે શોધ્યું સાક્ષર વિરોધ નામે ટીખળ. જ્ઞાન બતાવવા કાંઈ વિષય ન મળ્યો તો નવો ‘શું’ શો ના ઉપસ્થિત કર્યો. કીર્તિ સ્તંભ સ્થાપવા રણક્ષેત્ર ન મળ્યું તો વાકક્ષેત્ર કલ્પિતજ ઉભું કર્યું. ધન્ય, ધન્ય, તમારી નવીન સાક્ષરતા. આ કવિ શામળ. પ્રેમાનંદ ને શામળના ઝઘડા ફાટી માર્યા અને ચર્યા વિષય ઉભો કરી પ્રાચીનતાને મહત્વ આપવા શોધ્યું. વિચાર ન કર્યો કે શું સંભવિત છે, શું યોગ્ય છે, શું સત્ય છે. અમારો જમાનો તમારી અર્વાચીનતાના સમા સમો નથી કે ન્યાં માસિક અને વર્તમાનપત્રો નિરર્થક ચર્યાપત્રો અને કલહપત્રથી ભરાઈ જાય. એતો સંગીન કાર્યકરનો છે. કાવ્યના ફોતરાં ફેંકવાનાં નથી. ખાલી બપટ્ટાઓ ચીતરી કાઢી પાનાં ભરવાનાં નથી. આ કવિ દ્યારામને જમાનાએ વખાણ્યાં અને તમે વખાણ્યા. અપ્લીલ કથ્યા. એનો ભક્તિ પ્રવાહ સુંગારમય ભક્તિની ધૂન ન જેવાથી પ્રસંસી ન શક્યા, તો એવું લખવાની હિંમત કે શક્તિ તો એમનામાં ક્યાંથીજ હોય ! એની સરલતા. મુગમતા, મનોહરતા, આકર્ષકતા તે સર્વને ઉપલકીયા પણ નામે કહેવાતા સાક્ષરોને તો કિલ્લજતા રૂપજ દેખાય છે. ઉઘાડ

શૃંગારની છાયાથી છવાતી દેખાય છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારનાં
પ્રભાં જેની આંખમાં, પડ્યાં હોય તે ક્યાંથી તત્વ દેખી શકે ?
અહિંતો નૃસિંહથી દયારામ સુધી ક્ષુદ્રક, ક્ષુદ્ર અને જીવનના
પરોક્ષ ભાવને ભજનારા, જીવનમાં રસ ન લેનારા, મૃત્યુથી
ખીનારા, ઉત્તેજક નહિ પણ મન્દવૃત્તિના, ચપળ નહિ પણ
શિથિલ ગતિના, ઉત્સાહ અને આવેશ ભર્યાં નહિ પણ
ઢીલા, લથડતી ચાલ ચાલતા દેખાય છે. આવા એકપક્ષીય
ટીકાકારોના આ જમાનાથી ગુર્જરીના શારીરિક પોષણમાં
મને તો શુષ્કતા દેખાય છે. કારણ—

પ્રાચીન તો ચીન સમ લાગે છે સૌને ચીખડું,
પેરિસની રીસ સમ સાક્ષરો રીસાય છે.
મળ્યા મોઢા મીઠા મેવા લાગ્યા લીસા શાં દીકરાં,
શર્કરા સવાઈ મળી લાગ્યા ધાણા ફાકવા;
એકાક્ષને મણિ આપ્યો દેવતા ગણીને ફેંક્યો,
ભસ્મ પુરી ના પિછાણી રાખ ગણી ફેંકતા;
ભૂંડને મિષ્ટાન્ન દીધાં સ્વાદ તેનો ના પિછાણ્યો.
ફટ, ફટ, પાપી ! ફટ વિષ્ટા મુખ ચાખવી,
રીતિ સાક્ષરાતણી આ નારી સમ તે 'સા' થયા,
'ક્ષર' કે'તાં ખરી પડ્યા તારા નિજ સ્થાનથી.
વિપરીત વાંચતાં તે રાક્ષસા પિશાચી બન્યા,
ખાઉં, ખાઉં, ખાઉં જાણે ખોયું માન ધ્યાનથી.
'રક્ષ' કે'તાં રક્ષા ભૂલ્યા ભક્ષ લાગ્યા તે ચાખવા.
રહ્યા અક્ષરા નહિ ને ચક્ષ ખોઈ રીતથી.
ધન્ય સાક્ષરા છો ધન્ય, છો રાક્ષસા થજો સદા,
કરો કામ કરો આવાં ખાલી ઢોલ વાજવી.
નાના મોટા રાસ કરી કુસુમોની માળા ગુંથી;
સ્નેહની મુદ્રા પેરાવી પ્રલો તમ તાનમાં.

કાવ્યની મદુલી ખાંધી નવલિકા વેલી તાણી,
ગમે તેવાં પુષ્પ ઘોંચી નાચો તમ તાનમાં.
પ્રાચીનની ગન્ધ થકી અલડાશે દૂર નાસો;
સંસ્કૃતની સંસ્કૃતિયે ફેંકો દૂર ખાડમાં.
જુનાં ડોસાં ડોખાં સમાં છેક છે નકામાં છેક,
ખોં, ખોં, ખી, ખી કરી રહે નાખો મરે ખાટમાં.

હરિ—અસ, અસ વલ્લભ ! અર્વાચીનતાની નિન્દાની હદ થઇ. એકાક્ષી
વૃત્તિને અનુસરવાની તારી આ રીતિની પરાકાષ્ટા થઇ.
પ્રાચીનતાની મહત્તા વધારવા અમે કયા પ્રયાસો નથી કર્યા ?

ના ગદ્યતો કંઇ હતું ઝટતે ખતાવ્યું,
પ્રાચીન સિદ્ધ કરતાં બહુ તે પ્રકાશ્યું.
શી ચંદ્રિકા ચમકતી ચમકી અમાસે,
એ રીત જાદુગરની નવ તું વિમાસે.

પ્રેમાનંદ—બહુ થયું. સાક્ષર કવિ ! વલ્લભતો ઉન્નતતાને લીધે ગમે
તેમ બકે છે. તમે સર્વેએ કરેલી ગુર્જરીની સેવા માટે
અમને સર્વને ઘણું માન છે. પરંતુ ખીજની લક્ષ્મીનો
માલિક મને ડોકી બેસાડવાનો જે મહત્ પ્રયાસ કર્યો છે
તે માટેજ મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. એ માન માંડ
નથી. એ કાર્યનો મેં વિચાર કર્યોયે નથી તેમ તે મને
મુઝાયે નથી. મેં જે કર્યું છે તે કંઇક જુદુંજ છે. અને
એતો ખુદ્દુંજ છે. આવા મિથ્યા વાદવિવાદ ઉપસ્થિત
કરી ગુર્જરીની મહત્તા વધારી વધી શકતી નથી.

જેવું જેવું નિરસ રસનું હોય તેવું ખતાવો,
મિથ્યા શાને નવ વિવિધતા હોય ના તે ખતાવો;
એવા છે આ નિયમ જગતે ધૃષ્ટિરે જો ધડેલા,
કર્તવ્યે કાં વિમુખ તમ છો આ પ્રયાસે મચેલા ?

વક્ત્રલ—એ ગુર્જરાની મહત્તા વધારવાનો પ્રયાસ છે એમ હુંતો માનતોજ નથી. પ્રયાસ પ્રાચીનતાને પોષવાનો નથી પણ પ્રાચીનતાના પરિધાન નીચે કીર્તિ સંપાદન કરી, આત્મવિશ્વાસ અને આત્મસંતોષને પોષવાનો સાફ દેખાય છે.

પ્રેમાનંદ—વક્ત્રલ ! વક્ત્રલ ! મર્યાદા તળય છે. ઉન્નતતાની પણ દદ હોય છે. માનભંગની પણ સીમા હોય છે.

એણે જો કંઈ વચન મુખથી બોલવાં તે વિચારી,
નાનાં મોટાં ભણુ અભણુને બોલ કે'વા રીઝાવી;
મોટો છે આ જલનિધિ ઘણો તોય છોડે ન માઝા,
મર્યાદા જે જન તજી જતા ના ટકે તેલ ઝાઝા.

વક્ત્રલ—તમે ગમે તે કહો. સત્ય પ્રકાશનમાં હું કદી પાછો દલનાર નથી જ. જુઓ, પિતાજી ! આમની ધીટતા જો જુઓ. આ નાટકો તમારે નામે ચઢ્યાં તો ચઢ્યાં પણ મારે નામે પણ વગર પૂજ્યે ખાતું બોલવાની આમની સરાફી, સર્વજન ઉપકારી પેઢીમાં શરૂ થઈ ગયું. ભવિષ્યમાં શું કેને નામે નહિ જમે કરે, અને કંઈ કીર્તિ સંપાદન કરવા નહિ લલચાય તે તો પ્રભુ જાણે !

પ્રાચીનતાના ઉદ્ધારકો નામના મેળવવી છે,
અમણું બતાવવું છે રીત એ ના ભૂલવી.
માનનાતો અમે ભૂખ્યા કર્તવ્યમાં પૂરા મચ્યા,
મેળવી બીજને નામે કીરતી ભોગવવી.
ચંદ્રિકાના પ્રકાશને ચુનાથી ઘોળાય કદી !
“હા ! હા ! ઘોળીશું અમે તો” મથે મૂઠ માનવી.
મૂર્ખતાના ટુલાં પડ્યાં હોય જેની આંખ માંઘ,
માનતાં ન ચૂકે તે તો ગદ્ગદને રાજવી.

કરી કાં પ્રયાસ આવા ડરો ક્યાં આ લોકથી ?
 કરીને તમારી કૃતિ મૂકા ચોકમાં છડી.
 કવિને ચંદ્રિકા ગમે વિરહી તેને વખોડે,
 મૂખો તેને ગણે નહિ છોડે કાર્ય શું ધરી ?
 ગુર્જરીની ઉન્નતિમાં ઇર્ષ્યા, કીર્તિ નામ બાળો,
 ધસ મચ્યા ધસ્યા રહો એમાં વાત શી નડી.
 ચોકખું ચટ કહ્યું અમે ગુર્જરીને હું બચાવું,
 દેશ એને ચોગ્ય નથી કવિતા રે'શે રડી.

નર્મદ—સચુર ! કવિ ! તમારી દૃષ્ટિ ગુર્જરીના એક આધુનિક અંગ-
 પર પડવી બાકી છે. ગદ્ય લેખની વધુ વિશિષ્ટતા હજી
 નિહાળી લાગતી નથી.

વલ્લભ—નર્મદ ! તમારી એ વિશિષ્ટતાને ગણનાર છે કોણ ! અર્વા
 ચીનતાનું ઋણચ્છેદ કરનારને તો સર્વ કોષ્ટ હસી કાઢે છે.
 એમનાં પાત્રની, એમના પ્રયાસની કોષ્ટ ગણના કરતું નથી.
 મણિનાં કિરણ કોષ્ટ જોઈ શકતું નથી. લક્ષ્મીને રમણ
 કરાવનારના સત્ર કોષ્ટ દેખી શકતું નથી. અદિતો અમેજ
 સર્વત્ર. હું લખું, તું વખાણ ને હું થોડે ચંદુ એવી વાત છે.
 નાનાં મોટાં કાવ્ય લખાય, ઉત્સવો ઉજવાય. જ્ય અને
 વિજય, શશી અને કુમાર. ભાગ્યેજ તેના દુર્ગમ ભેદનો
 પાર પામી શકતા હશે. છતાં આવા પ્રકાશતા તારકોને
 હાઈ દેતા હુંપદ ધારી રાહુઓનો સમૂહ કૃણુતાથી સાહિત્ય
 પ્રકાશને હાઈ દે છે.

દલપત—વલ્લભ ! ગુર્જરીને નિભાવવા, તેની ઉન્નવૃત્તતા અલંકૃત કરવા,
 તેની નિર્મલતા પોષવા, શુદ્ધતા જળવવા ભરાતી ગુર્જર
 સાહિત્ય પરિપદ પણ શું તારી નજરે ચઢતી નથી ? તેના
 આઠ આઠ વર્ષના પ્રયાસોની પણ તને ગણના નથી.

વલ્લભ—સાહિત્ય પરિપક્વ તે શું ઉકાળે છે? લખાવે છે અત્રતત્ર છૂટા છવાયા લેખો, અને તેમાંય ઘણા એવાના કે જેણે લેખ લખ્યા હોય, લખવા ઉત્સાહ હોય, એવું જણાતું નથી; જેનામાં કાંઈ અમત્કૃતિ હોતી નથી, અંતરના આસ્વાદ દીસતો નથી. એકજ, એકજ જો કે શુષ્ક અને નિરસ પ્રયાસ સાહિત્યની પરિપક્વને દીપાવવા થયો પછી પડતો મૂકાયો. કવિઓના આંતર ઉભરા, ઉમળકા, મસ્તી અને ગર્જનાને અંગે ખીલતી કલ્પના વાડી ખીલાવવા કદી પ્રયાસ કર્યો છે? કાવ્યો, ઉમદા ગદ્ય બન્ધો, પાત્ર યુક્ત કલ્પના અને કવિત્વના ભંડારથી ભરપૂર નવલિકાઓ લખાવવા પ્રેરણા થઈ છે? ક્યાંથી થાય? ખીજને કાવ્યો બહાર પડે, નવા લેખકો પંકાય, કીર્તિમતા થાય અને તેથી સાહિત્યની સેવા કરવા બહાર પડેલા નામના કવિઓની કીર્તિ ઝાંખી પડે અને તેઓને અસ્તાચલ ગમન કરવું પડે, એ આધુનિકતા કેમ ખમી શકે! ગુર્જરીની થતી ઉન્નતિથી પોતાની ઉન્નતિ નષ્ટ થાય તો તેમના હૃદયમાં પડતા ચીરા ક્યાંથી સંધાય! દલપતરામ! તમારા પ્રયાસો જુદા હતા. નર્મદ! તમારા પ્રયત્નો જીવિત નિરપેક્ષ હતા. કારણકે ગુર્જરીના જીવનમાં તમે તમારા જીવનની સમીક્ષા કરી. નવલ! દલપત! નર્મદ! મણિ! તમારા સમય ગયા છે. હજીયે કોઈ કોઈ એવા પ્રકાશ કરનાર છે પણ તેને તોડી પાડવા મથતા અનેક ખીજ તલસતા તલપે છે. આવા જમાનામાં ગુર્જરીની ઉન્નતિની ભાવનાની સ્વાર્થચક્ષુમાં આહુતિ અપાય, તેને અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ કરી પાશ્ચાત્ય વર્ણસંસ્કરતાના આડંબરથી તેનું ‘ત્વ’ ભૂલાવાય, ગુર્જરીના વિશાળ ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ઉના બળતા લાવા પ્રેરતા જ્વાળામુખી પર્વતો વ્યર્થ ફાટતા રહે, નિરર્થક પ્રયાસકંપથી છિન્નભિન્નતા વધે, ગુર્જરી ભિક્ષાવ્રતિ:

ભજતી, રડતી પુનઃ કાળને શરણે થતી પીડાય, અને હૃદયના
વિલાપથી અમારાં હૃદય કંપે, ટળવળી તરફડતી સૃત થાય,
પોતાનાં ભ્રષ્ટ બાળકોથી તે અધઃપતન પામે, એનાં કરતાં
અમારા સ્વહસ્તેજ તેનું બલિદાન દેતાં તેનું સતીત્વ જળ-
વાય એજ હવે નિશ્ચય છે.

કરૂણ વિલાપ એનો જોવા આન્યા નથી તમે,
હૃદય કંપ્યાં અમારાં ભૂત્યાં નથી ટેકને.
અરેરે બિચારી કેવી વિલપતી જોઇ અમે,
કાળ હસ્ત કેશ ગ્રહ્યા ધસડી'તી નારીને.
હાય ! હાય ! કરી પડી પિતા ધસ્યા'તા તે સમે,
જોતાં ગરીબ મુખડું ભૂત્યા નથી વાતને.
સાડી વિખેરાઇ પડી અશ્રુધોધ તે ન ખમી,
છાતી ઉછળી અતિશે ભૂલી ગઇ ભાનને.
હાય ! હાય ! મુખ વદી લાલ લાલ આંખ થઇ,
સહસ્ર અરૂણ સમું મુખ બિમ્બ તે બન્યું.
ભ્રમર ને કીકરી કાળી સૂર્ય ડાઘ સમી થઇ,
લંદમી ઉર વિષ્ણુ મૂર્તિ જાણે તે રમી રહી !
શકે મુખવિશ્વ પર સૂર્ય ચંદ્ર બે તોળાય,
કુત્યા બે કપોલ એવા ચમક ચુમી રહી. !
અરે મેરૂ પર્વત બે વચ્ચે મુખ-ખીણ રહી,
જોને શ્વેત દંત સમી ચંદ્રિકા સમી ગઇ.
શકે મુખ વિવર એ વિશ્વ વિષાદનું ગેહ,
કાઢે દિલનો આનંદ કપોલ શું વેદના ?
બળ્યો બળ્યો ખાક થયો કેશ રૂપે વસી રહ્યો,
શોક પૂરો પાળ્યો એણે જપી નાથ રામને.
જોયાં એનાં અંગ કેવાં રહ્યું એક અસ્થિ શેષ,

ગતિ હિણી તે આપડી રાખી શકી હામ ના.
 રડી રડી કંઠ ખોયો કોકિલ શું ખોય ગેહ,
 થાકી પુરી તે થાકથી ખોયું પિતૃ ધામ ના.
 સ્થિતિ તમે જોઈ હોય કવિનું જો દિલ હોય,
 ચડેડાટ ચીરા પડે ફાટે વસ્ત્ર શું નવાં !
 દુર્ભાગી નેહ-નિર્ધના સુખનાં ના લ્હાણાં થાય,
 અંગમાં ઉમંગ નહિ કરી શકે શું હવાં.
 તું છોડ છોડ ગુર્જરી જર્જરિતા ના રે'વાય,
 જ્યાં વૈદ્ય પાપીઆ થાય લેવી ત્યાં કશી દવા.
 ઉઠો ઉઠો કવિવરા દેવીની દુર્ગતિ હોય,
 કરો વેગે ત્વરા કરો રે'વું ના વિચારવા.

સર્વ—શાંત ! શાંત ! કવિ ! શાંત હો.

પદ્મલ—

ખોધ શાંતિનો દેનાર થાઓ શાંત ચુલા માંછ,
 પડો જઈ ખાડ માંછ હિમાલયે ખીણમાં.
 પ્રસંસશે આ કવિડા ગુર્જરી અલોપ થાય,
 “ દેવી ગુર્જરી ! હા ! દેવી ” વિલપશે તાપમાં,

સમજાવ્યા સમજે ના ભૂલાવ્યા જો ન ભૂલાય,
 દુષ્ટોને તો દેવા દંડ કુહાડી મારો પાગમાં.
 માર માર માર એજ શબ્દનાદ તો સુણાય,
 રાખ રાખ માત રાખ, કાદ શસ્ત્ર રાગમાં.

બાળું અન્થ જો નકામા લખ્યા લેખ જો હરામી,
 નાશું હું વિનાશું તેને કરું ભેગા ધૂળમાં.
 કાળ ! આવ, કાળ ! આવ. ભક્ષ કર આ દમામી,
 ભક્ષ ગુર્જરીનું આપું નાચ તું સંતોષમાં.

રે'મ નહિ નેમ નહિ શરમ તો છે નકામી,
વે'મ વદ્ધલને નથી મરે માત સુખમાં.
મંડપિકા સાહિત્યની ઉગ્મકુ કરે ભરાવી,
ધાઓ ધાઓ ધાઓ વીર પૂકે રહો પાપમાં. [દોડે છે]

ગુર્જરી—[પ્રકટ થતી] શાંત ! શાંત ! પુત્ર વદ્ધલ ! શાંત.

સર્વે—[ઉભા થઈ નમે છે] દેવી ગુર્જરી ! તમારો સર્વદા વિજય હો.

વદ્ધલ—[ગળગળો થતો આવે છે] કોણ માતા ગુર્જરી ! માતા !

ગુર્જરી—હા. પુત્ર ! હું ગુર્જરી ! આવેગને શાંત કર.

વદ્ધલ—અરે રે તારી આ દશા ! હતી રસભરી, કોમલાંગી માતા
વાત્સલ્ય ભાવે ભરી. તારા અંગની સખવતા એજ તારા
અલંકાર હતા. તારા સ્નાયુઓની દઢતા એજ તારું યૌવન
હતું. તારા સુખારવિન્દની પ્રસન્નતા એજ તારું સામ્રાજ્ય
અને જીવન હતું. તારા નયનની નિર્મલતા એજ તારી ઇન્દ્ર-
બળ હતી. શુદ્ધતા અને વિમલતા એજ તારું ભોજન હતું.
સરલતા અને સુગમતા એજ તારા વિલાસ હતા. આજે,
આજે, ઓ માતા ! તારા સુખપ્રતિ દષ્ટિપાત કરતાંજ મારા
હૃદયની અનિશ્ચિતતા તૂટે છે. જેને પાને તું પડી છે એ રાક્ષ-
સોની કૃતદ્રવ્યતા પ્રતિ તિરસ્કાર થતાં હૃદયનો ક્ષોભ વધે છે.
ઓ માતા ! માતા !—

હતી પુષ્ટ અંગે કેવી ? ગળા કેવી આજ ગધ !
હાય ! હાય ! અંગ તારાં હિમ શું ગળા ગયાં !
સુખવર તુજ ગયું સરિત્સલિલ શું વહ્યું,
પીળો પાન સમો વર્ણ શીકું સુખ આ થયું;
હાડ હાડ અંગ દીસે ઢેકા દેયા ધણા વધ્યા,
જેને ખૂંચે હાથ લાગે કોમળતા તો ગધ.
કમલને જે લગવે ચંપકથી લાજે તેહ,

રેસાથી સુકોમલા તે દુર્દશા આ શી થઇ !
 અરે શ્વાસ ના લેવાય ધીરતા ના દિલમાંજ
 પાગ ચાલતાં ભરાય શી દશા તારી થઇ !
 મધુર મિષ્ટ અન્ન ના લુપ્તું કેમ ભાવે માય !
 પીવા પાણી ઊંટો નહિ રસહીન તું થઇ.
 મળે સુકા આ રોટલા મીઠુંયે તેમાં ના જરી,
 પડે ઉપવાસ ઝાઝા ગળી તું પુરી ગઇ.
 ક્ષીણ અંગ તારું થયું હાય ! હાય ! શું કરું !
 દૈવ ! દૈવ ! સહાય થા હાય ના જરી રહી.
 વસ્ત્ર તારાં એ દીસે શાં સાળુ સાડીતો ના મળે,
 હાય ! હાય ! આ દશા શી ભાગ્ય ચંદ્રકે ગયો.
 અલંકાર અંગ નહિ વિધવાશી દીસે સહી,
 અરે ! અરે ! માતા મારી દંગ તુજ શો થયો ?
 આત્મભાવ ગયો તુજ અવતરી નવીન શું ?
 દેવી સમી દીસતી તું વારાંગના શું થઇ ?
 કર્મ ધર્મ તો દીસે ના પ્રીતી સમી કાં દીસે તું ?
 હાય ! હાય ! માતા મારી, પુણ્યની થડી ગઇ.

ગુર્જરી—વલ્લભ ! વલ્લભ ! આવાં આકન્દ અને વિલાપથી ટળવળે કાં ?

વલ્લભ—(સ્વસ્થ થતો) વલ્લભ ટળવળતાં શીખ્યો નથી, વીરતાથી
 ગગનને ગજવનારાં પોતાનાં શસ્ત્રોમાં તાકાત કમી જોતો નથી.

કેના ધાત નાશ કરું ! માત ! બોલ, માત ! બોલ,
 રસ વાહિની લેખિની ના હજી હંડી થઇ.
 ચીરી ચીરી દૂર ફેંકું અસ્થિ એનાં હું પ્રજાળું,
 માંસ હીણું હું કરીશ શક્તિ હજી ના ગઇ.
 કેશ ગ્રહી પાગ ગ્રહી ફેંકું દૂર હું અધિક,
 ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય હું વદાવું બૂલ જ્યાં નથી ટળી.

દુઃશાસન તણું રક્ત ભીમ ભડે પીધું જ્યમ,
સાક્ષરોતું હીર હડે નીર જ્ય શું સરી.

ગુર્જરી—પુત્ર ! વૃથા તનત્રાડ મા કર્ય. ક્ષણભર સ્થિરથા. ઉદ્વેગ
શાંત કર. હૃદય સ્થિર કર. જે કહું છું તે સુણ. સૂર્ય
પ્રભાતે ઉગે છે, મધ્યાહ્ને મધ્યે આવે છે, સાયંકાલે
આથમે છે. એ ત્રણે સ્થિતિમાં તને પરિવર્તન થતું દેખાય
છે ? મનુષ્ય જન્મે છે, યુવક બને છે, વૃદ્ધ થાય છે એ
સ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર જણાય છે ? ઋતુ એકજ છતાં
કુદરતમાં તે સમયે વિવિધતા કંઈ દેખાય છે ?

વલ્લભ—માતા ! એવું કંઈક છે ખરું.

ગુર્જરી—સાહિત્યક્ષેત્ર પણ એક વિશ્વ છે. એ ક્ષેત્રની પણ કુદરત
જુદી છે. કાં એ વિવિધતા ધારણ ન કરે ! નૃસિંહ,
ભાલણે મને પોથી તારા પિતાએ ત્રિવ પ્રયાસે, પ્રાણાંતે મને
પુનર્જીવન આપ્યું. એમના નિઃસ્વાર્થ, મહાન પ્રયાસોથી
હું વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. શામળ, દયારામે મને સંચિત કરી
ટકાવી રાખી. જમાનો બદલાતાં સાક્ષરતા બદલાઈ અને
તેથી પરિધાને બદલાયાં. પુત્ર ! તારા પિતાની પદ્ધતિથી
શામળ અને દયારામની તેમજ તારી પ્રદક્ષિત જુદી હતી.
એથી વધુ ભિન્નતા થઈ નર્મદ, નવલ અને દલપતથી.
તો હવે નવીન ભેદ કાં ન પ્રચલે ? મને એક સરખું પણ
વિવિધ રસ ભર્યું ભોજન મળતું, હવે તુટક તુટક કોઈ
વાર રસ ભર્યા, તો કોઈવાર વિચિત્ર આસ્વાદ પ્રેરતા
કોળીયા ખાવા મળે છે. પણ તેથી વિવિધતા થાય છે.
વિવિધતા એ બીજું જીવન છે. બીજો રસ છે. વલ્લભ !
પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં પણ સર્વત્ર રસ ક્ષીણતા નથી. ગીર્વા-

જીનું ગૌરવ ઉત્તમ. પાશ્ચાત્ય કંઠકે જીદું જ છતાં રસહીન નથી. તને અનુભવ નથી તેથી તને શુષ્ક લાગે છે. એ તો મયદાનવના સલામંડપ સમું જલહીન ભાસે છે. એવું નથી. તું સ્નાન કરી જો, જણાશે. એમાં રસ છે ખરો. મને યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ ભોજન તેમાંથી ય મળે છે. છતાંય કેટલાક કઠોર દુઃકડા ઘણીવાર મને દેંકવામાં આવે છે. હું તે સર્વ કાળને ભક્ષવા આપું છું તે ભક્ષે છે અને પોષાય છે. તને લાગે છે કે હું ખદલામ. નહિ નહિ એ કેવળ ભાસ માત્ર છે. ટકી રહી છું કેવળ પાશ્ચાત્યના પ્રતાપે. વીર નર્મદ, વીર નવલ, વીર દલપતે મને નવીન ભાવનાનું પોષણ ન આપ્યું હોત તો દયારામ પછી મને પાળી પોષી કોણ શકત? તારી માતા ફરીથી કાળના આવેગે વશ થતી રહી રહી મરી જત. ધન્યવાદ દે. પુત્ર! ધન્યવાદ દે આ કવિવરોને. દલપત અને નર્મદે કેાતરેલા માર્ગને દીપાવનાર નરસિંહ, દલપત પુત્ર અને ખીન્ન ઉપનારંકા મને અંતર ઉર્મિથી પોષી રહ્યા છે. ઘણીય વાર મૃણાલમય ભોજન આપે છે. કાળના શસ્ત્રથી ખચાવે છે. ઘણા ય મને કનડે છે છતાં હું સદન કંઈ છું. માટે સમજ, વિચાર, અને જો તારી ભુલ: ફરી આવું સાહસ મા કર દેખાય છે તને ?

વજ્રભ—માતા ! માતા ! સાફ તો દેખાતું નથી. છતાં તારી વાણીમાં મને શ્રદ્ધા છે એટલે માની લઉં છું. માઈ હૃદય હાલ આવેશના લેપથી વિમ્ન છે. કંઠ સમજી શકે તેમ નથી.

નરસિંહ—(ઉભા થઈ) પુત્ર ! દેવી સત્ય વહે છે. છતાં વિચાર અને પાશ્ચાત્ય તત્વને જો. ગગનની દુર્ગમતામાં વિહરતાં જો કે જગતના મિથ્યાત્વમાં માનવી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ રૂપે બંધાતાં આવું તેવું પ્રતિક્ષણ જોય છે અને તેથી વ્યર્થ દિલને શોષી કાલક્ષેપ કરે છે. એકાત્મભાવનો વિચાર કરી જો કે જેથી તું જે સંતાપે સંતાપાય છે તેજ ભૂલીશ કેમકે:—

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ જીજ્ઞવે રૂપ અનંત ભાસે—
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઇ વેર વાસે.
પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઇ પુલી રહ્યાં આકાશે,
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને શિવથટ્ટી જીવ થયોએજઆશે.
વેદ તો એમ વહે શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ નહોયે.
ઘાટ ઘડ્યા પછી નામરૂપ જૂજવાં એમ તો હેમનું હેમ હોયે.
વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજ તું જોડે પટંતરો એજ ભાસે,
ભણે નરસૈયો એ, મનતણી શોધના, પ્રીત કંઈ પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

વલ્લભ—હા ! હા ! પિતામહ ! મને કંઈ અવનવું સમજાય છે.
માતા ગુર્જરી ! ક્ષમા ક્ષમા.

ગુર્જરી—પુત્ર ! ક્ષમા છે અપરાધ હોય તેને. પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન રહે
અને કહે તારું શું પ્રિય કંઈ ? (નમે છે.)

વલ્લભ—માતા ! સકલ જગતનું, સકલ ગુર્જર પ્રદેશનું પ્રિય ને જ
મારું પ્રિય, છતાં પ્રભુ આટલું કરે:—

વધો ગુર્જરી વધો તું સાક્ષરા અક્ષરા જનો,
વધો વધો ગુર્જરી તું વાધો તાન માનમાં.
ખીલો સદા તું ખીલતી સખીઓમાં ધુમી રહો,
પ્રકાશ ચંદ્રિકા સમે તું ફેલાવ રાગમાં.
રસ રાજ્યની તું રાણી મુકુટધારી શી જને !
ગુર્જરીનો જયનાદ ધુમે આખા વિશ્વમાં.
જય ગુર્જરીનો જય થાય જય જયકાર,
ડોલે બ્રહ્માકેઈ રાજ્ય જય જયકારમાં.

ઇતિ.

ઇતિશ્રી ‘વલ્લભ ગર્જનાખ્યાન’ નામનો એકાંકી પ્રયોગ સમાપ્ત.

સમાપ્ત.

શ્રી:
ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન.

નાટક
(પંચાંકી)

સંયોજક
ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા.
પ્રો. ગુજરાતી
ગુજરાત કોલેજ.

સંવત્ ૧૯૮૩ સન ૧૯૨૭

અર્પણપત્રિકા.

લખું લખું શાને લખું ! પત્રિકાની રીતિ આ છે,
રીતિ નીતિ એ ગમે ના તોય શાને હું લખું ?
ગુર્જરી પ્રસન્ન થાય તોય ચિન્ત આ મુઝાય,
હાય ! હાય ! આજ શાને મુખથી હું નો લખું ! !
ઉષા કેરાં મીઠાં તેજ અભથી શાને છવાય ?
આનન્દના રંગમાંલ રોદાણું શાને લખું ?
માત કેરી પ્રસન્નતા મેળવનાં તો તે ગઈ,
ઢૂંઢૂં રહે દિલ એમાં શું છે પારખું.

૧

માત નહિ પિતા નહિ નમું નમું કેને જઈ,
ગુર્જરીની પ્રસન્નતા કેને જઈ હું કહું ?
રસદાયી દષ્ટિ તુજ રસદાયી વાત તુજ,
રસભરી વાણી શાણી આજ ક્યાંથી હું લહું ?
લખું કાંઈ લખું જ્યારે તું ના છાંટે મુજ પાનું,
'લખ, પુત્ર ! લખ, લખ' શબ્દ હવે ના ગ્રહું.
આનન્દના આવેશથી ઉભરાઈ દિલ જાતું,
હાય ! આજ દેખું નહિ દિલ ધા કાંથી સહું ?

૨

જગી જગી રાત જ્યારે લખું લખું હું લખાણું,
આસપાસ મારી પાસ પાત્ર, દશ્ય, જોઉં હું
ધ્યાન ભંગ થાતો જ્યારે પાત્ર એક મુખ બોલે,
'ભાઈ ! સુધ જાને હવે' ચુણું ના એ શબ્દ હું.
મીઠા હાથ કેરો સ્પર્શ જહાલભર્યો મીઠો શબ્દ,
નેહભરી મીઠી દષ્ટિ આજ તોં પામું ન હું.
ગયાં, ગયાં, અરે ! ગયાં, ગયાં સર્વ એહ સુખ.
અર્તિ મીઠી એહ ગદ્ય દઃખમાં તો હળું તું.

૩

દોહલા એ દિન ગયા સુખ્યાં નવ અચુ તુજ,
 અશ્રુતણી માળા દીડી ભૂલી એ ભૂલાયના.
 નવ કોમ્પ સહી શકે સહ્યાં તેં તેં જે જે સર્વ,
 નાનકડે તારે દિલે સહ્યાં તે સહાય ના.
 વેરી કોમ્પ આવી વસ્ત્રા પૂર્વનું તો વેર લેવા,
 લેવા દીધું મુગે મ્હોંએ ખમ્યું તે ખમાય ના.
 અરે ! હતો બાળ શાને ધૈર્ય દઈ શક્યો નહિ,
 રહી રહ્યાં તુજ સાથ દેખ્યું તે દેખાય ના.

હુખ્યાન્ધમાં ડૂબી તોય તોર નવ કર્યો કરી.
 મુઝાઇ મુઝાઇ અતિ સૃષ્ટિ તેં નવી કરી.
 હાય ! હાય ! કુદરત સખીલાય ભૂલી ગઇ.
 હુખ્યાતણી સાહાય ના ચિત્તમાં કરી ધરી.
 પડ્યા પર પાટુ દેતું પારખ્ય તો હસી રહ્યું,
 માત ! ધન્ય, માત ! તુને સર્વ તું ગઇ તરી.
 મર્તિ ભૂલું નહિ તુજ દિલ ભૂલું નહિ તુજ,
 ખમ તોય તોય હજી માત એક તું ખરી.

વિશાલ કપાલ તેલ સુદૈવની શાળા બાણે,
 દુદૈવે તો કીધું ગેલ વિપરીત કાં થયું ?
 વક્ર તો બ્રહ્મદિ હતી વક્ર ચંદ્ર મુખ તેજ
 તોય વાણી શુદ્ધ હતી વક્ર દિલ ના લલ્યું.
 કેશ, વસ્ત્ર કૃષ્ણ હતાં કૃષ્ણ પૂજા કીધી ધણી.
 તોય કૃષ્ણ થયું નહિ દિલ શુદ્ધ એ રહ્યું.
 ચિત્ત ચિતામાંહિ ચિન્તા અમિરૂપ વસી રહી,
 બળી રહી માત સદા અંગ કૃશ એ લલ્યું.

વાર વાર યાદ આવે મૂર્તિ એ તો તરી આવે,
 આ રહી અહિં રહી આ બ્રમે ભૂલું બોલ હું.
 દેખું નહિ તો ય દેખું સુણું નહિ તો ય સુણું,
 કામ પડે સાદ કંઈ ખરે ત્યાં મુઝાઉં હું.
 અરે ! દેવ શાને અરે ! સમો ખરો ના વિચાર્યો,
 હોંસ ભરી હોંસ જોતાં આજ કાં રદું ન હું.
 દેવ ! હા ! તેં શાને લીધ પ્રાણ ખેંચી ખેંચી બળે,
 આશા ભર્યો છવ હતો ઘાતકી તુને લાહું. —૧૭

માસ એકનો વિચાર આવ્યો તુને ચિત્ત નહિ,
 પાપીયો નિષ્કર તું છે ધિક ! ધિક ! તુજને.
 દુઃખમય હંદમાની દુઃખમય ચિન્તા ભારી,
 ભાળી તે ના દુઃખી મૂર્તિ ધિક ! તું જ જાતને.
 દુઃખ અંતે સુખ હોયે ધન્યરનો નિયમ છે,
 તોડ્યાં તો ય શાને પ્રભુ શિક્ષા દે ન તુજને !
 શું દેવ ને પ્રભુ મળા દુઃખીયાને દુઃખ દે છે,
 વિપરીત સૃષ્ટિ તણો નીમ ભાસે મુજને. —૮

દેવ જન્ય ખાડ માંલ્ય પ્રભુ જન્ય પા'ડ માંલ્ય,
 તમા મને તેની નથી માત મારી એક છે.
 અત્યા ! પાપીઆઓ તમે લેછ કદી નવ શકો,
 સ્મૃતિ ભૂમિના મન્દિરે માત તણી નેક છે.
 નિર્મળા તે વધુ દીસે શાંત મુદ્રા કેવી ભાસે,
 જહાલ ભરી કેવી ભાળે પ્રેમ તણી ટેક છે.
 ચલાવોને શસ્ત્ર અસ્ત્ર ભેદી શકો ના તે દેહ,
 માત મીઠી મારી જુઓ, તોર ગયો છેક છે. —૯

દૈવ ! તેં તો ઘા કરીને આશા ભરી હરી લીધી.
 આશા પૂરી તેણે કીધી આશાપૂરી માતથી.
 હતી એક સ્થળે રે'તી આજ સ્થળે સ્થળ વસી,
 જો ને પાપી ! જો ને તું એ રીઝવે આશીષથી.
 જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ મારી પડે ત્યાં ત્યાં માત મુને દર્શો,
 સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ હવે વધે નવ માતથી.
 શાંત મારી માત આજ ઘેર ઘેર પ્રશંસાય,
 નિંદાય ઓ ! પાંપીઆ તું, નામ બોલ્યું જાતથી.-૧૦

અરે ! આ શું સૂણું હું ય માત મુજ બોધ દે છે ! !
 મુગા રે'વું મારે હવે ? અરે ક્યાંથી હું રહું ?
 શઠ પ્રતિ સાધુ થવું માત રીતિ હું એ જાણું.
 માઈ દિલ હું દબાવું તો ય શાંત ના લહું.
 ઉજળતી રેલ કદી કેળ રેસાથી બંધાય ?
 માત ! માઈ દિલ રડે શાંતિ ક્યાંથી હું ગ્રહું ?
 આત્મા તુ જ આ રિઆય ? ના, ના, હવે નહિ રહું,
 આગ મુજ દિલતણી સ્નેહથી ખાળી રહું.-૧૧

અગાધ અનન્તતા આ, દાર ખોલી દે છે તુંને,
 અન્તવતી અનન્ત તું, હા ! આજ કેવી થઇ ! !
 સૂર્ય સહસ્ર કે ચંદ્ર તેજ જુઓ ! લાજે આજ,
 તેજમુંજ માત બની ચક્ષુ આ ખેંચી રહી ! !
 નિર્મળતા નીતરે છે ! સરલતા શું સરે છે !
 પ્રસન્નતા પ્રસરે છે ! મૂર્તિ આ કેવી લહી ?
 ઇર્ષ્યાથી બળે છે દૈવ આનન્દે હું નૃત્ય કરું,
 માત મારી માત આજે વિજયી પૂરી થઇ.-૧૨

શાંતિનું સામ્રાજ્ય એવું મુજ ગેલ દીપી રહ્યું,
માત ! તારા તેજથી આ પુણ્ય મુને છે મળ્યું.
જેવી મુજ પાસ તેવી અનન્ત આકાશમાં તું,
સર્વવ્યાપી થઇ માતા ! કેવું સુખ આ થયું !
એકાત્મ્ય ભાવે વિલસે માત ! એથી બીજી ગતિ,
પુણ્યવંત પામે નહિ પુણ્ય કેવું આ ફળ્યું !
તુજ પુણ્યે દીપે ચંદ્ર, વાયુ વાય, વૃષ્ટિ થાય,
પૃથ્વી ટકે, નભ ટકે બળ સૃષ્ટિને મળ્યું.-૧૩

શાંતિ તુને જો મળી છે આશા તુજ જો પૂરી છે,
બોલ, માત ! બોલ, બોલ આત્માનંદે હું રમું.
તે દીધાં છે સુખ મુને મેં દીધાં છે દુઃખ તુંને,
લાગ્યું ના આશીષ માગું જાણું હું તુંને ગમું.
જ્વાલ ભરી અહિં હતી અધિક તો તું થઇ છે,
તુજ મુખ મુદ્રા કે'છે જ્ઞેમમાં શાને ભમું ?
તું સમા સરલ જીવ ગતિ આવી ન જો પામે,
ત્રિભુવન પ્રવળજો આ પ્રમુને પૂરો દમું.-૧૪

માત આવી નવ મળે અવતાર થાય ઘણા,
વધારી કે'વી ના વાત આદર્શ છે માત આ.
દીધી છે આશીષ ઘણી તો ય તો ય જીવ ધસે.
ક્ષેવા ઇચ્છા કરે હજી જીવ તો ધરાય ના.
ભલે હસે તમે મુને દસાદસ કરો ભલે,
અનુભવ્યું આવું નથી તેથી જાગે ગાંડું આ.
અર્પુ છું કૃતિ આ ભારી માતને તો નમી નમી,
ગમે તમને કે નહિ દિલમાં વિચાઈ ના.-૧૫

પ્રસન્નાકૃતિ છે તારી પ્રસન્નાક્ષિ તુજ મીડી,
 પ્રસન્ના વાણી છે તારી ગુર્જરી પ્રસન્ન આ.
 પ્રસન્નાગતિ છે તારી પ્રસન્ન છે સર્વ સૃષ્ટિ,
 પ્રસન્ન છે કૃતિ મારી અર્પું હું પ્રસન્ન આ.
 પ્રસન્ન કરી શક્યો ના શબ્દથી કંઈ હવે હું,
 પ્રસન્ન થાય સર્વેકા પ્રસન્ન છે માત આ.
 ગુર્જરી પ્રસન્ન થઈ અર્પું તુજ હસ્તમાંથી,
 હામ હામ ઓ ફેલાય પ્રસન્ન છે આત્મ આ.-૧૨

નિવેદન

ગુર્જરીની પ્રસન્નતા ! હા. મને ગમી છે ને મેં દર્શાવી છે, આ આખ્યાનમાં. ભલે તમને ઘૃષ્ટતા લાગે. વાંક મારો નથી. પ્રેમાનંદ મને ગમ્યો કાં ? એણે ગુર્જરીની ઉન્નતિ કરવા પ્રયાસ આદર્યો કાં ? દોષ મને ન દો. કહેવાનું હોય તે એને કહો.

પણ આખ્યાનરૂપે ? હાસ્તો. એ રીતિ મને ગમી, ને હું અનુસર્યો. પ્રયાસની ક્ષુદ્રતા કબૂલ કરું છું. કલાની બિનતા અવલોકું છું. અલંકાર અને કલ્પનાની હસનીયતા જોઉં છું. હકીકા મનને કાણ નિગ્રહી શકે છે ? એટલો આત્મસંયમી હજી હું નથી.

સર્વસંમાન્ય કુશલ સંસ્કૃત નાટકોની હરીફાઈ નથી. વિચારે નથી. પ્રેમાનંદને નામે મુકાયલાં આખ્યાનોના અનુકરણનો પ્રયાસ ખરો. મારો એ દોષ છે. પ્રયાસની ક્ષુદ્રતા પ્રથમથી જ કબૂલ કરું છું.

રંગભૂમિની છાયાથી સર્વથા વિરક્ત મેં ભજી છે. જાણીને જ. એ છાયાથી વિરક્ત રહેવાય કે નહિ એ જોવાને. એ સાવચેતી ખાસ રાખી છે એ હું કબૂલ કરું છું. પૂર્વ આખ્યાન-નાટકના લેખકે તે સાવચેતી રાખી નથી મારે.

વાચકવર્ગ આટલું જ ધ્યાનમાં રાખશે તો ઉપકૃત થઇશ જ. આટલા નાટ્યનાં લક્ષણ રહિત આ આખ્યાન લખ્યું છે એ વિશે કંઈ કહેવાનું જ નથી.

શ્રી:

ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન

નાટક

(પંચાંકી)

અંક ૧ લો.

કેલાસે વસતા સદાશિવ કદા સ્વપ્ને કંઈ સંલખ્યા,
લેક્યા નિન્દ તથા લથ પ્રિયતમા, “ વામા ક્ષમાદે ” વદ્યા.
“ પૂજું હું તુજ પાદ ” સાદ કરતા ભાળી નહિ ભામિની,
આખાર્યા કંઈ અશ્રુભુન્દ ટપક્યાં, રક્ષો સુધા તે ખની.
ભામા સાદ કરે “ અહિં પ્રિયપતિ, પાસે હું આઘી નહિ, ”
મીઠા કોમળ શબ્દ તેડ સુણતાં આનન્દ વ્યાપ્યો સહિ:
સાથે પુત્ર અને ગણો લઈ ગયા વીંટી વળ્યા કામિની,
“ જનક ન દઉં હે પ્રિયે ! ” પ્રભુ વદ્યા; રક્ષો સુધા વાણિની.

(નાન્દી થઈ રહ્યા પછી)

સુવધાર—(પ્રવેશ કરીને) અહો ! વિદ્વન્નનો ! આજે શ્રી
વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની નાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલ, શ્રી તાપી તટસ્થિત
સૂર્યપુર નિવાસી, સકલ શાસ્ત્ર પારંગત, સાહિત્યરસિક, વિદ્વદ્વ્ય, સહગન
શ્રી કાલશંકર અભયશંકર સુત, શ્રીમાન્ ગજેન્દ્રશંકર વિરચિત
“ ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન ” નામનું અભિનય નાટક આપની સમક્ષ
મંદવા અભિવ્યક્તું છે.

(પારિપાશ્વક આવે છે.)

પારિપાશ્વક—ભાવ ! આ તો જીવન થાય છે. આ નાટકમાં નથી આધુનિક રંગભૂમિ પર ભજવવાના ગુણો, નથી ભાષાની ચમક કે મોહિની, નથી પ્રાચીન કવિઓના રસ ઝરતાં ઝરણાં કે અર્વાચીન કવિઓના શબ્દાંશરો; નથી અલંગ, ત્રિલંગ કે અડબંગ છંદ કે તુટિત પ્રાસાનુભૂતિ લલિત વાક્યરચના. છતાં આ નિર્મોલ્ય પ્રયોગ ઉપસ્થિત કરી, આ વિદ્વત્સાક્ષર મંડળ સમક્ષ નિરક્ષરની નિરક્ષરતાનું પ્રદર્શન કરી, વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરાવી કંટાળો આપવો; સામાન્ય તેમજ આંગલ સંસ્કૃતિથી પોષાયલા ભેજાઓના ઉપહાસ પાત્ર થવું અને જનસમાજની દૃષ્ટિએ નીચા પડવું એના કરતાં ઘેર બેસી માથા મારવી સારી.

સુત્ર—મારિષ ! જગત તો ઝવેરી છે. આપણે તો કોઈ ગુર્જરી કૃતિ થઈ દેખાઈ તો નિષ્પક્ષપાતપણે વિદ્વંસનોના વિવેકકાંટે તેને મૂકવી. મૂલ્ય કરવું એમને લાગે. કેમકે,

આર્થા

છે લાંચન ચંદ્ર વિષે ગુણ ગણાયે ગુણીયલભાં;
કંટકે ભર્યાં ગુલાબને મૂઠ જન કચરે, ન ઉપભોગે.

છતાં જોતો નથી, ગુર્જરી સાહિત્યદેવીની ઉપાસનામાં ભણાતા મંત્રામાંનો આ પણ એક છે ? ગુર્જરીની ઉન્નતિ...

[નેપથ્યે—‘કોની ઉન્નતિ, કૃતાંત કાળ સમો હું જીવતાં ગુર્જરીની ઉન્નતિ ? ’]

નટી—(દોડતી આવે છે) નાથ ! નાથ ! રક્ષણુ કરો. રક્ષણુ કરો. સર્વનું ભક્ષણુ કરતો કાળ તડામાર ધ્રુવો આવે છે. નાનાં આળખચ્ચાં, તરણુ, વૃદ્ધ, અરે રે ! સ્થાવર જંગમ સર્વનો નાશ કરતો એ કાળ સૃષ્ટિનો સંહાર કર્યો જાય છે અને ગુર્જરી ! બિચારી ગુર્જરી ! સુકુમાર કુમારી ! તારી શી દશા !

નયન કુમુદ બીડાયું. થર થર ધ્રુજ પડી તનવેલી,
બિબ્બાધર કંકડી રહ્યા, કરતી રહી મોહ શું કેલી!!

સૂત્ર- (સભય પણ સસ્મિત) પ્રિયે ! એ તો આપણું પાત્ર-
પ્રાસ્તવિક વાર્તાવાપના સંબંધે નીકળતા ઉદ્દગારથી આવિષ્ટ હૃદયના
પાત્રોના એ ઉદ્દગાર. મારિષ ! જ્ઞતો સર્વ પોતપોતાનું કાર્ય સાવધા-
નનાથી કરે એ તેમને જણાવી દે.

પારિપાર્શ્વક-જેવી શ્રીમત્તની ઇચ્છા. ધણીને સૂઝયું ટાંકણીમાં
અને પોડોશીને સૂઝયું આરસીમાં. આપણે શું ? આપણે તો કંઈવાના
સગા. બોલનાર બોલે ને કરનાર કરે. છે કોઈ ધણીનો ધણી ?
[નય છે.]

નટી-નાથ ! શું કાળના વચનોથી મિત્રનો ઉત્સાહ પડી ભાંગ્યો !

સૂત્ર-પ્રિયે ! એનું ભેજું કંઈક ઓર જ છે. સંસર્ગ દોષ આ
નાટ્યપ્રયોગ સામે એના હૃદયને અળભળાવ્યું છે. એને પ્રેતમાદન
આપવું એ તારું કામ છે. ચાલ. હં, પણ જતાં પહેલાં ઉપયુક્ત
કાળના ગર્વિત વાક્યોથી, ગુર્જરીની દશાના વર્ણનથી, તેમ જ પારિ-
પાર્શ્વકના દીસા, મન્દ્ર અને એકપક્ષીય ઉદ્દગારોથી થયેલા સભાજનોના
ચિત્તાંદ્રેગને દૂર કર. પ્રભુના મહિમાના ગુણ ગાઇ તેમનાં મન પ્રદ્રશ્તિન કર.

નટી-જેવી આજ્ઞા.

પદ

સ્વેલી સર્વ સૃષ્ટિમાં પ્રભુનાં પ્રેમનાં પગલાં,
આણુએ આણુ રશ્મિરે પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૧
રચી રચના નહિ ગણના રહી જ્યાં પ્રેમની અથના,
ઝરે ઝરણાં રસેરસનાં પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૨

સુકાતી ગુર્જરી વાડી દીઠાં ત્યાં પ્રેમનાં પગલાં,
 ખીલાવી પ્રેમના પુષ્પે પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૩
 લથડતા કેં પ્રખળ વીરો કર્યા ચેતનવતા સખલા,
 પદાવ્યા ગુર્જરી મંત્રો પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૪
 હતી જ્યાં રાત્રિ અંધારી પ્રકાશ્યા તારલા વિરલા,
 પ્રકાશી આંદની સુખદા પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૫
 વિયમ જ્યાં વાટિકા વળતી હતા જ્યાં કષ્ટના દગલા,
 સુગમતાનાં થયાં સુખડાં પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૬
 હતો દરિયો દુખે ભરીયો હતી ના પાજ જ્યાં સખલા,
 નરી તે પ્રેમના નામે પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૭
 રહેો જો પ્રેમ આનંદે રસીલા પ્રેમના કંદે,
 ફસો ના પાપના કંદે પ્રભુના પ્રેમનો મહિમા. ૮

સર્વે જાય છે.

ધૃતિ

પ્રસ્તાવના

અંક ૧ લો.

કાળ- (ક્રોધાન્ધ, યુર્જરીને ધસડતો આવે છે.) કોની ઉન્નતિ !
કૃતાંત કાળ સમો હું જીવતાં યુર્જરીની ઉન્નતિ !

જો જો મૂઠ ! વિચાર સાર જગમાં જેણે ઉગાર્યા ન કો,
જેણે ચંડ પ્રચંડ દંડ દમતાં ગ્રીબેશ આણે હણ્યો;
‘બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ દેવ સધળા જેને નમે છે નમી,
એવો કાળ કરાળ માનવ મહા તું મૂઠ જાણે નહિ ?

વળી,

રાતાં નેત્ર શું ઝાળ ઝાળ વરસે બાળી કરે ખાક જે,
જેના તાપથી રુદ્ર દૂર વસતા નાદા હિમે તે વસ્યા:
રાખ્યો ચંદ્ર કપાલ, શીતલ થવા ધારી જટા ગંગને.
એવો રુદ્રતણો હું રૌદ્ર શમતો ના જાણતો શું મને ?

અને,

જેણે ચાણુર મદ્ધ મર્દન કર્યા માર્યા જરાસંધને,
રાગ્ન રાવણુ રામરૂપ ધરતાં રાખ્યો રણે રીસમાં:
લીધા કે અવતાર તાર ન રહ્યા સર્વે મળ્યા ક્ષારમાં.
પાપાગાર વિચાર ધાર મનમાં ના વાર કો મારતાં.

જતાં મદના જોરે તું કૂદતો હો તો જો, આ હું શું કંઈ છું તે—

પ્રીધી ખંડિત રંડિતા સુરતણી માતા હતી મંડિતા.
ગીર્વાણાલિધ નાર વેદ વિહિતા બ્રષ્ટા કરી દંડિતા;
પુત્રી તેહ તણી સુકેશગૃહીતા જો જો કરું મર્દિતા.
આકન્દે વિલપે ભલે ટળવળે ભુકતા કરું શી મૃતા !

(બળાતકારે ધસડે છે.)

ગુર્જરી-(વિલપતી) અરે ! છોડ, છોડ, પાપાત્મા ! છોડ મને—

તડડ તડડ જોને કેશ મારા તૂટે છે,
ટચક ટચક જોને અંગુલીઓ પુટે છે.
ધસત ધસત અંગે છેદમાં વેહ થાયે,
સરત સરત જોને રક્ત ધારા વહે છે.

નયન વદન જોને અશ્રુથી આ દુખાયે,
કુસુમદલસમા આ દેહમાં વેહ થાયે;
ચરણ શરણ કાળે ચાલવા શક્તિ છે ના.
દરદ હૃદય તૂટે કંઠ જોને સુકાતાં.

કાળ- (જરા થોભીને) ગુર્જરી ! આ તારો આર્તનાદ એ જ મારો
આનન્દ, મારા કાર્યનો આરંભ, વિજય-પતાકાનો દંડ, અને
તારા સહાયક સાહિત્ય વીર નરોને દૂર જ રહેવા ચેતાવનારો
મારો અભનાદ.

ગુર્જરી-કાળ ! ગરીબ નિર્દોષનાં કોલી પીવાં એ પરાક્રમ નથી. નિર્મળ
નિરાધારને રીઆવવાં એ ન્યાય નથી.

હું જન્મ પામી પિતૃ પાસ રે'તી ને વૃદ્ધ માતા પયપાન દેતી,
મૃરમ્ય અંકે અતિ લાડ પામી પોષાઈ હું મિત્રવરો ઔઞથી;
આવ્યો ન પાસે, તું ગયો છુપાઈ, હવે મુને કાં બળ તું બતાવે ?
હિંસા કરેથી સિંહ ના થવાયે, મત્તેલ નાશે પદ તે પમાયે.

કાળ- ગુર્જરી ! ગુર્જરી ! તને ખબર છે ?

હું કાળ વિકાળ કરાળ ભાથી મરાળની ચાલ નહિ અમારી,
કેં બાળ માર્યાં દઇ કાળ ભારી તેને કરે શું તુજ મીઠીવાણી !

જન્મ્યું કે પડું પૂઠ ક્ષીણ કરવા શોધું મજે લાગ જો,
તોડીને કંઈ છિન્નભિન્ન પદ્મમાં એમાં રહું હું મચ્યો;

નાળાં કે દરિયા વિશાળ વગડાં વાયુતણી ગત્ય જ્યાં,
તે તે સ્થાવર જંગમો નવ ટકે જ્યાં જ્યાં પડે દૃષ્ટિ આ.

વળી,

જવાળા રૂપ થતો પ્રચંડ ગરજી તોફાનના તાનમાં,
ઝેરી ઝેર રૂપે થતો પ્રસરતો હું જંગના રંગમાં;
કાળો કાળ કરાળ કાલીલ થતો કંપાવતો કાળને,
નાખી પાશ હું આશ નાશ કરતો જોડે નહિ હું સમો.

માટે ભક્ષે, જન્મદાતા માતૃપિતા અને વ્રાતાને ઉદ્ધૃષ્ટ, પિયુનું
સ્મરણ કર, પણ તત્ક્ષણે આત્મભોગ દેવા તૈયાર થા.

ચુજરી-નહિ, નહિ કાળ ! તું કઠોર ના થા. જો,

નાતો તાપ બધોરનો પણ ગળે સંધ્યા સમો જ્યાં થતો,
વર્ષા વાયુ સમે, ન ચંડ ગરજે, દેખી શરદ શીતલી;
રાહુ દુષ્ટ છતાં થતો સુજન તે જ્યાં સૂર્ય ભોડો પડે,
જેવા અન્ય થતા થવું સુજનને મોટાતણું મૂલ્ય એ.

કાળ ! ધન તો ઘણાય ગરજે છે. વીજળી પણ ઘણી પડે છે.
સુકોમલ સૃષ્ટિ શું તેથી નાશ પામે છે ? સ્ત્રી પર બળાત્કાર
કેવા ! બળાત્કાર આ નથી, જીલમ છે. જીલમીનાં સન્માન
તિરસ્કારનાં. પ્રેમનાં, આવકારનાં નથી થતાં. તારા અનુભવની
આંખે દેખાય છે તે ?

કાળ- દેખાય છે મને કેવળ આગના ભભૂકા અને તેમાંથી નીકળતી
હિની જવાળા, જવાળામુખીના હિના રસભર રેલાતા લાવા; પ્રલય-
કાળના વર્ષાના ધોધ. વીરતા નહિ પણ લીલા. કૃતમ્મતા નહિ
પણ સંતોષ. જીલમ નહિ પણ જૂખની શાંતિ;—

ધન નલ ગરજે છે તારકા છાઇ દેતા,
રતિપતિય ધરે છે શુષ્ક ને ક્ષીણ અંગાં;
મરણ હરણ પામે સિંહની બાળ લીલા,
નરમ ગરમ તો ના તે જીએ જે તપેલા.

તો હવે જેને આક્રોશતી હો તેને આક્રોશ અને મારા પ્રયંઃ
બાહુનુ તોલ તોળી જો. (ધસડે છે.)

ગુર્જરી-(ધસડાતી ચીસ પાડે છે.) ઓ પિતા ! ઓ નરસિંહ !
ભાલણ ! પદ્મનાભ ! બિહવ ! મારા કુલદીપક કવિવર
પિતૃઓ ! જીઓ ! જીઓ ! આ કૃતાન્ત કાળ મને ધસડે છે.
મારાં અંગ છોલાય છે. ઓ અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ દેહધારી આત્માઓ !
સીંચો ! સીંચો ! તમારી મીઠી વાણી રૂપી અમૃતની ધારાથી
મને છાઇ દો. તમારા કેવળ દર્શન માત્રથી મારા અંગે અંગમાં
થતી લાહ હોલાવી દો.

કાળ ગુર્જરી ! યમના દ્વાર ખુલે એમ નથી. હિમતના હથિયાર
કોઇથી ઝલાય એમ નથી. કોઇ માના જન્યા વીર કાળના
પ્રયંઃ વેગને રથંભાવી શકે તેમ નથી, સુણુઃ—

શ્રીભાસાદિ કવિવરો ગત થયા ના કોતણી ગત્ય ત્યાં,
કાવ્યો કેંક કર્યા રહ્યાં નવ ટકી ભૂત્યા જનો જ્ઞાનમાં;
જો, ચુંથે તુજ દેહ ક્ષુદ્ધક જનો જાણે ન જે કાવ્યને,
ત્રોપાસે મુજ સેવકો રચયન્ના જો આ મન્ન્યા કાર્યમાં.

જોને તું મનમાંલ તારક ગણી આશાભરી પોષતી,
જોઓ માન ધણું ગ્રહે કવિતાણું તે જો હરામી બન્ન્યા;
જો જો બ્રાહ્મણ ભાટ ચારણ ધણા જો આ પુરાણી ઋણી,
ગોષે છે તુજ રક્ત ભક્ત ન રહ્યા પૈશાચકા ત્રિતિથી.

ગુર્જરી—ઓ પાપાત્મા ! તારા મુખપર ઝળકતી આ હાસ્યરેખા,
સંતોષનાં સ્પુરણો, અને આનન્દના આવિર્ભાવમાં મારા બળતા
હૃદયની જ્વાળાના તનખા ફેકું છું.

ઝરત ઝરત જો આ અમિતી જ્વાળા ફેકું,
બળત બળત વાણી જો હવે હું ઉચાડું,
વહત વહત જો આ ઉજ્જ્વળ નિશ્વાસ ફેકું,
દરદ હૃદયનું ના વેદશે કે બિચાડું.

કાળ—મદાન્ધ ! યુવતિ ! તું શબ્દોચાર કરે તે પૂર્વે તું શતધ્વઃ યમ
આ ભૂમિ પર—

(નેપથ્યે)

થોભ, થોભ ! પાપાત્મા ! દુરાચારી પિચાશ:—

નારીકેશ ન, નાગનાથ નગુણા, નાથી ન ગુણે રહે,
ઝેરી કુંભ તુંથી રહ્યા હયમયી ના અંગના અંગ એ;
કાળી કૃષ્ણ થકી પેડચો નવ ટંક્યો રૂદ્રે પોંધું વિષને,
અને એક વિષે અચ્ચા સુભટ એ તું ના બચે વિષે.

(કાળ ગુર્જરીનો હાથ છોડી દેતાં ચમકી ગભરાતો ઉભો રહે છે.)

વળી,

રાતો નેત્ર ન ક્રોધનાં, જડ તનુ દીસે ન આવેશનું,
શ્વાસોશ્વાસ ન કંપથી, રદન આ, ભીડ્યા ન ક્રોધે ભર્યા:
ઓખડો આ ફફડે ન તે દરશતા કાષ્ટા પરા ક્રોધની.
સર્વે ચિહ્ન દિસે ખરાં મરણનાં કાં ના સ્મરે ઇશને ?

અને,

શોધે તું શશી શું વધી વિષપોંડા ? મુંઝાસવી ચંદ્ર ના,
શોધે શ્રીમુખ અંગ શીતલ થવા ? વિષ્ણુઉરે તે વસી:
પીવા પીરૂપ તું મથે મૃત થતો ? ના મોહિની આ ખરી,
થાતાં મન્થન નીસરે વિપતણી જ્વાળા કરાળા નરી.

ગુર્જરી—(મૂર્છા વળી હોય તેમ) હાઆઆશ ! કેવી શાન્તિદા સુખદ
પીયૂષની ધારા ! સદય હૃદયની સહૃદયતા સ્ત્રવી શું ?

કાળ—(ભાનમાં આવતો) આ શું થઇ ગયું ! આ તેજોમય પ્રકાશ !
દીવ્યવાણીની દીવ્ય જ્યોત્સ્ના ! સાક્ષાત્ સવિતા કે સરસ્વતી ?
તેજોમયતા કે પુણ્યસંચિત પવિત્રતા ?

શાંતિ એ મુખમાં વસે તદપિ નાદીસે કમી ઉગ્રતા !
ભાળું હું નિજ શત્રુ કે અવનવો ! ના ચક્ષુની શામતા ?
અંગે અંગ હવે જવલે ઝળહળે ના દષ્ટિમાં સ્થામતા !
ભાનુના સમ જોય ઉગ્ર નયને તો એ હશે શા-મતા ?

વળી,

દીસે ભાલ વિશાલ ભાળ ભવની ભાળી ભરેલી મલિં,
રેખા રાજત તારતમ્ય કરતી ભારે બ્રહ્મટિ ભરીઃ
એના એ ત્રણ તારથી વિપુલ આ બ્રહ્માંડ બાંધ્યું રહ્યું,
ત્રીજી અક્ષિ છતાંય શંકરતણું ત્રિપુંડ લાજી રહ્યું.

અને,

દીસે રાજત અક્ષિપક્ષ વચમાં બ્રહ્માંડ કે કે રહ્યાં !
મિષેન્મિષ નવીન કેંક સરજે દિવ્ય પ્રભા પ્રેરતું;
શ્રી કૃષ્ણે મુખમાંજ આ જગતને આપું બતાવી દીધું,
આણે તો નિજ અક્ષિમાં વિવિધ શાં વિશ્વે સમાવી દીધાં ! !

એનું તેજ મારાથી સહેવાનું નથી. એની વાણી, મૃદુ, કેમળા.
પ્રભામય છતાં શરવત હૃદયમાં ભોંકાય છે.—અરે ! એ અહિંજ આવે
છે ? શું કહું ! માફે ધૈર્ય ગલિત કેમ થયું ? મારી પ્રભા ઝાંખી કે
થઈ ? આ ભક્ષ જો એને હાથ આમનું આમ જશે તો સકલ જગતને
ધૂળવતો હું કાળ, લોકોના લાંસીયુક્ત કટાક્ષમય વચનોથી હું જાતે
જ ધૂજી જઈશ—(વિચારે છે.) હજી હું બળહીન નથી. મારી યુક્તિએ
હજી શિથિલ નથી.

કેલું છું કે,

શત્રુ પ્રતાપી બહુ શક્તિવાળો,
ના ધૈર્યહીના અતિ દીન થાવું;
અતિ પ્રતાપી સવિતા તથાપિ,
તત્કાળ રાત્રિ ન દબાતી જતી.

અને,

ઉંચાનીચા ભાગો સમપાણું ન ખેતી ખલકમાં,
ન ખેતી શાંતિ તે યદપિ વસતાં મચ્છ મગરાં;
ક્ષણે વાંકીચુકી ક્ષણ સરળ વહેતી જલકમાં,
સદા રાખે એવી સરિત સમ રે'ણી જગતમાં.

(બાળુમાં ગુર્જરીને નાંખી પોતે સંતાપ છે.)

પ્રેમાનંદ—(આવે છે.) સુણ, સુણ ! દુરાત્મન ! હજી વધુ સુણ—

જગત જ ગતમાં જો ધ્યાન રાખી રહે છે,
નરમ નરમ તે જો ના કદી ચિત્ત રાખે;
દરદ રદ ન થાયે દુઃખદાયે સીઝાયે,
પરમ મરમ એવે દૈવનાં કાજ ચાલે,

અરે ! અહિં તો કોઈ નથી ! (આસપાસ જાય છે) હૃદયના
ઉંડાણનો ધ્વનિ અહીંથીજ આવ્યો ? (વિચારતાં) શું પાપાત્માએ
અદૃશ્યવિદ્યા પ્રયોજી છે ?

(પ્રકાશ) અરે માયાવી ! બ્રમોત્પાદક માયામાં જ્ઞાનાત્મક વિદ્યુ-
તપ્રકાશ પડતાં માયાના પટલ છિન્નભિન્ન થતાં તારી કૃત્રિમતા વિનશશે

જગત જગતમાં જો ધ્યાન રાખી રહે છે,
નર મન રમતે જો ના કદી ચિત્ત રાખે;
દરદ રદન થાયે દુઃખડાં બેસી જાયે;
પરમ મરમ એવે દૈવનાં કાજ ચાલે.

એ શું બૂલે છે ! બલ્લેનો વળ તૂટતાં તેજહીન થતો પૃથ્વીપર પટકાશે
એનો ખ્યાલ નથી ?

જો ! મૃદાત્મન ! વધુ સુણ—

ગહનતિમર રેખા બંધથી છૂટી જાએ,
તરુણ અરુણ તાપે કાળ રાત્રિ વિરામે;
સ્વચરુ વચન વાણી શક્તિ જો તારો ભેદે,
સરસ રસવતી આ દુઃખિણીને બચાવે.

આશિષ ગુરુની પ્રેરું, પ્રજ્વલિત જવાળા અદસ્યતા વીંધે.

માયા બન્ધન બાળી ચંદન સમ ભક્ષને થાશે.

કાળ—(પ્રત્યક્ષ થતો) અયે તેજસ્વી પુરુષ ! જોને તું આ ગર્વવચનો
સુણાવે છે તે તારી સમીપ જ સદા વાસ વસે છે છતાં તું
બાળી શકતો નથી ! બળહીણો થયો શું આપ દેવા ! વીરની
વીરતા વાણીમાં નથી, કાર્યમાં છે.

તરણિ વહે વાણી નહિ તપતો દમે છે સર્વને,
ગજરાજ તો હુંકારથી સહિ પ્રાણીનું શાસન કરે;
ગિરિગર્જરો ઉગ્મડતો વળી વિશ્વને રંજડતો,
વાયુ વહે વૃષ્ટિ કરે નવમુખથી કંઠ ઉચ્ચરે.

ધમ્ધરતાણું ધમ્ધરપાણું જો કાર્યશક્તિ પૂર્ણ છે.
વિસ્તાર માયા વાણીનો એ વાયકા તો સિદ્ધ છે;
વચનતણા વ્યાપાર છે તે તેહના જે પંદ છે,
જાણો કસોટી શરની જો કાર્યમાં તે શર છે.

પ્રેમાનંદ—(સ્વ) કોણ હશે આ ભીષણાકૃતિ !

વણે કૃષ્ણ, હશે શું એ યમ ખરો ? ના દંડ પાસે દિસે,
શું એ વિષણુજ દૈત્ય નાશક હશે ? ના ચક્ર પાસે મજે;
આખી આકૃતિ હું લાહું વિપુલ આ કાં રાહુ એને ગણું ?
જાણીતું ન દોસે, ખરે અવનવું આ કાર્ય બ્રહ્માતણું !

ક્ષણે ઝાંખો થાયે ક્ષણ ઝળહળતો ઉઝાડિસતો,
ક્ષણે નાનો થાતો ક્ષણ વિપુલ શરીરે ન નમતો;
દિસે આંખો કારી, પ્રલય સકલ શું વિશ્વ કરવા ?
ધણી શક્તિ તોયે ક્યમ વિમુખ હશે કાર્ય કરવા ?

ઝાળ-(મન્દ સ્મિત કરતો) કાં ! સાહિત્યરસિક યુવક ! વિચારના
વમળ વળમાં ગુંથાયો ગરક થાય છે શું ? કાર્યથી કાયર થયો,
વાણી પણ તજી બેઠો ?

પ્રેમાનંદ-નહિ, નહિ, સંતાવું, છૂપાવું એ શોભા છે તુજ સમ કાય-
રની. ન છૂટકે છતાં થવું, સભય હૃદયની નિર્ભયતા દર્શાવવી એ
વાક્યતુરાધ છે કુટિલતાની. છતાં જો નિર્ભયતાના જાળીયાં
વસાવ્યાં હોય તો ત્યાંથી આત્મરક્ષા કરતો કહે કે તું કોણ છે?

ઝાળ-યુવાન ! મારા સ્વભાવને જાણનાર સર્વ મને ઓળખે છે. મારા
કાર્યને જાણનાર મારી શક્તિઓ, ઇન્દ્રિયો અને હૃદયને પિઝાને
છે. મારી ગતિને જોનાર જ મારા ચિત્તને સમજે છે. જતાંય
સુધ્ય,

નીત્ર ગતિ પણ વાયુ નહિ, વળી ઝાળ ધણી પણ અગ્નિ નહિ,
પ્રેસ અતિ પણ અગ્નિ નહિ, વળી મારક હું યમદૂત નહિ.
ભક્ષક હું પણ તક્ષક ના, વળી પોષક છું પણ તારક ના,
પૂજક છું પણ સેવક ના, વળી સેવક છું પણ હું પ્રભુ ના.
ચાહું ખરો પણ ચરણ નહિ, વળી વાણી ખરી પણ વાણી નહિ.
કાર્ય કરું પણ હસ્ત નહિ, વળી જોઉં ખરો પણ ચક્ષુ નહિ.
ભક્ષ ધણુંય અજીર્ણ નહિ, વળી જીર્ણ ધણો પણ વૃદ્ધિ નહિ,
ભૂખ ધણી ન તૃષ્ણ, જલની. જલ પીઉં ધણું પણ શાંતિ નહિ.
પાસ રહું પણ દૂર વસું, વળી દૂર રહું પણ પાસ વસું,
દૂર નથી, ન સમીપ કંઈ, વસવાંટ કરું પણ સ્થિતિ નહિ.

હું જડ હું પણ ચેતન છું, અચલાચલ હું પણ પર્વત ના..
અનાદિ અનંત હું બ્રહ્મ નથી, ભ્રમકારક છું પણ ભ્રમ નથી.
ઝહેરરૂપે વળી અગ્નિરૂપે વિધ વિધ વળી અવતાર સજ્જું,
જાદુ નથી, વળી માયા નથી, વળી વિષ્ણુ તણી તરફીય નથી.
એમ અનેક હું, શક્તિ ઘણી લોકલોકતણો લયપોષક છું,
કંપત કંપ ત્રિલોક જ કંપત, કાળતણો મહા કાળ હું છું.

પ્રેમાનંદ-તું કાળ ! સર્વ ક્ષયકારી, વિપુલ વિશ્વવિનાશી મહા લય-
કારી કાળ, તે, તું ?

કાળ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ કોઇ મારા સમક્ષ ઉઘી આંખ
કરવા સમર્થતાના સમુદ્રમાંથી આચમન પણ કરી શકતા
નથી તો તું મિથ્યા માનવી મન્યન કરવા મથે છે !!! જો-
સ્થાયી ના ટકતાં રચ્યાં પ્રભુ તણાં આ વિશ્વમાં બાપડાં,
અંગે અંગ જ સૃષ્ટિનાં વિવિધ આ સર્વ સ્થળે જો વસ્ત્યાં:
મોટા શક્તિવતા ખખ્યા મુનિવરો કર્તા નવી સૃષ્ટિ જો,
જો કો કાળ વશે ગયું નવ અચ્યું બૂલે મહા વીર તું.

ગુર્જરી-(સફાળી ઉઠી પ્રેમાનંદને ચરણે પડતાં) નહિ, નહિ, એ
પ્રભાશાળી પવિત્ર આત્મા ! કાળની કપટી, કૃત્રિમ વાકપટુતાનો
ભોગ ના થા. વિચાર કર. કાળ પરમેશ નથી. પરમેશની
માયાનો વિસ્તાર તે કાળ. અસ્તિત્વ કદી વિનશતું જ નથી.
મિથ્યાત્વના મિથ્યા આભાસને વશ થવું એ જ્ઞાતીનું ડહાપણ
નથી. સત્યતાને વિસ્તારવી, પ્રભુના ગુણ ગાવા, ગુર્જરીને ટકા-
વવા, આ તારા સાહિત્યક્ષેત્ર નિવાસી પિતામહોએ આ કાલને
કેવો અવગણ્યો છે ! છતાં તું જ વિચારી જો-

જગી જો તું, ન દીસે જગ અવનવું આ કામ માયાતણું જો.
નામે રૂપે ગુથાયું અભિનવ બનતાં કૈંક નાના પ્રકારે.

અંધારી આ રહી સર્વ નયન પટલે જાઇ સૌને વિકારે,
તેમાં છે તત્વ એતો, જન સહિ વિસરે, કાં પડે તે વિસારે ?

છતાં, જો તું માયાને દોરે બંધાયો છે તો સાંસારિક દષ્ટિ કાં
સ્થિર કરતો નથી ?

નવ છોડ તું ધીર વીરલા સુખદા શાસ્ત્ર મતે મતા સદા,
વરદા દુઃખદા ન તે કદા બાદુલા શત્રુ કલા ભલે બલા:
તુજ શસ્ત્ર ન આ લુપ્તું પડે રસધારા વહતી સરસ્વતી,
બલદા અતિ પોષણે સદા તુજ મીઠી સુકુમાર લેખિની:
અતિ ભીષણ છે મહાબલી તુજ વાણી નવ આ લુપ્તી પડે.
નબલું પણ મંત્ર પોષીઈ ગુણ તે અસ્તતણા સદા ગ્રહે;
કરમાં ધર તું સ્વશત્રુને કર ધા શત્રુ તણે હ્રદે હવે,
ડર મા, જય પામશે ખરે ધાતે નવ પાપ કો ગણે.
બલ પોષ તું એકવાર આ બલ પોષું તુજ કૈંક વાર હું,
મુજ દેહ ટકાવ ટેકથી બલ જોજો મુજ અંગનાતણું:

કાળ-યુવક ! જીનું પડતું ધર સમારી સુધારવું એના કરતાં નવું
ધર બાંધવું એ ખરી દુનિયાદારી છે. આ ગુર્જરી મૃતપ્રાય.
કાટવત્ કેવળ ખોખું છે. એ કાટની પુતળી કરતાં ઉજળતી,
ધસમસ વહેતી, પ્રબળ પૂર્ણ આવેશવતી પૂર્ણ યુવાવસ્થા ભળતી,
ચપલ નેત્રવતી. કલ્લોલ કરતી, મોહિની કામિની શું નથી
મળતી ! (ચિત્રપટ બતાવે છે) જો, કેવી પ્રબળ શક્તિમતી
શરીરઆકૃતિ ! કેવાં માંસલ સ્નાયુઓ ! જેનાં દર્શનમાત્રે, સ્પ-
ર્શમાત્રે જ ઈંવાટી ઉભી થાય છે તે, તેના અહર્નિશ પરિસેવ-
નથી તાંડે જીવન કેટલું આનન્દમય ઝળહળતું દેખાશે ? સૌ
કોઇ ભજે છે સૂર્યને, તારલાને નહિ; ઉગતા ચંદ્રને, આથમતા
સૂર્યને નહિ. રસપૂર્ણ આ લલિત લાવણ્યસરિતા સમક્ષ આ
સૂક્ષ્મ જલધારાની શી ગણના ! જો—

લજ્જતી લયકે, ચળે ચપલતા, છે રાષ્ટ્રની કામિની,
 છે આ કાફું કહિન પર્વતસમું મા'રાષ્ટ્રની માનિની;
 ધાટીએ કદિના તથાપિ રસિકાદર્પે શું એ દામિની !
 રંગે શોભત ઉજ્જવલી મલપતી માયામયા મોહિની;
 વૈરાગી પણ રાગ હીન ન થતી જાણે ખરી રાગિણી !
 જાણે છે રસમાં પુરી નવ રસો, રાસે ન એ છે ઉણી;
 શોભે છે મધુરી ઝુલે ઝુલવતી શું ભીલડી પાર્વતી ?
 ભાવે ભાવ મળે ચળે ન ચપલા સંદેહ છે ના રતી.
 અંગે અંગ અલંગ રંગ ભરતી રંગાવલિ સૂર્યની !
 જાણે ગંગ વહે કુરંગ લજ્જતી સુરંગથી ઓપતી.
 મીઠાં નેણુ સુવેણુ કે'ણુ કથની લાગે જરા ખુંચતી,
 ખુંચે એન પડે, ન રે'ન બગડે શી કોકિલા કૃજતી !

જનાં એનાથી યે રસમાં ચઢતી મલકાતી આ માનિની જો-

શૃંગારશ્રેષ્ઠ લલિતા અતિ રમ્ય અંકા,
 એકાક્ષિ નેહ ભરિતા નવ લેશ શંકા;
 રાસે ભરી રસિકતા રસપૂર્ણ નૌકા,
 છે મારવાડ મધુતા રણુકારયુક્તા.

વૃંદા રાસ રમે રમાપતિતણા હોરીતણા તાનમાં,
 શોભે પીન પયોધરા નભસમી ધારી ઉરે બે શશી;
 બ્રહ્માએ કટિ એ ઘડી તવ પડી રેખા ત્રિવેણીસમી,
 ભારે ભાર લચી પડયો તવગણી નિતંબિની માનિની;

અને એનાથી અધિક રસસૌરાષ્ટ્રની મહિષા પ્રતિ દષ્ટિપાત ક્ષણ
 ભરતો કર.

જો જો શી ઝમકે, વળી ઝળહળે, વારાંગના શું દીપે ?
 દીપે ઉગ્ર, ભરી બલે રસવતી, વીરાંગના શું પીડે ?

પીડે યોધ અનેક તે રસભરી શું માનિની ધાતિની !
તીણી તીવ્ર સુકોમલા સુરસિલા આ કામિની આમ જો ?

જો જો આ રસનાયકા નવરસે અભ્યન્તરા છે પુરી,
જ્યાં જોવો રસ ત્યાં દરે મદભરી વેરે કણી રંગની;
રેતી કે લડતી તથાપિ રસમાં આકર્ષતી વૃંદને,
વૃંદાના રસમાં ભરેલ રસના લે તો ન કાં રવાદને ?

ખુંચત નયન એને અન્યને વેદ થાયે,
ગિરિ સમકુચ એનાં ભાર ખીજ સહે છે;
ગજ સમ ગતિ ચાલે, અન્યના શ્વાસ જાયે.
રસિક રસ ભરી એ અન્ય તૃષા ન લાયે.

એવી માનિની શાન્તિદા તુજ થશે શી ચંદની ચાંદની ?
નારી નેલશું નિર્મળા તુજ ખને છે ચંદની ચાંદની:
એણે ચંદકરો પ્રસારી જગમાં ફેલાવી છે ચાંદની
થાવા એ તુજ સેવિકા તલપતી જો હિન્દની ચાંદની.

પ્રેમાનંદ—(સ્વગત) અહા ! આમાંથી જ કોઇને પાલિતા કરી પોપું ! !
લલિતા લલનાઓ ! કાન્યસુધા પોપાશે આથી કે આથી ?
(એ બાળુ જોય છે) રસધારા વહેશે ? રસઝરણું ઝરાવશે ?
રસભાર સહેશે ? કલ્પનાઓ ખીલવશે શું આ કૃશાંગી ?
(ગુર્જરીને નિહાળે છે) મધુરતા, પ્રસાદ, ઓજસૂ રાખશે શું
આ અસ્થિઅવશેષ શરીરાકૃતિ ? (વિચારમાં પડે છે.)

કાળ—યુવાન ! રૂપપ્રભાવિહીન અને પુષ્ટિહીન યૌવન, કેવળ પૈશાચી
લાડપિંજર છે એ જાણે છે ? જેમ સુખરહિત શાન્તિ, શાન્તિરહિત
નિર્મળતા, નિર્મળતાહિણી ચંદ્રિકા, ચંદ્રિકારહિત ચંદ્ર, ચંદ્રપરોક્ષા
રજની, રજનીવિહીન શૃંગાર, શૃંગારવિનાનું જીવનસુખ. તેવું જ આ.
જોઈએ છે યૌવનને ઝડપે આખરડીની કીકીનાં નાના તારલાનાં

તોરણુ. એ તારલામાંયે જોઇએ છે રંગબેરંગી ચમકની વિવિધતા. એ વિવિધતામાંથીયે ઝરવી જોઇએ રસધારા અને યુગ્મમેત્ર-નાદના પ્રવાહ. સ્નાયુઓની સખલતાથી પણ કોમલતા વિના રસ પોષાતા નથી. અલંકાર તો ઓપે જ ક્યાંથી? સમજ, અભિ-નવ પણ શુષ્ક, આરસના ઓવારાથી ઓપતી પણ જલ્લહીન, વૃક્ષોની હાર ખરી પણ પક્ષીઓના કલકલથી રહિત એવી તલાવડીને કાંઈ આનંદ સુખનાં લ્હાણાં મળતાં નથી, પુષ્પોની પરિમલ પહોંચતી નથી, રસચંદ્રિકાના કિરણો પ્રસરતાં નથી. માટે આમાંથી કોઈક ગ્રહી લે.

ત્રિમાનંદ-(વિચારતાં) ગ્રહી લઉં ! પણ આ નિરાધાર સદયાવ-સ્થાને પ્રાપ્ત થઇ છે !

કાળ-વિચારે છે શું ચાલ ! (ખેંચે છે.)

ગુર્જરી-થોભ ! થોભ ! મોહાન્ધ ! વિવેકભર્યા દષ્ટિપાતની ઉણપ તે ચતુરતામાં વિષમતા. ઉગતાને પૂજવામાં વિદ્વત્તા ડહાપણ કે ચતુરાઇ નથી; આથમતાને તરછેડવામાં વીરતા, શાણપણ કે ગંભીરાઇ નથી. એક જ ભૂમિમાં અવતરેલ તું અને હું, છતાં તું મને તરછોડે છે ! શરીરની પુષ્ટતા, સ્નાયુની સખલતા, અંગની આકર્ષકતા કાળના કેવળ દષ્ટિપા-તથી જ ક્ષીણતાએ પહોંચે છે તે નિરીક્ષવું નથી ? કાળના પ્રયળ મોહપાશે ખેંચાયો જાય છે તો જા, જા. પણ જતાં પૂર્વે એક પુણ્યનું કાર્ય કર. જે પુષ્ટતા ક્ષીણતાએ પ્રાપ્ત થઇ છે તેના સ્મરણાવશેષનું ચિદ્વમાત્ર આ અસ્થિપિંજર છે તેના અગ્નિદાહ તારા જ હસ્તે તું કરતો જા. તારાથી તરછેડાવવું, કાળજળે ક્ષીણ થતાં થતાં મૃત્યુવશ થવું એના કરતાં એક જ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલને હાથે મરવું એ શ્રેયસ્કર અને સંતોષ-કર માનું છું. (પાસે જતી) હૃદયમાં દયાનાં બુન્દો છે ?

હૃદયના ઉંડાણમાં સહભાવથી પોષાતા સમભાવની ભૂમિકા છે ?
 અહૃદયતાની ઊર્મિઓ છે ? કાળ કાષ્ટસંચયનો ક્ષય કરશે; અમિ
 પ્રદીપ થતો નષ્ટ કરશે. દાહ દેવા આંતર અમિ ઉપજાવવા
 સામર્થ્ય છે ? મારાં અસ્થિભરમાવશેષને ઠારવા તારા નયનમાં
 અશ્રુભુન્દો છે ? જો-જો પૂર્વના ઇતિહાસો જો-સ્ત્રી, ભગિની,
 પુત્રીઓને અચાવવા તેમના વધ પતિ, પુત્ર, પિતાએ કરેલા છે.
 માનુષ્યોને પરદસ્ત પડતી અચાવવા નિજ દેહનાં અસિદ્ધાન
 દીધાં છે. જો, સૃષ્ટિમાં કુદરતનાં કાર્ય તો જો-

સરસિજ સરમાં જો કોહીને મૃત્યુ પામે,
 વહત વહત વાયુવૃત્તિ વાતે વિરામે;
 દહત દહત વહ્નિ વહ્નિમાં શાંત થાયે,
 સરસ અપસ સર્વે એમ સ્વાતંત્ર્ય રાખે.

થાતું નીર વરાળરૂપ પડતું પાણી રૂપે પર્વતે,
 ભેથું તે મળતું નદી જલ વિષે પાછું સમુદ્રે પડે.
 ઝોગે બીજ અનેક રૂપ ધરતું પાછું જમીને પડે;
 એવા જો નિયમો મળે કુદરતે તે જો વિચારી હૃદે.

જતા કાળની મોહઅન્ધારીથી જવાતાં ચક્ષુથી એક જ તેજનું
 કિરણ કેંક અને જો કે એઓમાં પણ બીજું શું છે ?

કાંટા ઘણા અવનવા કૃશ અંગ કારી,
 કાયા જુઓ કૃશ થતીજ વિનાશકારી;
 કેં છિન્નભિન્ન વિકૃતિ, પ્રકૃતિ દીસે શું,
 ભુંડું જતાં દીસતું સૌ દૂરથી રૂપાળું.

જતાં—

પ્રૌઢામાં રસ ના પડે અવનવો વિસ્તાર જેનો વધ્યો,
 આકર્ષે રસિકા કરી અભિનયો અન્તે ન કાંઈ મણા;

તન્વાંગી પતિ સંગમે કુદરતી લજ્જાદિ ભાવો ભજે,
ખીલ્યાં પુષ્પ નવાં સદા રસ ભરે, સારંગ કુરંગ શા ?

કાળ-એ સ્ત્રીચરિત્રના લેપમાં લલચાવવું એનાં કરતાં નિર્મળ
સ્નેહસરિતામાં સ્નાન કરી શુદ્ધ થતાં, આલ્લાદકારી ખેંચાતા
ભૂંગની વૃત્તિ ધારણ કરી રસપાન કરવાં અને કરાવવાં એજ
ત્રેયસ્કર છે. (પ્રેમાનંદને ખેંચી ચાલવા માંડે છે.)

ગુર્જરી-(આકાંશતી-છૂટા કેશથી અને અમુધારાથી મુખારવિન્દ
લેપતી) ન જા, ન જા, ઓ ગુર્જર ભૂમિ નિવાસી ! સાક્ષર
રત્ન !—જય છે, જય છે, ઓ સાહિત્ય રાષ્ટ્ર સેવક ગણો ! ઓ
સાહિત્ય રસિક વાંચકગણો ! આ જય છે તમારી ચરણારવિન્દ
સેવિકાને તરછોડી, આ દશામાં છોડી તમારો જ ભાતૃવીર.
ધાઓ, ધાઓ, કાળની કૃત્રિમતાને વશ થતો એ મદાન આત્મા
વિનાશાગારમાં ખેંચાયો ચાઓ જય છે—(થાલી જય છે.) કેને
આકાંશું ! કેને સંભોધું ! સાદ સાદ કંઈ છું પણ કોઈ સુણતું
નથી—જનેતા ! માતૃભૂમિ ! તારા પોતાના જ પુત્રોના ધા
તને અને તારી આ સેવિકાને વાગે છે. પરમાત્મન ! પરમાત્મન !
કાળના પ્રત્યજ્ઞ હાસ્ય સામે જોવાની મારામાં શક્તિએ હવે
નથી. હાય, હાય, શ્વાસ ઇંધાય છે. જીવ્દા શક્તિહીન થતી
લથડે છે. અરેરે, મારા પગની શક્તિએ હરાઈ ગઈ ! કાળના
આ પ્રત્યજ્ઞ કાર્ય સામે મને સહાય કરનાર તો શું પણ જાટે
પાણી પાનાર કે ટેકા આપનારે હવે કોઈ નથી. (નિરાશ થઈ
પડે છે. એકાએક સફાળી બેસી થતી) ના, ના, છે, છે આ
વીર પુરુષના પ્રભાશાળી ગુરૂદેવ, જેની આશીષમાત્રથી કાળની
માયાજાળ છિન્નલિન્ન થઈ પડી. સહાય કરો. સહાય કરો, ઓ
ગુરૂદેવ ! આ સમે તમે, તમે, જે તક નહિ સાચવો તો આ
ગુર્જરી નષ્ટપ્રાય થતી ગુર્જરભૂમિને રંજાડશે. તમારા શિષ્યનાં

આ વર્તનથી આ ગુર્જરદેશ સદા લજ્જાસ્પદ રહેશે એટલું જ નહિ પણ તમારૂં ગુરૂપદ પણ સાથે સાથે હીણું થતું જશે.

ગુરૂ-(નેપથ્યે) શાંત થા, શાંત થા, પુત્રી ! ઇન્દ્રગણની રચના જ્ઞાનના પ્રકાશમાત્રે અસ્ત વ્યસ્ત થાય છે. કારણ—

(આવીને)

ખીલે કુંળા કુમુદિની શર્શો બિમ્બ ધારી,
રાતું પ્રભાતપતિનું શુભ બિમ્બ પેખી;
થાતાં પ્રકાશ દિલની નવ ગુંચ રે'તી,
જે જેવું છે જનમથી અદલાય ના તે.

સ્વપ્ને તમે વિવિધ સૃષ્ટિ થતી જુઓ છો,
જાગો તદા વિનશતી નવ સત્ય પેખો:
સંસારમાં કપટનાં ત્યમ કાર્ય ચાલે,
અન્તે પુરાં પ્રસરતાં નિજ રૂપ દાખે.

છતાં જો, કાળની કૃત્રિમતાના વાદળના પટ વિખેરે છે તે.
(મંત્રોચ્ચાર કરી પાણી છાટે છે)

નિરખ નિરખ જોને કાળનાં કાર્ય કંપે.
સરત સરત જોને સાથ તેનો સરે છે;
નિજરૂપ ધરતા આ સૃષ્ટિના રંગ ઝાઝા.
તિમિર પટલ જેવાં છોડતાં જાય ઝાઝા.

અયે બ્રહ્મપુત્ર ! આમ દષ્ટિ ફેંક—

પ્રેમાનંદ—અરે, અરે, કોણ ગુરૂદેવ ! મારા પુત્ર્ય ગુરૂ ! મારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર હો—

(જામ નમે છે.)

કાળ—(સ્વગત કંપતો) આ એના પ્રતાપી ગુરૂની તેજસ્વિતાએ હું જોઈ શકતો નથી. એના દષ્ટિપાતથી હું નહાસી પણ શકતો નથી.

અનલ સખલ એની આંખથી નિર્મળા આ,
ઝરત દહત મારા પાદની શક્તિ ઝાઝી,
નયન તિમિર છાતાં થાય અંગે ધુળરી,
વહત વહત સ્વેદે ચિત્ત જન્યે મુકાઈ.

ગુરૂ-(પ્રેમાનંદને) અયે બ્રહ્મવિદ્ કવિ માર્તંડ ! જોઈએ છે દષ્ટિની
ગહનતા માર્તંડતા સ્થાપિત કરવા. જોઈએ છે બુદ્ધિની પ્રકર્ષતા
ઓજસ્વિતા સિદ્ધ કરવા. જોઈએ છે ધીરતા, સ્થિરતા, અને
ગંભીરતા ગહનતાના પટલદલ ભેદવા. જો, વર્તમાન કાળના
કર્પટપટલના અંતર-ભાગમાં તેના ભૂતસ્વરૂપમાં કાંઈ સ્ફુરતા
અંકુરો દષ્ટિગોચર થાય છે ?

પ્રેમાનંદ-કાળના વસ્ત્રપટલના અંતર ભાગમાં ! (નિરીક્ષે છે) હા, હા,
દેખાય છે એક કુમારિકા વસ્ત્રાભૂષણથી અલંકૃતા.

પીળાં વસ્ત્ર રતાશ દીસત વળી માળાદિથી ભૂષિતા,
ના, ના એ દીસતી સુવસ્ત્ર રસિલા આભૂષણે સન્નિજતા;
કાળા વાળ, સુઅંજતા સુનય ના; ના, ના, જટિલા દોંસે,
ભાસે બ્રાન્તિમયી, હશે સુવદના એ યોગિની કે રમા ?
કાળાં છે નયનાં, નથી ચપલતા, વિઘ્નશું અર્પી દીધા ?
તીણાં છે નયનાંત કામ શરણાં તો એ ન તે કામનાં,
અંગે અંગ અનંગ રંગ પથની રેખા પડેલી દોંસે,
સંતાવા મદનારિથી શું ભમતાં બાલા મળી યોગિની ?

ગુરૂ-જરી નિરીક્ષી જો—

ચતુરા ચજે ના મુચાલે ચળાવે,
ધામી ચાલ ચાલી ચિતા ચિત્ત ચાજે;
પગે તાલ લેતાં તુલા વ્હાલ તોજે,
કરે પાદ્મિ રાગે રમા હાનિ દિલે.

કરે કામ ચેષ્ટા કરે કોમલાંગી,
હઠે વેધકારી હઠે શીતલાંગી;
મહા મોહ જાળે પ્રજાળે પ્રમિલા,
રસે શી ઝરે હસ્તિની રંગ રમ્યા ! !

નથી કર્કશા કાર્યમાં શબ્દમાં વા,
નથી એ પડેલા શિરે વા શરીરે;
નથી ઉગ્રતા આંખમાં સ્પર્શમાં વા,
નથી યે કટુતા રસે વારસે વા.

મધુમિષ્ટતાઅંગ શું એ ઘડેલી ?
સુધાસારતાસંગ શું એ પચેલી ?
શકે ચંદ્રિકારમ્બરેસા રસેલી, ?
કહી ના શકે શાની એ છે અનેલી ! !

એળખાય છે એ કુમારિકા કોણ છે તે ?

બોળી છે વિમલા નથી વિષભરી કાળે લીધી બાથમાં,
જો જો એજ તુંને હવે કરગરે ના કો રહ્યા સાથમાં;
એના પોષક જે હતા કવિવરો સેવા કરી તે ગયા,
થા ના શોષક તું હવે કવિવરા ! જો હું બતાવું બધા.

કાળના ભૂતસ્વરૂપમાં પુનઃ દષ્ટિપાતે કર. મહતી તેજપુંજમયા
સાહિત્યસ્થલી દર્શો છે ?

પ્રેમાનંદ-હા, હા. દેખાય છે, તેજના અંબારમાં શાંત નિર્મળી, કર-
તાલવાહિની, મંજુરાના મંજુલનાદ પ્રેરતી, દીવ્યશોષણ કરતી,
વૃંદાવનના વૃંદાના રાસનું ક્ષણ ક્ષણ બાન કરાવી તન્મયતામાં
ગરક કરતી, પ્રભુસંગ એકતાનતામાં મચેલી છતાંય આ કુમા-
રિકાની શાંતિની, નિર્મળતાની, કોમળતાની, મધુતાની, રસોલ-
સતાની, આનંદમયતાની રમ્યતામાં રમ્યતા પ્રેરતી એ દિવ્યમૂર્તિ !

અહા ! એ જ, એ જ આદિ કવીશ્વરા, નાગર શાતિના અબ્યુ-
દયાકાશમાં પૂર્ણ પ્રકાશ પ્રેરતા શ્રી નૃસિંહ. કવીશ્વર ! મારા તમને
સાષ્ટાંગ હો (નમે છે). (ગુરુને) ગુરુવર્ય ! કેની પ્રશંસા કરૂં !
એમને હાથે થતી આ કુમારિકાની સેવાની કે એમના નિરુપ્ત
ભક્તિભાવે પરિણમતી આનંદમય એકતાનતાની ! ધન્ય ધન્ય
છે સૌરાષ્ટ્ર-વીરમણિ !

નિગમ અગમ ભેદે કાવ્યમાં જ્ઞાન છોળે,
ખળળ ખળળ બહેતા અન્તરાનંદ ન્યારે;
સગુણ ભજન કાળે યોજતાં આ કુમારી,
દ્વિગુણિત કરો સેવા કન્યકાને ખચાવી.

ગુરુ-છતાં જો દૂર દૂર રહેલી, આશિષ પ્રેરતી, મંજુલ કંઠરવે પુષ્પ-
માળા આરોપતી, દેવીસમી દીપતી મહાદેવી દર્શો છે ?

પ્રેમાનંદ-હા,-હા-એ તો-

ભજન પૂજન કૂજન દેવનાં;
કરત કોકિલ મંજુલ સુરથી;
રસિક રંજન વદ્ધલ વાંસળા,
અવતરી રસિકા તન ધારિણી.

અને તેની આગળ નાના મોટા રસિક ગીર્વાણદેવીસેવક
ગણો, માતૃપ્રત્યાદીથી પુત્રીને સંતોષતા દષ્ટિપથગામી થતા જણાય છે.

આ ભાષાંતરકાર સેવક મહા રૂપે રસે પૂરતો,
કેં કેં લાડ લડાવતો રસિકડાં કેં કેડ તે પૂરતો;
ખીળ કેંક કથાકરો રસભરી સેવા કરે દેડથી.
રાણી એ રસની, વયે લધુ ધણી, ઉણી ન એ હોંસથી.

ગુરુ-હવે જો આ-(ગુર્જરીને બતાવે છે) કંઈ સામ્ય દર્શો છે ?

પ્રેમાનંદ-(ધારી ધારી જોતાં) હા, હા, એ જ કુમારિકા-તે જ, તે જ આ-અરેરે ! પ્રકૃષ્ઠિત ખીલતી કલિકાની આ નલિકાદશા ? છતાં દુર્દશાના ઘટ વાદલપટમાંથી એ સહજ લાવણ્યચંદ્રિકાના તેજ છૂપાં રહેતાં નથી.

અંગે એ અખલાં ગળ્યાં, નયન એ હંકા ગયાં છેક જો,
જાલી ગાલ ન, રંગ સ્વેત તનનો, અસ્થિ રહ્યાં શેષ જો;
જાણે શું ઝડપી રહી તન જરા બાળે ચિતા ચિત્તને !
તો એ તેજ ધસી બહાર નીસરે જેવી જટા ગંગથી.

જાણે શું ક્ષયરોગ અર્પણુ કર્યો ચંદ્રે બળી ચિત્તથી;
કે ભરી કણુ અક્ષિથી પ્રભુ તણી જ્યાં બાળતા કામને ?
અંગે આ અખલાતણે ઝટ પડી શોષી રહી હીર ને ?
કે વાસો બળતાં કર્યો શું મદને કૌમાર આ ધામમાં ?

પદ ન ચાલત આ લથડે ઘણા,
કુમળો કેળ કપાઠ અલિં પડી ?
જલ વિના સરિતા થતો આપડી,
ગતિહિણી અખલા થતો રાંકડી.

ગુરુ-તું સમર્થ બુદ્ધિશાળી તરણ છે છતાં આ તરણી આ દશા ભોગવે ? અંતઃસ્થિત જલવિના શુષ્ક બીજમૂળ તુંથી શું ન પોષાય ? કરમાતી કદલી ફળ આપવા તલસે છે તે અભિજ્ઞાવા દક્ષિત ન થાય ? કાળની મોહગ્નગમાં ફસાયેલો તું હવે તારી આંખની અંધારી દૂર ફેંક. ઘણીના બલીવર્દની વૃત્તિ તલ દે. પુત્ર ! વીરતા છે દૂજતાને તારવામાં, તરતાને તીરે પહોંચ્યાડવામાં નહિ. રસગતા છે રસહીનને રસપૂર્ણ કરવામાં, રસવતને પોષવામાં નહિ. તું એક સમર્થ આત્મા; ધારે છે તો આજ આ જ ગુર્જરી ગીર્વાણ સમી આપતી, સર્વત્ર પ્રભા પ્રેરતી, સાહિત્યની ભૂમિમાં પદરવ યુક્ત ઝંઝરના ઝમકારથી સર્વત્ર

આનન્દમય રસતાનતાથી તલ્લીનતા પ્રેરાવી શકશે. તું ધારે છે તો એ જ સુકાંકાષ્ઠમાંથી વિવિધ નવપદ્ધતિ વિકસિત કરી; આ ગુર્જરભૂમિને શીતલ છાંયડી સમર્પી શકે છે. એમ તારાથી નથી થતું તેનું પરિણામ તો જો !-શરીએ શરીએ રખડનારા માણસો, પેટ ભરતા કંઈક ગાયક ગણો, અસ્પૃશ્ય કંઈક લેખક ગણોના પરિપણાથી ટળવતી આની આ દશા થઈ છે. ધાર્યું હતું કે તું તને મળેલી સદ્વિદ્યા અને શક્તિનો સદુપયોગ કરીશ. ધાર્યું એ હતું કે જલવિના તરફડતી, કંઈ સુકાતી, અન્નવિના જરૂરમિથી બળતી, અંગે કૃશ થતી, આત્મબલિદાન દેતી આઃ એનાં દર્શન માત્રથી જ તેની બહારે ધાર્મ આશ્વાસન આપી તેનો રક્ષક, પાલક, સેવક બનીશ. એ તો હવે સ્વપ્નાં થયાં તારે મસ્તકે મૂકવા યોગ્ય કલ્પિકા તારા જ પગની ડોકર ખાતી તારા જ પગે કચરાય છે. જો, જો, આની આંખમાં આંસુ ખૂટી ગયાં. ઉછેરનારી સખી લેખિની ઘસાઈ શુષ્ક થઈ ગઈ, જતાં તું આ કાર્ય પ્રતિ મુદ્દાત્મા જ રહ્યો. તથા દે, તથા દે, ગુર્જરરાષ્ટ્રમાં તારા થયલા જન્મની આ ઘોષણાકારિણી પત્રિકા તારી જીવનકીર્તિની પતાકા, ગુર્જરરાષ્ટ્ર સેવિકાના અથાગ પરિશ્રમે જન્મ પામેલી પવિત્રતાની મૂર્તિ, તારા ઉત્તમાંગની રક્ષિકા, તેની જ પ્રતિનિધિ આ તારી પાઘડી તથા દે. જો ગુર્જરીનો નથી. તે ગુર્જરરાષ્ટ્રનાં કાર્યોપભોગને પણ લાયક નથી. જો ગુર્જરીનાં સેવક થઈ શકતો નથી તેમની તે પ્રખ્યાપિકા અને એ હું બનવા નહિ દઉં. માટે જ, ગુર્જરચિહ્નથી વિયુક્ત થતો, ગુર્જર-ભૂમિને લાગી આવ્યો જ-ફરી આ તારા અપવિત્ર ઉશ્વાસથી આ ગુર્જરીના વાતાવરણને કંપાવીશ નહિ. તારા અપવિત્ર ચરણસ્પર્શથી આ પુનિત ભૂમિને દૂષિત કરીશ નહિ.

પ્રમાનંદ-(નમી પડી) ક્ષમા, ક્ષમા, ગુરુદેવ ! ભૂલ્યો, ભૂલ જુએ છે તેને ફરી ના ભૂલાવો. મારા પ્રમાદથી, ગુર્જરીની દશાના

દર્શનથી મારાં દષ્ટિપડલ ખૂલ્યાં છે. એના મધુર શ્વાસના પરિ-
મલે મારી ઘ્રાણેન્દ્રિય પણ ખૂલી છે. એના સ્પર્શમાત્રે હૃદય
સંકુચ થયું છે. હું ભૂલતો હતો, કાળ ભૂલાવતો હતો. જોડું
છું કે સત્ય તો આ છે. ભણ્યો ભૂલે, જોતો આથડે, એ દશા-
માંથી મુક્ત થતો, દેવી ગુર્જરીને સેવવા આ ક્ષણે હું
તૈયાર છું.

ગુરૂ—અળાતકારે થતી કોઈની પણ સેવા ગુર્જરી ઇચ્છતી નથી. સ્નેહ
હૃદયનો હોય છે. સ્નેહને મંદિરે જ આકર્ષણના દીપકો પ્રકાશે
છે. લુપ્તાં સ્નેહભોજનમાં સ્વાદ હોતો જ નથી. સેવા કરનારનાં
હૃદય તો ઉછળી બહાર આવે છે. એના શબ્દેશબ્દમાંથી સખી
પણનો ધ્વનિ ઝરતો રહે છે.

પ્રેમાનંદ—હા, તે જ પ્રતીતિ કરવા આ ઉત્તમાંગની શોભા, આશ-
વિકાની શિખિકારૂપ આ પાંચ દેવી ગુર્જરીને ચરણે મૂકી
પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે,

સજ્જા સૃષ્ટિ સદા રહે સરજતા થોભે ન એકે ધરી,
રાખે દાહકવૃત્તિ વહ્નિ વધતી, બીજી ન એને પડી;
પુષ્પોયે પ્રસરાવતાં પરિમલો પોષે સદા વાયુને,
છોડી સ્વાર્થ જ તેમ કર્મ કરવા અર્પું હું આ દેહને.

શંગારે કરું ભૂષિતા સહદયા પત્ની સખી કામિની,
પત્નીથી અધિકા કરું પ્રિયસખી અભ્યન્તરા ગામિની.
પોષું હું હૃદયે સ્થિતા નવરસે દેવી સખી ભામિની,
દેવીથી અધિકાય મુક્તિ રૂપિણી પૂજું હું એ માનિની.

જોવા સૌ મરશે મથી, મદવતી દેવી શું એ અંબિકા ?
સેવાથેં સલુણીતણી તલપશે, ઘેનું શું એ કામદા ?
વાસાથેં જન લેખિની સરકશે સાક્ષાત શું મુક્તિપુરી ?
ઐક્યાથેં હૃદયો સહુ ઉછળશે આનન્દની ઓવણી !!

એમ ન થાય ત્યાં સુધી-

કાઢે કોમલ તાર એક સરખો સંસારના સાર શો,
ગાતાં ગીતકું ચક્રસૂર મળનાં એ રંગના તાનમાં;
દેતી કૈંક વળો વળી અવનવા તૂટે રખે, પ્રાણ શા,
એવા તારની પાધ શિર ધરી રાખું ન હું ટેકમાં.
તારોની અથના કરી પટ થતાં અંધારી જેની ઘડી,
માયાના પટશું પડ્યા અથનમાં? આત્મકેયની એ ઘડી!
જેનાથી સઘળો પ્રભાવ પડતો સૌભાગ્યની શી ઘડી!
એની મસ્તકરક્ષિકા સુખપદા હું આ તળું પાઘડી.
રે'વું સ્થાન ગણી મળી શું મદુલી જે હોય તે પા ઘડી,
જેવું રામનું કાર્ય તેમ મુજનું, છોકું ન હું પા ઘડી.
સેવું ગુર્જરી પાગ રાગ રસથી પે'ર નહિ પાઘડી,
દેવી જે મુજથી પ્રસન્ન બનશે તો પે'રની પાઘડી.

ગુરૂ--ધન્ય ! ધન્ય ! ગુર્જર કવિમણિ ! તારી વાણીની સમર્થતાનું
હવે સમર્થન કર તારી કાર્યદક્ષતાથી. ચંદ્રિકાની નિર્મળતા,
શાંતતા, અને આદ્વાદકતાને લગ્નવતી; સૂર્યની પ્રખરતા,
ઓજસ્વિતા અને પ્રભુતાને અંખી પાડતી; સમીરના સર્વગા-
મિત્વ, શીતોષ્ણત્વ અને ચપલત્વને હસતી; પુષ્પોની પરિમલ-
ગ્રાહિણી, કમલિનીની કોમલતા ધારિણી; ગિસતન્તુ સમી મૃદુ
પણુ રસઝારિણી; શર્કરા ખંડ સમી મધુ પણુ સરલગામિની,
શિશિરનદ સમી દરેલ પણુ શીઘ્રગામિની: સમુદ્રસમી ગંભીર
પણુ ઉર્મિથી ઉછળતી; મર્યોદાભરી, ડહાપણુભરી, બોધદાયિની,
વિવાદિની, રાગિણી, વૈરાગિની તારી લેખિની સજ્જ કર.
પ્રકાશનાં કિરણો પ્રસારી તમિઝાનાં પટલદલ ભેદી નાંખ.

તિમિર પટલ ભેદે વિજ્યનું તેજ જેવું,
સરિત સરર વે'તી ખીણના ભાગ ભેદી;

મધુર મધુર મંત્રો ઇન્દ્રની જાલ ભેદે,
ત્યમ સતત હવે આ લેખિની કાર્ય સાધે.

વત્સ ! હવે સ્વીકાર કર આ ગુર્જરીનો. જે એ તારે ચરણે
સજ્જતી સંકોચાતી નવવધુ સમી મસ્તક નામી રહી છે.

પ્રેમાનંદ-દેવી ગુર્જરી ! તારા જ, તારા જ, શ્રેયને અર્થે આ શરીર
શ્વાસનું વહન કરશે, દેવી ! તારા જ કલ્યાણને અર્થે આ
લેખિની કાર્યવાહિની થાશે.

કાળ-(સ્વગત કંપતો) છટક્યો ! તારી એ પ્રતિજ્ઞા છે તો મારા
પણ પ્રયાસ જોજો. પદે પદે તને પ્રાણીના શોષ ન પડાવું તો
આ કાળ નામે કાળ નથી એ સમજજો. માફ શસ્ત્ર હું એવું
તૈયાર કરું છું કે તું તોળા તોળા કરતો બોડો પડશે. ઇર્ષ્યા !
અસૂચા ! તૈયાર રહો માફ કાર્ય વહન કરવા. (જાય છે).

ગુરુ—જો-જો વત્સ.

સરર સરર જોને જાય અંધાર નાસી,
ચળક ચળક જોને ચંદ્રિકા જેમ વાધી;
નિરમળ નલમાં જો તારસા આ પ્રકાશે,
નલ જલદ વિનાનું જો હવે રમ્ય લાગે.

વળી,

ઉપા તણાં કિરણ જો અતિમન્દ લાસે,
સન્ધ્યા તણો સમય એ શુભ શાસ્ત્ર લાખે;
સેવા કરો સમય આ શુભ પુણ્યકારી,
સેવા સદા રસવતી રસના તમારી.

પ્રેમાનંદ-જેવી ગુરુની આજ્ઞા. (નમે છે. પદડો પડે છે.)

ઈતિ ગુર્જરીપ્રસન્નાખ્યાન નાટકમાં પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞા નામનો
પ્રથમ અંક સમાપ્ત.

ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન.

અંક ૨ જો.

ઘખ્યા—(સ્વગત) કાળદેવે કવિની સમક્ષ ગોચું ખાધું એટલે હોળીનું નારીયેળ મને કાધી છે કંઈ એમને લેવા કે દેવા ! કહી નાખ્યું કે આમ કરી નાખો. કરનાર કેમ કરશે એ કહેનારને જોવું હોય ત્યારેને ? વર મરો કે કન્યા મરો. ગોરને શું ?

સેવા કરી પ્રભુતણી તન તોડતાં જો,

“ કાધું નથી નર્વીન કે ” વચ એલ મુણો;

શોધી વળે અહિં તહિં જુજ દોષ નાના,

“ ભણ્યા ગણ્યા શું તમ આ ” વચનો મુણાવે.

સાંઝે કરો તદપિ તે દિલથી ગણે ના,

પીડા કુટુમ્બ દિલની ધનની જુએ ના;

જીવો મરો પણ કરો અમ કાર્ય પે'લું.

એ નીચતા ધનિકની મન જેનું મેલું.

હશે. ચીટ્ટીના ચાકર. લાગે છે એટલું જ કે કોંધની સત્તા નીચે રહેવાનું થયું. એ જ બળબળાટથી બળી રહી છું. મને બાળવા પગલે પગલે તે મારી પાની જેતો ચાલે છે.

કોધ—(આવે છે) ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? ઘખ્યા ! ક્ષણભર વીલી મૂકતો નથી;

જતાં તું જટકે છે ? જોઈ લે, પ્રથમ તારો જ નાશ કરું છું.

ઘખ્યા—સત્તા મળી સેવકને ડરાવવા નહિ; પણ સદુપયોગ કરવા.

કોધ—ચૂપ રહે, કમળત ! આ જ ક્ષણે ભોંયભેગી કરીશ. જા. જલદી

જા. જરા પણ ઢીલ થઈ છે તો તારી વાત તે જાણી. પેલો

કવિડો કાળદેવની ભક્ષ્યભૂતા ગુર્જરીને પોષી રહ્યો છે. અહિં

તહિં માણુભટો પોતાનો અહીં ઝમીવી બેઠો છે. બન્નેમાં વિરો-

ધની આગ તો ક્યારની સળગી છે. હવે એમાં તેલ રેડી એવો તો ભડકો કર કે એ કવિડો જન્મારાની ખો ભૂલે અને ગુર્જરી મહારાજને પાને પડે. તું જલદી તારું કાર્ય કર કે હું તત્કાળ માફ કેઈ. જા-ઉભી છે કેમ ! જા-(દંડ ઉગામે છે.)

ઘૂંચ્યાં-(જતી) સત્તાના મદે અન્ધ ! સો દિન સાસુના તો એક દિન વડુનોયે આવશે એ ભૂલીશ નહિ.

કોથ-અરે, જરે વડુવાળી. તારા જેવી તો ઘણીયે જોઈ નાંખી. યાદ રાખજે, જરા પણ ગફલતી કરી છે તો હાડકાં આપ્યા નહિ રહે. (જાય છે.)

ઘૂંચ્યાં-ઓ ભગવાન ! એ બળતો નથી પણ સામાને બાળે છે. અન્ધ છતાં બુદ્ધિથી જોતો નથી કે પોતાનાં કાર્યનું શું પરિણામ આવશે. આંખ સાથે ખોઈ ખેઠો છે બુદ્ધિનુંએ બળ. કેટલો નિરંકુશ ! કેવી પ્રબળ સત્તા ભોગવી રહ્યો છે ? દેવ, દાનવ, માનવ, પ્રબળ મુનિવરો, પશુ, પંખી, સ્થાવરજંગમ, અરે ! અખિલ વિશ્વ એના ચરણારવિન્દમાં મસ્તક ઝુકાવી નમી રહ્યાં છે ! સામ્રાજ્ય ! અને તે પણ કેવું ? — એ સત્તા હું ક્યારે ભોગવીશ ? સામ્રાજ્યની અધિદેવી અધિકૃતા હું ક્યારે થઈશ ? (નિરાશ થતી) હાય ! આ જન્મે તો એ લ્હાણાં લેવા ચોઘડીયાં વાગે એમ નથી. ચાલ જીવ, કાર્ય કર. નહિં તો એ ઉગ્રદંડી કંઠ વિપરીત જ કરી બેસશે. (નેપથ્યે જોતી) પેલા માણુભટો પણ સ્વસ્વસ્થાને બેસી ગયા અને લોકોએ ભેગા થવા લાગ્યા ! મારા અનુચરો પણ વગર કહ્યે ત્યાં જ ભમે છે. (જાય છે.)

પ્રવેશક

[મહોલ્લે મહોલ્લે માણુભટો છે]

[લોકો થોડાથોડા ભેગા મળ્યા છે.]

[ગાગરીયા ભટ ગાય છે.]

શંકરભટ્ટ-[ગાગર પર હાથની આંગળી પરની પીત્તળની વીંટી
અળવતાં ગાય છે]

વૈશંપાયન એણી પેર બોલ્યા સુણુ જનમેજયરાય,
વિસ્તારી તુજને સંભળાવું સભા પર્વ મહિમાય.

હાં હાં, હાં હાં.

બોલો શ્રી ગુરુદેવકી જે.

શ્રી આત્મ દેવની જે;

શ્રી ગોવર્ધનનાથની જે.

[બધા બોલે છે.]

પુત્ર-[શંકરભટ્ટને ધીમેથી] બાપુ ! ઘરમાં ચોખ્ખા બીલકુલ નથી. હવણું
ગયા ઘરણુમાં મોતીકારે દાનમાં મોકલાવેલા તે થઇ રહ્યા. ઘડું
તો કહાનદાસના તેરમાના ચાલે છે.

શંકરભટ્ટ-ભાઈઓ ! હવે બધાય તમે એકચિત્તે સાંભળજો. કથા
ઘણી જ રસિક છે. મોક્ષ આપનારી છે. અમારે તો એવું કે
કથા કરવી તો થોડો થોડો પુણ્યનો બાવલો બધાય બાંધે. પુણ્ય
અમે બધાને આપીએ છીએ તેથી જ પુરાણી કહેવાઈએ છીએ.
અમારું પુણ્ય તમને આપી પાપ લઈએ છીએ. અને એ પાપ
ધોઈ નાંખવા આ કથા કરીએ છીએ. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે
દાનસમું કે પુણ્ય નથી. કથાસમી પવિત્રતા નથી. અને ચોખ્ખા-
સમું અન્ન નથી. વળી આજના આખ્યાનમાંયે ખાસ ચોખ્ખાનો
મહિમા ગાયો છે. એક પુરાણશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:-

ગાગર ભરવી સાગર ધનથી નાગરકુળની રીતિ,
દાનતણે તો મહિમા મોટો નહિ નરકની ભીતિ;
સુતપુરાણિક કહે સાંભળો દીન તણી શી કીત,
અંખેરવાની પાત્ર જોતાં પાપપુંજની રેતી.

ચાવલચોખ દેવાં દાને જાણે નદી શું વેંતી,
અન્નતણું જ્યાં દાન દેવું જોવી નહિ શી મિતિ.
દાનતણે તો મહિમા મોટો ચોખ્ખાની બલિહારી,
ગણપતિને ચોખા વહાલા ચોખ્ખાની છે ચારી.

જોધએ એકવીસ આખા ચોખા પુજામાંયે રાતા,
કરો કોક દેવીની પૂજા નીકળે ચોખાનાં ખાતાં.
ફલ તુલસીને પાન પાંદડાં મળતાં રહે જ્યાં ટોટા,
ચોખ્ખાથી જ્યાં કામ ચાલે મળે ના મોટા લોટા.

એવો મહિમા ચોખા તણો છે, છે ચોખ્ખાની બલિહારી,
ચોખા પેડી ચોખા માંહે એ વારતા છે ન્યારી.
હતી ચોખ્ખાની કોડી એ તો ભાળ મેં તો કાટી,
ચોખા માંહે ચોખા પેડી પવિત્રતા ત્યાં વાધી.

ચોખ્ખાની આ હરણુ કથામાં ચોખા જોધએ માણી,
ચોખ્ખા ચોખા દાન કરે તો વરસે વર્ષોદે પાણી,
ચોખ્ખાનો તો મહિમા મોટો પૂછો ગોર ગોરાણી,
માટે આ ચોખ્ખાના હરણુમાં ચોખા આપો આણી.

સંતદાસ—[સ્ત્રીને] અલી ! જાને તો મહારાજ કહે છે તે લાવ ધર-
માંથી ચોખા. એક આખી પવાલી ભરીને લાવ.

પુત્ર—[શંકરભટ્ટને ધીમેથી] બાપુ ! મા કહેતી હતી કે એક મણુ ચોખા
નહિ આવે તો કમાડ જ ઉઘાડવાની નથી. ને કે'તી'તી કે રોજ
માથું ફેાડું તોયે તારા બાપ એક ભૂરી સાડીયે નથી લાવતા.
આજે સાડી નહિ લાવે તો બાપ ને બેટા બાજે રસોઈમાં ડીકાં.

[સંતદાસની સ્ત્રી ચોખા લાવે છે.]

માણુકલાલ—મહારાજ ! આટલા બધા ચોખાને શું કરશે ?

શંકરભટ્ટ—એટલે શું એ ચોખા મારે ખાધ જવા છે? ચોખાનું હરણ થતું મારે બતાવવું તે કેમ બને? એક આખો મોટો માળીયો બનાવી તેમાં ચોખાને બેસાડવાની. તે બે મણ ચોખા જોઈએ. આટલે શું થાય? જુઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:-

મેડી બનાવી સરોવર-જળમાં ત્યાં ચોખાને રાખી,
ચાંચડ, માંકડ જઈ શકે ના માનવ જન કે માખી.

અને તેથી જ મારે સરોવરનો દેખાવ કરવો જોઈશે. સરોવરનું પાણી ભૂંડે હોય છે, માટે એક ભૂરી સાડીયે જોઈશે.

સરોવર-જળ તો અહિં બતાવું લાવો ભૂરી સાડી,
ભૂંડે જળ ને ભૂરી સાડી મળશે જુગતે જોડી.

માણેક—પણ મહારાજ! આમ તો ધરબહાર વેચવા પડે ને રસ્તે રખડી બીખ માગવાનો દિ આવે તેનું કેમ?

જમના—(ઊભી થઈ જતી) તે સાથે વેચાજોની તમેયે! બોલ્યા, મોટા, ધરબાર વેચવાં પડશે. લાજો, લાજો; મોટા મરદ થયા છો તે. કાઠી નાખોને આ મૂઝ. તમારાથી નહિ અપાય તે અમે આપશું. સાડી તે તમારે પેરવી છે કે અમારે? મોટા વાત લાવ્યા તે! જોયુંને ગંગા! પોતાની સાથે આપણનેયે નરકે નાંખવા માગે છે. (લટકો કરીને) વાહ—જા અત્રિ! તું મસાલાવાળું દૂધ લાવ, હું ભૂરી સાડી લાવું.

શંકરભટ્ટ—વાહ-જમનાખાધ-શાખાશ. આનું નામ તે સ્ત્રી. ખરી સાધ્વી, સતી, પતિવ્રતા છો હો! તમને તે સતી સાવિત્રી કહું કે સુકન્યા!

રત્નમાંના રત્નસમા છો જમના કામણુગારાં,
ચંદ્રસમાં આ મુખડાં આગળ લાજો ખીજ ખિચારાં.
ધન્ય તમારી વાણી મીઠી, લાગે સાકર સમાન,
સમ પુત્રને સમ પુત્રીનાં આપું છું વરદાન.

જમના-શવતા રહેા મહારાજ ! [ઓવારણાં લઇને જાય છે.]

૧ માણસ-મહારાજ શર કરો. ચોખા ને સારી આવે એટલે હું
અધુન ગોઠવી દઉ છું.

કૃષ્ણા-(આવે છે) અહા ! અહિં દીક મળ છે. પણ કેમ છે ?
(બીજી બાજુ પ્રતિ દષ્ટિપાત કરે છે.)

પુરાણી-[પૂર્વવત બીજે મહોલ્લે સર્વે બેઠાં છે ને પુરાણી કથા કરે છે.]

સુત પુરાણિક કહે સાંભળ રાગ્ન, હતા બેઠા કયાં કૃષ્ણ,
બ્રહ્મદેવજ ગયા જુદ્ધ કરવા, હતા નહિ ત્યાં કૃષ્ણ.
હતા બેઠા માતાની પાસે, વાંચે ભાગવત પુરાણ,
દાન દેતા બ્રાહ્મણ પુરાણીને અન્ન વસ્ત્રની ખાણ.
દાન દેવું બ્રાહ્મણ શોધીને તેમાં પુરાણી શ્રેષ્ઠ;
પુરાણ જાણે શાસ્ત્ર જાણે બીજા બધા છે વેદ.
અન્ન વસ્ત્ર સર્વ પમાયે મળે હીરાને માણેક,
અન્ન આપો તો ભૂખ ન લાગે, સ્વર્ગે અન્ન મળે નવ છેક.

બ્રાહ્મણને તો નવ પાપ જ લાગે ગંગા નદીની સમાન,
પાણી વે'તું મલ ધોવાયે બ્રાહ્મણને તેમ દાન.
દાન લેવું છે પુણ્ય એ મોટું બ્રાહ્મણ કેરે કાજ,
તમે બ્રાહ્મણ પુરાણી બાવા આપું તમને આજ.

બ્રાહ્મણ તમે છો પાવનકારી તમે અમારા બાપ,
તમે અમારે આંગણે કાંથી ખોઇએ અમારાં પાપ.
એમ કહીને વારેવારે દેતા મોટાં માન,
માન સાથે ધાન દઇને દેતા રત્નનાં દાન.

શ્રીકૃષ્ણે પોતે જ્યારે દાનનો મહિમા વખાણ્યો અને પુરાણી
બ્રાહ્મણને દાન દેવા માંડ્યું ત્યારે નિરપૂહી બ્રાહ્મણે શું કહ્યું ?

બ્રાહ્મણને કંઈ લોભ નહિ, જોઈએ નહિ કંઈ દાન,
આપો તો આપો તમ કાજે અમને ભજનનું ભાન.

એમ બોલી લજન ગાયાં સુણ્યાં શ્રી લગવાન,
અમુલ્ય આપ્યો હાર મોતીનો ખવડાવ્યાં મિષ્ટાન્ન.
ઘૂંચ્યાં-(સ્વ) અહા ! લોભ અને દંભે અહિં પુરી ઝમાવી છે.
દેવકોર-મા'રાજ ! એ પુરાણી મહારાજે શ્રીકૃષ્ણને ક્યાં લજન
સંભળાવ્યા સાંઈ ?

પુરાણી-સાંભળો, દેવી શેઠાણી !

લજ ગોવિન્દમ્ લજ ગોવિન્દમ્ ગોવિન્દ લજ તું મૂઢમથે,
પાપે સંનેપાતે કરણે અહિં તહિં રક્ષતિ કુમકુમ કરણે,

મધુરી-અહા ! કેવું સરસ છે અહિં ! એનો અર્થ શું મા'રાજ !

પુરાણી-એટલે કે લજગોવિન્દમ્, લજગોવિન્દમ્. એટલે હે કૃષ્ણ !
તું હવે ગોવિન્દ લજ. ગોવિન્દ લજ. કારણ શું કે-“ ગોવિ-
ન્દમ્ લજમૂઢ મથે. ” ગોવિન્દને લજવાને મૂઢ એટલે મુરખા.
અભણુ લોકો મરી મથે છે. એટલે તેઓ ગોવિન્દને ભય
શકતા નથી, “ પાપે સંનેપાતે કરણે ” એટલે બ્યારે કરણ
કહેતાં કાન. કાનમાં સનેપાતનું પાપ ભરાયું હોય તે વખતે
“ કુમકુમ કરણે ” કુમકુમના ચાંદલા કરી પરણવામાં કાંઈ સાર
નથી. એટલે કે ખોટી વખતે ખડું કરવું નહિ. મતલબ કે હે
કૃષ્ણ ! બળદેવ સુભદ્રાને બચાવવા જાય છે એ ખોટું છે તે
વખતે તારે એને જઈ અટકાવવી નહિ. તું તારે તાંઈ દાનકાર્ય કર.

મણી-એહો દેવકોર ! જોયું કે ! પીટયા ભાયડાઓને દોટીયાં કાઢવાં
પડે છે તે તેને તાવ આવે છે. એટલે અટમ્ પદમ્ સમજવી
દે છે ને ગડબડ ગોળા હાંકે છે. ગમે તે થાય. આપણે તો
પુરાણી આવને દેવાનાં ને પગેયે લાગવાનાં. છોને ભાયડાઓ
ભીખ માંગે. આપણે તો આંખ આડા કાન કરવાનાં.

મધુરી-તે લે, હું રહી જવાની કે ? જોગે તો ખરી, આજે ઘેર જઈને
ઝમાવું છું તે. એ તો પેલા માધવની દોસ્તીમાં ગમે તેમ બંડે

છે. પણ મને કાંઈ કાચીપોચી ન સમજતી. હું એ ખરી માથાની
હું તો. ક્યાં જશે ? આપની બોચી સાદીને આપશે.

ધબ્યાં—(સ્વગત હસતી) દીક મચી છે. પણે શું થાય છે ?

પુરાણી—(પૂર્વવત્ર ત્રીજે મહોદ્ધે મંડળીમાં ગાય છે.)

(હાથવડે ધનુષ્યમાંથી બાણ ફેંકતો હોય તેમ ઘુંટણીયે
બેસી બોલે છે.)

તડડ સરરર સરરર જાયે બાણ છૂટયાં હાથથી જેવાં,
સરરર સરરર દિલ ભોંકાયે પયોધર પીન ખુંચે શું એવાં.
દીકું અનુપમ પ્રાક્રમ એવું રાજકુંવરી રાચી.
ધસમસ પોતી માતાની પાસે દોડી છોડી માંચી.
માતા આ મુજને પરણાવો રાજકુંવર છે સારો,
માતા કે' બ્રાહ્મણ તેડાવો જુઓ છે દિન કે સારો;
લટકે લચકી ચીખી ચપળા અબજા સખજા વિમળા,
હોળી કાળા વાળ સુંવાળા છૂટા ગુંથ્યા બાળા.
પુરાણી કે' પરણતાં પેત્રાં દાન દેવાં સારાં.
વર વરતાં શુભ દિને જોતાં મોદક લેવા પ્યારા;
આપ્યું સોનું મોતી ઘરેણું કુંવરી મહિમા જાણે,
તાંબાં વાસણ વસ્ત્ર અન્નને કવિ પુરાણી વખાણે:
રોજ રોજ પુરાણી જમતાં ઘરમાં રિદ્ધિ વાધે,
સારા વરને સારાં સાસરાં કુંવરીને એ લાધે.
પિતૃ દેવો તરમ થાયે જમે પુરાણી બાવા.
સ્વર્ગનાં થાનક દેવા કાજે માંડે દેવો દાવા.

ધબ્યાં—અહા ! અર્ધિ પણ એજ છે. પણ—(બીજી તરફ જોતી) પણે
લોક કેમ ટોળે મળ્યા છે ? અહા કેવા આનંદમાં ઉભા છે હે !
(સાંભળે છે.)

કડવું ૨૦ શું

પુરાણી-ઓખા કહે છે સુણુ સાહેલી, લાવ નાથને બેઠી બેઠી,
 યાઈ તું છે સુખની દાતા, લાવ સ્વામીને થાય સુખશાતા.
 ઓખા તને તો પડ્યો એ હેવા, સખી આણ્યાના ઉપાય કેવા,
 તને પરણ્યાતણું મન થાય, નથી લાવ્યાનો એક ઉપાય.
 દૂર પંથ છે દ્વારામતી કેમ જવાય મારી વતી,
 ત્યાં તો જઈ ન શકે રાય શક રક્ષા કરવા ફરે છે ચક્ર.
 જીવતાં તો ફરી ન અવાય, નિશ્ચે મસ્તક છેદન થાય,
 જીવું જોજન સદસ્ય અગિયાર તારો કેમ આવે ભરથાર.
 નયણે નીરની ધારા વહે છે કર જોડીને કન્યા કહે છે,
 યાદ તારી ગતિ છે ખોટી, તને તો ન કહે કોઈ ખોટી,
 સહિયરને સહિયર વાલી, યાદ તેં મને હાથે ઝાલી,
 આપણુ બે બાળ સંઘાતી તું તો પ્રાણ દાતા વિધાત્રી.
 માખાપ વેરી થયાં મારાં મેં તો ચરણ સેવ્યા છે તારા
 ચિત્રલેહા તું દીનદયાળ એમ કહીને પગે લાગી છે બાળ.

શું ? ઓખાહરણ ! પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ કેઈ વાંચે છે અને
 ખીજા સાંભળે છે ? [અંતર આગથી બળે છે.] એ બને જ કેમ !
 ઉત્સાહ અને આનંદનો ભંગ ન કંઈ તો હું ઈર્ષ્યા શાની ? ધાર્યું કાર્ય
 ન કંઈ તો પ્રબળ શક્તિ શાની ? આખા ત્રિભુવનને ન નચાવું તો
 સામ્રાજ્યની રાણી શાની ? હા, હા. મારા સેવકોએ કરેલી અમૂલ્ય
 સહાય માટે જરૂર જરૂર તેને તેનો બદલો આપીશ અને માંડે સામ્રાજ્ય
 ઝમાવીશ. કેવા બિચારા માંડે કાર્ય કરી રહ્યા છે ? માટે,

ક્ષમાત્રતિ ધારી પ્રિયજન ગણી આત્મ સરખાં,
 દયાભાવે બોલી નિજ હૃદય બોલી કુસુમ શાં !

ફળો મીઠાં આપો; હૃદય તલપે કર્મ કરવાં,
 તદા સ્વામીભાવે સકલિત કર્યાં કાર્ય ગણવા.

કોધ-(આવે છે) હજી અહિં છે ! દુષ્ટા ! કાળદેવની અવગણના ?
મારી આરાનો લંગ !

સંસાર આ સળગતો નવ લેશ રે' છે,
જો આ શિખા પ્રસરતાં નવ કો બચે છે;
બાળું બાળું હું જનમું મુજ કાર્ય એ છે,
છે ઉગ્ર દંડ મુજનો નવ કો સહે છે.

અને,

હું અન્ધ, અન્ધ સઉને કરતો કંઈ છું,
હું અમિ, અમિ રૂપ હું સઉને કંઈ છું;
શોણું જીતેન્દ્રિયતણી પ્રભુતા ક્ષણે હું,
ઉચ્ચ ચઢ્યો પલકમાં પટકું નીચે હું.

તેમ જ,

ગાનાકાશે જલદરૂપ હું સૂર્યને તો ગ્રસું છું,
વર્ષાવું છું મનસર્લભિમાં ગ્રીષ્મની ગ્રીષ્મતા હું;
માયાસ્વેદે અખિલ જગને સ્નાન અંગે કરાવું,
છટી વાતી પવનલહરી આવતી હું સુકાવું.

તો પછી જોઈ લે આ અવગણના કાળે તારા અસ્તિત્વનો જ
હું નાશ કંઈ છું.

કૃષ્ણ-મારા અસ્તિત્વનો નાશ જ્યાં જ્યાં થાય છે, ત્યાં ત્યાં તને
પણ અવકાશ મેળવવા પૂછવું જોઈએ છે; છતાં તું એકલો
રહેવા પ્રયાસ કરે છે, તો ભૂલ ના, કે નિઝલની પ્રબળતામાં
તાઈ ત્વ તારાથી જરા પણ બતાવી શકાતું નથી.

શાસ્ત્રે દેડ કથો તુંને સુમુનિએ પાસે ન રાખ્યો કદા
બ્રાણ્યામ સુચન્ન તંત્રબલથી રાખ્યો સદા બન્ધમાં;

ત્રાણે ત્રાણ વધાં રહ્યો તન બળ્યો નાકો છૂટે ભાગ્યથી,
રે'તો તું બળતો સમાધિરૂપિણી તાતી ચિતામાં સદા.

તું આગળ જ્નેતો નથી, પાછળ વિચારતો નથી. હું જ્નેઉં છું,
અને પછી વિચારું છું, તેથી જ તું અન્ધને દેખાતું નથી હું શું કરું
છું તે.

જ્નેઉં પાત્ર, સમો, સ્થિતિ મનતણી છે નિર્બળા કે બલા,
ઉત્કંઠા દિલમાં વધે પ્રત્યક્ષ જ્ને ઉછું વળી જ્ને પડે;
ત્યારે જ્નેર કરું ધસું નવ રહું સામ્રાજ્ય માં કરું કરું,
ધાર્યું જ્યાં ન મળે જનો કર ધસે ત્યાં છિદ્ર તુંને દઉં.

છતાં તારે મારી કાર્યશક્તિ જ્નેવી જ હોય તો થોભ. આ જ
ક્ષણે જ્ને શું થાય છે તે-

(મહોદ્ધા બતાવી અદસ્ય થાય છે.)

કોધ-શું ? ગંડા સટકી ગઈ ? અરે ! આ શું ? (અવાજ સાંભળે છે.)

શંકરભટ્ટ-

બાણાસુરને પુત્રી નો'તી રોજ દિન ચિન્તા થાતી,
વારે વારે સ્ત્રીને મનાવે આશ તેની નવ પો'તી:
બહાલી બહાલી બહાલથી બહાલી બહાલથી હું વરસાવું.
નથી પુત્રી કે પુત્રી તેથી અશ્રુથી નવગાવું.
દાન કરો શુભ દાન કરાવો બ્રાહ્મણને બોલાવી,
પુરાણી કે કે બ્રાહ્મણ આણી દો ધરને શોભાવી.

એવું જ્યારે-

(નવલગંગા આવે છે).

નવલ-અલિ ! જમના ! ઓ-ચાલ, ચાલ, દોડ જ્નેને આજે પાછી
ત્યાં જમી છે. જ્નેને કેવી મઝા પડે છે. છેક તાંથી દોડતી એક
સાસે આવી છું.

જમના-પ્રેમાનંદને ઓટલે ? એ આરગામથી આવ્યો કે ?

નવલ-અરે આવ્યો શું ? એની કથાએ જોને પેલા કેવલાએ ગાવા માંડી તેથી તો મુછ તને તેડવા આવી.

જમના-ચાલો ચાલો આવો છો કે ? મર, રહેવા દે ચાલને. [ધણીને ખૂસ મારતી અચકી જાય છે.]

શંકર-અરે-આઇ ! આઇ ! (ધણીને જતાં દેખી) પોરીયા ! આ શું ! અધાંને એકદમ વા શેનો વળગ્યો ?

પોરીયા-આપા ! એ તો અધાં પેલા પેમલાની કથા સાંભળવા ગયાં. આપણે શું ? ચાલોને ઘેર. મળી ગયા ચોખા ને સાડી. હે-ચાલો.

શંકર-શું પાછો પેમલો આ ગામમાં આવ્યો ? કમળત ! બોલાવ ! બોલાવ ! માનશંકર, મનહર, મોહન ક્યાં મરી ગયા, તારા કાકા, મામા, માસા, ઝૂવા. ખરક, દોડ, જલદી જા.

માણેક-(વચ્ચે આવીને) મહારાજ ! છોને એ બિચારો કથા ગાતો. એ એને ત્યાં ગાય છે ને તમે શીદને માથાં કૂટો છો ?

શંકર-કેમ ન કૂટે ! જોતો નથી. આ અધાંય ત્યાં જઈ પડ્યાં. ના, ના, એકવાર એની આ ગામમાં પેસવાની બો બૂલાવું ત્યારે જ ખરો હું. મેં સાફ કહી દીધું તું કે દીકરા ! ફરી આદિ આવ્યો તો માથું જ લાંગી નાખીશ. (ખાંલ ચઢાવે છે.) હાથે આવ્યો છે તો હવે નહિ છોડું.

માણેક-અસ, અસ, મારાજ ! ખડુ થયું.

શંકર-શા માટે અસ થયું ? ભૂલી ગયો શાસ્ત્રનું વચન !

નારમ્યતે સ્વલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ ।

પ્રારમ્ય વિગ્રવિહતા ન રમન્તિ મઘ્યાઃ ॥

વિગ્રૈઃ પુનાઃ પુનરપિ પતિ હન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધમુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥

એટલે એ જ કે નીચાં અને દીંગણાં માણસો ભય અને બંદીકથી ખેતી કરવામાં ખડુનો આદેશ કહી કરતાં નથી. વચ્ચે વિગ્રહ આવતાં તેઓ રમતા નથી. કેડ પુના મુધી તેઓ પહોંચી જાય છે. પતિનો

પણ નાશ કરવા ચૂકતા નથી, કારણ કે હાથમાં લીધેલું કામ તેઓ તજતા નથી.

(પાંચ સાત ભટો આવી પહોંચે છે.)

માનશંકર—શું છે, શું છે ? શંકરભટ ! એ આજકાલનું ટીચુકું. એનું સાંભળે છે શું ? કાં છે બતાવ, એ પેમલાની ખંખેરી કાઢું.

ઈચ્છાશંકર—હા, હા. મારે દીકરો પાછો અહિં આવ્યો છે તો કરે. ટાંગાટોળી ને નાંખો વિશ્વામિત્રીમાં. મારો ભેટો ફરી આવતાં જ બૂલે.

લાલશંકર—એ માનીયા ! હવણાં જ, અત્યારે જ, બોલાવ પેમલાને ને કર કડ્યો, સીધો સડ. એમ ચેં પેં ચેં પેં નહિં ચાલે. અમારા તો રોટલા ચાટ્યા ને કાલે ઉડશે છાપરાનાં નળીયાં.

દેવશંકર—શું કહું એની પોથી હાથમાં આવતી નથી. બાકી ચાથરે-ચાથરાં ઉગાવી નાંખું કે ફરીથી માયું જ ન હોયકે.

માનશંકર—ગભરાઓ નહિં. આજે જ કહું છું તડ ને કડ. બોલાવ. રેવાશંકર, મધુશંકર, રામદાસ, પીતાંબર, મોહન, લાલુ વગેરેનાં કે' મારા નામથી. કાકા ! જનતું પેમલાને કહે મારા નામથી કે માનશંકર પુરાણી તને આજ્ઞા કરે છે કે હવણાં ને હવણાં સીધો સીધો ચાલ્યો આવ. ને જો ન આવ્યો તો યાદ રાખજે દીકરા ! અહિંની બોંચ ભારે થઈ પડશે. જા. દોડ જલદી. ને દેવા ! તું જા પેલા ગમારને કહે કે હવણાં ને હવણાં ગાવું અંધ કર ને ન માને તો ફેંક તેની પોથી ખાળકુવામાં. માર લાત ને ફેંક તેને રસ્તામાં (તેઓ જાય છે.)

ક્રોધ—શું જાઓ, જાઓ ને યુદ્ધ એવું મચાવો કે કવિંગ કાં તો મૃત્યુને શરણે થાય કે કાં તો ગુર્જરી કાળને વશ થાય.—ઓહો ! [પ્રેમાનંદના ઘર લણી જોય છે.] મારા ભેટાએ મોટી સલામતી છે ? અચ્ચા, ચેતતો રહેજે. [મહોલ્લામાં જોતો] હાં. પેલાઓ પહોંચ્યા કેવલરામની પાસે. જોઈશું કેવો રંગ ઝામે છે.

(પ્રેમાનંદ અને દારકાદાસ બેઠા છે. બીજા બેચાર આધા બેઠા લખે છે.)

પ્રેમાનંદ-વાંચો, વાંચો દારકાદાસ !

દારકાદાસ-કવિ ! કંઈ વાંચવા જેવું નથી.

પ્રેમાનંદ-દારકાદાસ ! આમ હિંમત હારવાથી શું ? જુઓ પ્રયાસે સર્વસાધ્ય છે.

ખોયે શરી નિજ સુધા પણુ તે પ્રયાસે,
તેજે ભર્યા ગગનમાં બહુ તે પ્રકાશે;
બહેછે નદી પથ કરી ધન પર્વતોમાં,
સૌ સાધ્ય નિશ્ચય થકી જગમાં જણાયે.

તેમ જ જુઓ, પુરાણીઓના આટઆટલા નીચ પ્રયત્નો છતાં
હું ગુર્જરીની સેવા કરવા મથી રહ્યો છું.

છોડ્યું આ સ્થળ છવિકા નવ મળી કાળે કીધો કેર કે,
નાહો દેશ વિદેશ તોય ન તથા જે ટેક લીધી ખરી;
પીડાયો, નવ અન્ન પાન મળતું મિત્ર કરી સાથ કે,
તોયે ના મન પોચું આ મમ કર્યું મૂકી નહિ મામને.

દીડા કેંક પ્રયાસ દુષ્ટ જનના લેવા મથ્યા ગુર્જરી,
કીધાં પુસ્તક કેંક તે દરો જવા દુષ્ટો મથ્યા માનવી;
ધર્મ્યાના બળતા રહે ન સરખા વિધ્નો વધારે નવાં,
પ્રાણાંતે ન તજું કદી કરે ધરી જે ટકે લીધી હવાં.

લાવો હું જોડે [વાંચે છે.] કેવું સરસ ! હં આજને. ઓહો,
કવિ ! જુઓ આ આમ કરો ને આ શબ્દો મૂકો (પોતે તેમ કરે છે)
હવે વાંચો. કેમ બેઠુંને ખરાખર. હવે આ બીજી કડીઓ આમ જ
વિચાર કરતા જાઓ અને સુધારો. જુઓ તો ખરા. આમ ચપટીમાં
ફક્કડ બની જશે.

રત્નેશ્વર-(આવે છે) કવિવર ! આટલી નકસો કાળ્યોની ઉતરી છે !

વીરજી-(આવે છે) જય જય કવીશ્વર ! હ્યો.

પ્રેમાનંદ-શું ? પૂરું થઈ ગયું ? (જોય છે). અલિરાગનું આખ્યાન !
સાફ લખ્યું છે. વીરજી ! ધન્ય છે. તમે ઘણો સારો પ્રયાસ
કરો છો.

વીરજી-એ આપના જ પ્રતાપ છે. ને આ.

પ્રેમાનંદ-ઓહો ! કામાવતીની કથા ! ઘણા વખતપર લખી જણાય
છે ? શાખાશ, શાખાશ, વીરજી ! મારી ખાતરી છે કે તમે
અવશ્ય ગુર્જરીની આશીષ મેળવશો જ. હરિદાસ ! દ્વારકાદાસ !
જીઓ, જીઓ આ પ્રયાસો. તમે પણ શું નહિ કરી શકો ?
એક વાર તન મનથી મચો; લખો, સુધારો, ફરી લખો ને જીઓ
ગુર્જરી કેવી પ્રસન્ન થાય છે. (સાનંદ) ગુર્જરી ! ગુર્જરી ! તને
લોહી ચઢતું દેખી મને જમણું લોહી ચઢે છે ? એ ધડી ક્યારે
આવે કે તને રસઝરતી, હૃષ્ટપુષ્ટ નવયૌવના, મદભરી, પ્રકૃષ્ઠિ-
તવદના નિહાળું ? (અશ્રુભિન્દુ ટપકે છે.)

વીરજી-કવિરાજ ! તમે ગુર્જરીની ઉન્નતિ માટે શું નથી કર્યું ? શું
નથી કરતા ? જીઓ ! જીઓ ! તમારા નિઃસ્વાર્થ ટેકીલા પ્રયાસો-

વિમલ સલિલમાયે પંકમાં ખી પડે છે,
અમલ કમલ ત્યાંથી સ્વચ્છ કેવું ઉગે છે!
પરિમલ દલથી શી ખીલતાં જો વહે છે,
સરલ સુગમ તેવી ગુર્જરી આ વધે છે.

શિશિર સમય જતાં ફાલતી ફાલમાં શી !
કુદરત રત રેલે શી વસંતે રસાળી;

નવ નવ વન રંગે જો રમે એ રસીલી,
ત્યમ વિવિધ કરે છે ગુર્જરી રંગ કેલી.

પ્રેમાનંદ-વીરજી ! એ સત્ય હશે. તોયે એને વાગેલા ધા હજી રૂઝાના
નથી, એટલામાં તો ખીજા હજીયે ભયોભય વાગે છે. બિચારી
ગુર્જરી ! તું કેટલું સહન કરશે ?

વીરજી-કવિવર ! અલ્પ સમયમાં તમે શું આદ્યું નથી ?

કેવાં આ હરણાં કરે વિહરતાં મેદાનમાં કૃદતાં !
આહા ! શાં મહાહારિ ચિત્ત હરતાં રંગે ભર્યાં તાનમાં !
આવ્યાં કાળતણાં શું પ્રાણુ હરતાં આ કોમલાં નિર્મલાં !
દેતાં ગુર્જરી પ્રાણુદાન રસનાં દાનેશ્વરી દેહનાં,
મોડો કોયલ કંઈ ગુર્જરીતણો કૃજી રહે કારમો,
જાણે કામળુ કંઈથી ઝરઝરે કામેશના કામુંકે.
ઘેરેઘેર સુગન્ધિતા પ્રસરતી કર્તુરો શી કારમી ?
દેતી ગોરસદાન એ રસતણાં રાસે રસીલી સમી.

પ્રેમાનંદ--કુલાઓ નહિ, કુલાઓ નહિ, વીરજી ! કાર્ય કરો, કાર્ય
કરો. અખિલ સાગરમાંથી એ ચાર ટીપાં લેતાં તે ખાલી
થતો નથી.

અગણિત જ ગણનાં વર્ષતાં બુન્દ ઝાંઝાં,
ગણિત વિક્ષલ થાતાં તારલાવુન્દ જોતાં;
ત્યમ બુધજન જાણે ગુર્જરી છે અગાધા.
રસિક રસકરે એ થાય રમ્ય પ્રદેશા.

જાવો, દારકાદાસ ! (દારકાદાસ આપે છે. વાંચીને) શાખાશ !
વાહ ! દારકાદાસ ! ખંત અને કર્તવ્યપરાયણતા શું નથી કરી
શકતાં તે જુઓ !

દારકાદાસ—(સહર્ષ) કવીશ્વર !

પ્રેમાનંદ—લખો, કવિ ! હજી લખો. તમે અહ્ય સમયમાં જ—

[બહાર કોલાહલ થાય છે. ઓટલાપર કેવલરામ ઉભો છે. રસ્તામાં લોકોની દડ ઝામી છે. કીકો અને દેવાની સામે તપી જઈ ઉભો થઇ ગયલો કેવલ બોલતો દેખાય છે.]

કેવલરામ—હા, હા, હા, અમે ગાવાના, ગવડાવવાના અને સંભળાવવાના. જા, કે' તારા માનીયાને ને લાલલાને. નથી તારા આપનું ઘર, સમજ્યો ?

દેવો—અમે બેઠ, બેઠ, સમજવનારની પુંછડી ! સીધા સીધા માણ ઉપાડી ચાલ્યો જા. નહિ તો ઉંચકી નાખીશ બધુંય દેડવાટે. ચાલ્યો મોટો શાહજાદાનો દીકરો.

કેવલ—તું કયો શાહુકારનો બેટો છે. તારા આપનામાં છે તાકાત આ માણ ઉપાડવા ! કમજતો, ખાઇ ખાઇને ગોધા જેવા થયા હો તે બોલતાં શીખ્યા નથી. ગાતાં આવડતું નથી. જેમ તેમ અડબંગ આંધળે ગાતું હાંકી, બિચારા ગરીબ લોકોને અજમ-પજમ સમજવી દો છો. રડો છો જ્યાં ને ત્યાં રાંડીરાંડનાં રાહણાં ને ગોળમટોળ તુંબડા જેવી આ નમારી કોડી ભરનાં શીખ્યા છો. બાકી છે શું ધૂળ !

દેવો—કીકા ! નહિ સાંખું ! આ કેવલાના બોલ નહિ સાંખું. સમજવ એને, કહું છું સમજવ, નહિ તો મારે પીતાં જશે હો !

કીકો—અરે કેવલરામ ! હવે તમે ય કીક છો. બંધ કરાને. તમારું શું જાય છે ?

કેવલ—કોના આપની ચોરી કંઈ છું કે બંધ કંઈ ?

કીકો—કેવલ જેવા જેવી થશે હો !

કેવલ...તો થાવા દેને, અહિં કોણ ગભરાય છે. જેની માએ સવા શેર સુંદ ખાધી હોય તે આવેને બધાને ય બતાવી દઉં. (લોકો સામું ફરીને) છે ને બધા ય તાળી પાડે એવા !

દેવલો—એમ છે ! અચ્ચા જોઈ લે.

(એમ બોલી માણુ ઉચકવા જાય છે. કેવલરામ એકાએક તેના પર ફેલી પડે છે. કીકો, દેવલો અને કેવલરામ એમ એક એક સાથે જામે છે. ફેટલાક માણુસો વચ્ચે પડે છે. હો હો હો થાય છે. નાકા પરથી પુરાણીઓનું ટાણું આ હો હો સાંભળી એ બાળુ દોડી આવે છે.)
[મેડીપર પ્રેમાનંદ કાવ્ય વાંચતા અટકી જઈ—]

પ્રેમાનંદ—વીરજી ! બહાર કંઈ જામી કે શું ?

વીરજી—[ઉઠીને જોતો] કવીશ્વર ! કેવલરામને માર પડે છે.

પ્રેમાનંદ—[ઉભો થઈ જતો સંકોધ] સંસારમાં અદેખાઈને અન્ય સ્થાન મળતું જ નથી !

વીરજી—નિવૃત્તિનો પરાલવ એ જ અદેખાઈનો વિહાર. શાન્તિનો વિચ્છેદ એ જ ઇર્ષ્યાનો આનંદ,

પ્રેમાનંદ—એનું શાસન એ જ મારી ગુર્જરીનો ઉદ્ધાર—[બારણા આગળથી જવા માંડે છે.]

દ્વારકાદાસ—કવીશ્વર ! ન જશો. સ્વાર્થાન્ધતા સર્જનતા દેખી શકતી નથી.

પ્રેમાનંદ—કવિ ! સહનશીલતાની સીમા હોય છે. દુષ્ટતાનાયે દંડ વિહિતાયા હોય છે. પાપના પ્રત્યજ બાર પૃથ્વી પણ સહન કરી શકતી નથી.

સંતમ્મ લાનુ તપતો ક્ષિતિને તપાવે,
વર્ષાતણું જલવડે વળતો નમે છે;
વાયુતણી ગતિવડે ટકતી ન વર્ષા,
જે જે થતું અતિધણું ટકતું સદા ના.

(ત્વરથી જાય છે. વીરજી વગેરે બીજા કવિઓ પણ પાછળ જાય છે.)

કોધ-(પ્રત્યક્ષ થતો ઇર્ષ્યાને) જો, પ્રત્યક્ષ જો ! તુંવિણુ આમાં હું પેડો છું. જો મારા સામ્રાજ્યની રાષ્ટ્રધુરા વહતો હું તને નિર-પેક્ષી શું કંઈ છું તે.

ઇર્ષ્યા-મદાન્ધ ! અમિ વિના તાપ નથી, કોઇ રૂપે હુંવિના તું ટકી શકતો નથી.

કોધ-પ્રજાપિતી ! તું ખોલે છે, હું કંઈ છું, જો ! પ્રત્યક્ષ જો, મારો ભોગ થતાં પતંગીયાં કેવાં તરફે છે ! સાક્ષાત્ કાળદેવને મારો પરતો અતાવવા નિમંન્થા છે તે પણ જો મારા કાર્યને આનંદની દષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા છે.

(મહોલ્લે-મારામારી વધી છે. એકાએક કેવલ છુટો થઇ જઇ બે હાથે માણુ પકડી ઉગામે છે. શરીરે ઉજરડા પડ્યા છે. કોઇ ટેકાભુથી લોહી પણ વહે છે. ઉરકેરાયલો ખોલે છે ! બીજા માણુલટો તાણુત જેવા થઇ જાય છે.)

કેવલ-ભટ્ટીઆઓ ! ક્ષણવિધ્વંસી હો તો જ સામીપ્ય સ્વીકારજો.

માનશંકર-લાવ ! લાલશંકર ! મશાલ લાવ. લગાડ લાલ્ય આ પેમલાના ઘરને ને ઇંકી મૂક એને, એનાં બધાંય થોથાંપોથાંને.

લાલશંકર-દેવલા ! મશાલ લાવ ! ચાલ જતરી કર !

પ્રેમાનંદ-(આવીને સક્રોધ) શું છે ! લાલશંકર ! મારી ખડકી આગળ ! તોફાનનાં મોજાં ઉછાળવાં એ જ શું તમારી મહત્તા અને પાંડિત્ય છે ? કોઇની શાંતિનો ભંગ કરવો એ માનુષતા નથી. કોઇના જન્મસિદ્ધ અધિકારને ઝડપી લેવો એ ગૃહસ્થાઇ નથી. મિત્રતાના વાતાવરણમાં ઇર્ષ્યાની આગ પ્રસારવી એ કર્તવ્ય નથી. કહ્યું છે કે-

વદો વેણુ મીઠાં કરો કર્મ સીધાં;
કથો કે'ણુ કાષ્ઠાં રસીલાં મુશીલાં.

જતી વાંકડી જીભડીને સુધારો,
 સદા સજ્જનોની ઉરે નીતિ ધારો.
 મુખે ઝર તે સર્પને કોણ પાળે ?
 સુધા ચંદ્રને તો સહુ કેા વધાવે.
 ભર્યા ક્ષારનાં નીર તો કેા ન પીએ ?
 સદા સર્જના તો સુધાસ્વાદ દીએ.
 નથી જે તમારૂં વદો ના “ હમારૂં,”
 મળે લાગ્યથી તે ગણોને જ પ્યારૂં:
 પ્રભુપ્રેમથી જે સ્થિતિ આપનારા.
 સદા સર્જના તે સ્થિતિ રાખનારા.
 સદા સંપમાં ઝંપ છે કંપ છે ના,
 સદા કલેશમાં લેશ તો રંગ છે ના:
 નિશાનો જહાં નેહનાં રમ્ય ગાજે,
 સદા સર્જના સ્વર્ગના સ્વાદ આપે.

તેમ જ તમે પુરાણી છો. માણુ આગળ બેસી તમેયે ગાઓ.
 છો. લોકો તમારૂં સાંભળે છે. તમનેય આપે છે. વળી હું તમે બેસો
 છો ત્યાં આવતો નથી. મારૂં આંગણું મૂકી કાઢી જતો નથી. છતાં
 તમે અહિં આમ ધાંધલ કરો છો એ તમને શોભતું નથી.

માનશંકર—સાંભળ્યું ! લાલશંકર ! આ તો આપણો દાદો થઈ
 આપણને બોધ દેવા આવ્યો છે. પ્રેમલા ! સાંભળી લે. બધા
 પુરાણીઓનો હું પટેલ, તને હુકમ કરું છું કે હવણાં ને હવણાં
 આ ગામ છોડી તારી માણુ લઇ કુવામાં ફેંક. લખવું બંધ
 કર, તારી કલમ ભાંગી નાખ. અમારે ત્યાં પાણી ભર. મુઠી
 અનાજ આપીએ તે ખાઇને મુગો મરી રહે.

લાલ—હા, હા, ને છતાં ગાવું હોય તો જી ગધેડાવાડામાં કે ગામને
 પાદરે પણુ આ ગામમાં નહિ.

પ્રેમાનંદ-મૂર્ખજનો ! કેાકિલ કંઠરવે છે કચ્છતરના કથનથી નહિ,
આત્મોક્તાસેથી. મયૂરના કેકારવ ઉદ્ભવે છે કાગના કલકલથી
નહિ, હૃદયની મસ્તીથી.

ઉગે છે આકાશે દિવસપતિ ને તારક વળી,
કરે ઘૂ ઘૂ વહેતો જલનિધિ અને વાયુ વહેતો;
ધરે છે શીર્ષે આ વસુમતિ ન જો શેષ સળકે,
નથી કેા કે'તું કેા નિજ કરણ કાર્યે સહુ મથે.

તમારા પેટ પર પગ મૂક્યો નથી. તમારાં અન્ન પાણી લૂટ્યાં
નથી. જે કંઈ કીધું છે, કંઈ છું, કરાવું છું તે તમારે માટે નહિ પણ
મારી તમારી સર્વ ગુજરાતી ભાઈ બહેનની આ ગુર્જરી માટે. ઓ
મૂઢમતિઓ ! જીઓ ! જીઓ ! તમારી જતાં, તમારે લાથે રિઆતી,
આકંઠતી આ બિચારીની દશા તો જીઓ !

ડરે છે રડે છે પડે છે ખડે છે,
રહી અસ્થિજળે પ્રગ્નજે સુખાલે !
પડ્યા ઘા તમારા લજ ના રૂઝાયા,
વહે જો, લજ જો જીની રક્તધારા.

ડરી ચીસ પાડે ખસી ધ્રુજે જાયે;
ભયે આંખ જોને વિશાલા બનાયે;
થઈ ગુપ્ત વેશી સમી પર્ણ પીળી,
સમારે ધ્રુજ શી રહી દેહ કંપી ! !

કળે છે મળે છે કળા પુષ્પની શી !
બળે છે ઝળે છે કુંળા કેળ રશ્મિ.
મૃણાલા સુરીલા રસીલા કૃશાંગી,
ફસી વ્યાધ જળે સૌંઝાયે રમાંગી.

દયાનો દિલમાં છાંટો હોય તો બળતીને છાંટો. ન હોય તો
રાક્ષસી ભાવોથી ભરેલાં હૃદયપટ ભેદી દયાનાં નિર્મળાં વહેણ વહેવ-

ડાવો. જે હું કરું છું તે ઉપાડી લેવા જો તમે મથી મરો તો આનંદ લક્ષરીથી લહેકાતો હું તમારી સેવા પણ કરવા તત્પર છું. અન્ધુઓ ! પ્રભુએ જે શક્તિ તમને આપી છે એને સન્માર્ગે વાળો, એનો સફળ-પયોગ કરો. જે તમારી છે તેને અક્ષતા રાખી, સુપુષ્પિતા, સુફલિતા કરો.

માનશંકર-લાભીયા ! મારો બેટો જેટલો બહાર છે તેટલો જ બોંય-માંથી બોલે છે હો ! આ બધાનાં દેખતાં આપણને ભુંડા ગમાર ઠરાવી પોતાને બધી આખરના પોટલાં બાંધવાં છે. પણ એને ખખર નથી કે એને તો શું પણ એના બાપનેયે હડપ કરી જઈ એવો હું છું. ચાલ, પકડ એની બોચી ને નાખ્ય હેઠો, કરી દઉં બોંય બેગો ! મારો બેટો લવરી કરતો મટે.

પ્રેમાનંદ-ગુર્જરીને મૃતપ્રાય કરવાનો જ તમારો નિશ્ચય છે તો મારો પણ નિશ્ચય તમારી સામે હવે બાથ બીડવાનો જ છે એ પણ સમજી લો. મારી માણ અહિં જ રહેશે, હું પણ અહિં જ રહીશ, લોકો આવશે, સાંભળશે ને હમે ગાઇશું અને સાંભળીશું. મરતાં મુઘી પણ આ ખડકી, આ માણ અને કલમ તજીશ નહિ.

માધવદાસ-(આગળ આવીને) અને હું પણ સાફ જણાવું છું કે આ કવિની ખડકીમાં કોઇ પણ પુરાણીએ પ્રવેશ કર્યો છે કે એની માણને કોઈ અડક્યું છે તો યાદ રાખજો કે તમારી બોપરી આખી નહિ રહે. કવિ ! તમે જરા પણ સંકોચવિના અહિં જ તમારાં આખ્યાનો ગાઓ, ગવડાવો. હું જાતે જોઉં છું કે આ ધતુરાઓ ક્યાં મુઘી પોતાનો દમામ રાખે છે.

માનશંકર-ઓહો ! આ તો પેમત્રાના માધવશેઠ બોલે છે ? હં. માધવ-શેઠ ! આટલી ખુમારી રાખો છો, તો તમે પણ યાદ રાખજો કે જે કોઇ અહિં કથા સાંભળવા આવશે કે સંભળાવશે તે સર્વ યજ્ઞમાનોને ત્યાં અમારા પુરાણીઓમાંથી એક પણ ક્રિયા કે કર્મ કરવા કે કરાવવા જશે નહિ. કથા કરશે કે કરવા દેશે નહિ. જમશે નહિ, સીધાં લેશે નહિ, પાણી પીશે નહિ, દાન

લેશે નહિ; દાનનો મહિમા ગાશે નહિ, દાન આપવાનાં કહેશે નહિ જન્મોત્તરી ટપકા કરશે નહિ, હાથ જોશે નહિ. એમ અમે તમને ધર્મહીના—નાસ્તિક બનાવીશું. અને તમે બધાય પાપીઓ થતાં રૌરવ નરકમાં પડશો. સમજ્યા ! અમને છેડ્યાનું કૃપા સીધું નહિ મળે, હા.

તાપીદાસ—તમારી એ લદ છે તો અમે બહારગામથી બીજા બ્રાહ્મણો! બોલાવી અમારું કામ ચલાવીશું. કાંઈ તમારે કહેલું વિમાન ઉડવાનાં નથી.

લાલ—ના, ના. તે બોલાવજોને બીજાને. જોઈ હું બહારગામથી કોનામાં હિંમત છે કે અમારા કાયદા તોડે. કાંઈ કાચા પોચા ન સમજતા. અમારાય જોળ છે. જે તોડ્યા તો જીવતા મુઆ સમજજો.

પ્રેમાનંદ—મહાશયો ! આ પેટભરૂ નગરકોટોથી તમે દૂર રહો. હું ગમેતેમ માંડ ફાડી લઈશ. મારે માટે તમારે તમારું બગાડવાની જરૂર નથી. જેમને મન પુરાણ વાંચવું એટલે પેટ ભરવું, કથા કરવી એટલે કુથલી કરવી, દાન કરાવવાં એટલે ડોઝલાં ભરવાં. જેઓ બુદ્ધિમાં ચકલાની હરિકાઈ કરે છે, ગાવામાં ગદ્ગદના સ્પર્ધા કરે છે, બોલવામાં કાગને લદાવે છે. ખાવામાં ટુકકરથીએ વધે છે, મલીનતામાં પિશાચ—

ગુરૂ—(તત્કાળ આવિર્ભૂત થતા) શાંત, શાંત, મહાભાગ ! ચંદ્રમાં કલંક હોય છે પણ દુર્ગન્ધ હોતી નથી. ગુણાબમાં, કંટક હોય છે પણ ઝેર હોતું નથી. કવીશ્વરને તો—

ધસાતું સોનું જે અધિક ચળકે તે ફરે ફરી.
બળે જે અંગારા પવનલહરીએ બહુ દીપે:
તપંતાં જે તાપે કુસુમ સલિલે અત્તર ઝરે,
પૌડાતાં જ્યાં સાધું અમૃત રસ તો ત્યાં ઝરે રહે.

પ્રેમાનંદ—ગુરૂ ! અમૃતમાં ઝેર લગતાં અમૃત વિષભાવ લઈ રહે.

પરાયે બળતો પ્રકાશતો અંગાર ચંપાતાં અન્યને દહે એમાં શું નવાઇ છે ?

ગુરૂ—જલમાં ઊગે છે છતાં કમલપત્ર ભીંજતું નથી. અંધકારમાં વસે છે છતાં ચંદ્ર અંધકારથી લેપાતો નથી. પ્રકાશ એનું નામ જે અંધકાર વિનાશી. શર્કરા એનું નામ જે કડુતા દૂર કરે. સન્નતા એનું નામ જે દુર્જનતામાં વસે છતાં અલિપ્ત રહે.

કોધ—(સ્વ) પાપાત્મા ! હું સળગાવતો હતો તેને તું બુઝાવે છે ?

મુખ્યા—(કોધને) ભાઇ ! આ તો અહંતાના ક્ષણ ખરે છે.

વીરજી—ગુરૂજી ! ગુર્જરીના ભક્ષક આ રાક્ષસોએ શું બાકી મૂકી છે ? ગુર્જરીના પ્રસંસક નાગરો; એ ચતુર રસપ્રેમી, ગુર્જરીના સેવક, નાગરોમાં પણ કવીશ્વર સામે એમણે પ્રબળ ઝંઝાવાત ઉભો કર્યો છે. આદિ કવિનાં ગુણગાન ગાતાં કવીશ્વરને મળતી પ્રસંસાથી યે આ ઉદરભરીઓનાં ઉદર અકળાયાં.

પ્રેમાનંદ—ગુરૂજી ! આ સમયે એમની અહંતા, અને મનસ્વીપણાને એકવાર તોડવા દો.

ગુરૂ—તને પણ સ્પષ્ટતાની આવશ્યકતા રહે છે એ કાળની ગતિની ખુબી છે. જો, જો, કવીશ્વર ! કાળની જળમાં લપટાતો તું જો, આ શું દેખાય છે ?— (બતાવે છે.)

પ્રેમાનંદ—(સાશ્વર્ય) કેણુ ! ગુર્જરી ! માતા ગુર્જરી ! દેવી ! તારો હજીયે વિલાપ ચાલુ છે ?

શને મા ! વિલપે ! ઝરે નયનથી, ધારા ઊનાં અશ્રુની, માતા એ તુજ અશ્રુ, ના, હૃદય છે, સાક્ષાત્તબ્જે દાહથી; વર્ષે કાં કદલી સમા સુતનમાં અંગારની ધાર આ ! ના, ના, મા ! તુલસીમાં અનલશા અશ્રુતણાં બુન્દ આ !!

સેવા હું કરવા મયું હૃદયથી તોયે તુંને સાંતિ ના, ના, ના, છે મુજ પાપનો ઉદધિ આ જે આંખ તારી વસ્યો;

અર્પી અંજલિ જેહ તે સુખકરા સહેજે થઇ ના શકી.

પાપી જીવન ! તું થયું વન સમું રે'જે બળ્યું દાહથી.

ગુરૂ—પ્રેમાનંદ ! એનાં અશ્રુનું કારણ તારા પ્રયાસની નિર્માણતા નથી. તારા પ્રયાસથી તો અશ્રુ ગાળવા જો, એ કૌવન એને મળ્યું છે—એ ઉભી રહી શકે છે. વેદના સહન કરી શકે છે. પણ એની અશ્રુધારાનું મૂળ જો અહિં છે—

પ્રેમાનંદ—(ચમકતાં)—કાણુ !—આ—કાળ !

થાતો જે મુજ મિત્ર, ને ધસડતો આ રાંકડી આપડી,
જેની દષ્ટિ વિશાલ, સ્થાવર સરખી રાખી રહી પાપને;
ત્રૈલોક્યે રવિ લોક શો ઝહુમતો શાંતિતણો વેરી એ,
જાણું હું અરિ, કાળ, કાળ વરસે ઇર્ષ્યાતણો રાજ એ.
લક્ષ્મે સર્વે, ન કંઈ શેષ વધતું આગ્યું ત્રસે સર્વ કું,
સાક્ષાત્ એ જહરામિ કુંભ જ સમો શોષી જતો સર્વને;
સાંકે કે નરસું ગણે નવ કંઈ શોધે સદા લક્ષ્મે,
એવો કાળ સુકાળ નાશ કરતો દુષ્કાળનો સાથી એ.

ગુરૂ—અને આ—

(ક્રોધને બતાવે છે.)

પ્રેમાનંદ—એ કાણુ !

વાંકી છે બ્રહ્મટિ વિરક્ત નયનાં અંગારશાં એ દૌસે !
જિગ્યા રક્ત સહસ્ત્ર શું અરણ્ય આ ? સહેવાય ના તાપ એ;
શ્વાસેશ્વાસ ઉનો વહે અનલશો આ વિશ્વને બાળતો,
લાગે છે રૂપ કાળનું અવનવું બીજું ધડ્યું શું હશે ?
છે ના શક્તિ વિચારવા નિજ ગતિ ઝુમ્યો ઝુમ્યો રહે,
જોવા દૂર સમર્થ ના ગતિ રહી રે'તો મર્યો ઝામમાં;
સર્વેન્દ્રિય કરી સદા શિથિલ એ બુદ્ધિ ગ્રહી પાશમાં,
ધાર્યું એ કરવા સદા યમ સમો રે'તો અનિષ્ટે મર્યો.

ગુરૂ—હવે આમ જો—(ઇર્ષ્યાને બતાવે છે.)

પ્રેમાનંદ—આ-કોઇક સ્ત્રી છે—

પીળાં છે નયનાન્ત કેશ સરવે પીળું બધું અંગ છે,
જોતી ને બળતી હૃદે ન ઠરતી સામ્રાજ્યને ધરજી;
શબ્દો એ હસતી વદે પણ હૃદે રે'છે બળા આગમાં,
એવી એ બળતી ચિતા નવ તજે શાણી સતી શું કહું ?

જ્યાં ત્યાં એ વસતી કરે તદપિ છે વેશ્યાતણી વૃત્તિ ના,
જોતી ચાર દિશા, ચૂકે નવ કંઠ, બ્રહ્માતણી દષ્ટિ ના;
અંગેઅંગ કૃશાંગ પીત દરશે વેલી સુકા એ નહિ,
સાથે સેવક છે તથાપિ દિલમાં કેદી સમા એ રહી !

ગુરુ—એ ઇર્ષ્યા અને બીજા તેના સેવકો, લોભ અને મોહ. આ તેં
જોયો તે ક્રોધ. અખિલ જગનાં નાશનાં કારણ અને મહાત્માઓનાં
અધઃપતનના કાર્યકર્તા એ છે. મનુષ્યની બુદ્ધિ અને અન્ત-
રાત્માની ઓજસ્વિતાને ઊર્ધ્વ દેનાર, ક્ષણભર ઉન્નત બનાવી
ન કરવાનું કરાવનારાં કેવળ કાળનાં એ હથિયાર છે. પ્રેમાનંદ !
તેં બાથ બીડી છે કાળ સામે. કાળે તારી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવા,
તારી શક્તિનો વિલય કરવા, ગુર્જરીને ભક્ષવા, ઇર્ષ્યા અને ક્રોધને
મોકલ્યાં છે. એની છાયાથી તું છવાય, ક્રોધાન્ત બની કાર્યવિમુખ
રહે, કે અતર્ક્ય પરિણામનો ભોગ થાય. જો, તું ક્રોધને વશ
થાય છે ને ગુર્જરી તારી એ નિર્બલતાથી દુઃખી થતી આંસુ
પાડે છે. એના સેવકો સહનશીલ, ખંતીલા અને ટેકીલા હોય
તો જ તેનો ઉદ્ધાર સંભવી શકે. જ્યાં મદોન્મત્તતા, હુંપદ, અને
માનાપમાનની લાગણી ઉભરાય છે ત્યાં આ કાર્ય થવાનાં
છેટાં રહે છે.

પ્રેમાનંદ—ખરેખર ! ગુરુવર્ય ! હું ચૂક્યો. ક્રોધવશ થતાં શક્તિનો વિલય
થવા દેવો, એનાં કરતાં લેખિનીનો આધાર ગ્રહી કાર્ય સાધવું

એ જ ઉત્તમ છે. પુરાણીય-ધુઓ ! તમને જો આટલાથી જ સંતોષ થતો હોય તો હું આ ગામ તજી જઇશ.

તાપીદાસ—ના, ના, કવિ ! તમને આ ગામમાંથી હમે કદી પણ જવા દેનારા નથી. આ મહારાજને ન કાવે તો ભલે અમારું જોરપહું ન કરે, ભલે કથા ન વાંચે. અમારી પાસ પૈસા હશે તો નવા બ્રહ્મણો કેાઇ પણ રીતે પેદા કરીશું. દામ કરે કામ ઓર સહુ કેા કરે સલામ !

આનંદશંકર—લાલશંકર ! કેમ કરીશું ? (લાલશંકરનું મ્હોં જોય છે.)

લાલશંકર—રેવાશંકર ! કંઇ સૂઝે છે ? (રેવાશંકરનું મ્હોં જોય છે.)

રેવાશંકર—પીતામ્બર ! શો વિચાર છે ? (પીતામ્બરનું મ્હોં જોય છે.)

પીતામ્બર—દુર્ગાશંકર ! રસ્તો જડે છે કે ? (દુર્ગાશંકરનું મ્હોં જોય છે.)

દુર્ગાશંકર—લાલભાઈ ! આ તો ભારે થઇ હો ! (લાલભાઈનું મ્હોં જોય છે.)

લાલભાઈ—ભાઈઓ ! રાત જાય છે. હું તો હવે ઘેર જઈ છું. કાલે મળજો, કાલે.

આનંદશંકર—હા-હા-મજા બધા કાલે મારે ઓટલે અને આ સર્વનો બદલો લઈ આપણું જોર બતાવી દઇએ કે આપણે કંઇ ફક્ડનારા પતંગીઆંઓ નથી પણ શંખનાદને ને સિલનાદ કરનારાં પગાળાં પ્રાણીઓ છીએ.

લાલશંકર—એ જ-એ જ બરાબર છે.

[સર્વે જાય છે.]

ધર્મ્યા—(ક્રોધને) હું વિના તુંનું પરિણામ આ.

ક્રોધ—(ધર્મ્યાને) તું વિના હુંનું પરિણામ તે તારો પ્રત્યક્ષ નાશ.

(ધર્મ્યા ચીસ પાડી દોડી જાય છે ને ક્રોધ પાછળ જતો અટકે છે.)

હું હાર્યો એમ કચ્છ કઈ ! ! ના, ના, કાળદેવની સમક્ષ મ્હોં જ ન બતાવું. આત્માને શાંત કરવા શીતલ પ્રદેશગામી થતો વાયુદેવનું સામીપ્ય લજ્યું.

[જાય છે.]

પ્રેમાનંદ-ગુરુ ! પધારો-આતિથ્ય સ્વીકારી પછી પ્રસ્થાન કરો.
 ગુરુ-પ્રેમાનંદ ! જ્યોત્સ્નાનો, નિર્મળો પ્રકાશ એ જ કવિઓનું
 આતિથ્ય. જો, જો,--

કેવી પ્રકાશમય છે શુભ ચન્દ્રિકા આ !
 આહવાદ્વાદા નિરમળા ઝરતી સુધા આ;
 તેવાં હવે કવિતણાં ઝરણાં રસીકાં,
 જ્ઞેતાં વહો સતત આ શુભ ગુર્જરીનાં.

પ્રેમાનંદ-યથા ગુરુઆજ્ઞા.

[સર્વે નમન કરે છે અને જાય છે.]

ધૃતિ

ગુર્જરીપ્રસન્નાખ્યાન નાટકમાં પુરાણીવિમ્બડ નામનો ગીતો અંક સમાપ્ત.

ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન.

અ'ક ત્રીજો

[ગુર્જરીની વિહારવાટિકા. ગુર્જરીની સખીઓ આવે છે.]

સરલતા-કેવી આનન્દદા ઉદ્ધાસકારી ગુર્જરીભૂમિ ! હિન્દની સ્વર્ગભૂમિ
કહું કે કલ્પવૃક્ષ વનવાટિકા !!!

રસે રેલાયે આ સુદૃઢ ક્ષિતા શી રસધરા !!
ફલે ફાલી ફાલે વિવિધ વિધિયે ભૂપણ સજો.
મનોહારી ભારી વિલસન સતી રંગ ભરતી,
પ્રકાશે જ્યોત્સ્નાયે કુસુમસમ તારે રજની શી !!
વધાયે ધાવે જ્યાં ઉરઉમળકે ગૌ તનયને,
ભરી બહાલે માતા તનય તનથી દૂર ન કરે.
દમાતી રોળાતી વિવિધ ઉરધારા અરપતી,
ભરેલી વાત્સલ્યે ત્યમ વસુધરા ગુર્જરતણી.

વળી—

રસાળી શાળીનાં ઘન વન થકી મોકિતક પડે,
ચરે હંસો ચારે, સહુ જન કથે ચારતર એ;
વહે છે લેંકાતી કવિ-કવિત-વાણી રસભરી,
પ્રસારી શાખાઓ, સ્થળ શુભ થતું ચારતમ એ.

ક્યાં હશે સખી વિશુદ્ધતા ! દેવીનાં આભૂષણો સંગ્રહતી હશે
કાવ્યચાળે શું ? હજી સુધી શત્રુની કાંઈ પણ હીલચાલ દેખાતી નથી.
દેવી કે'તાં'તાં કે હજી એનો વળ નહિ છોડે, માટે વે'વાશો નહિ.
જો સખી મળી જાય તો એને ચેતવી દઉં. (આસપાસ જોય છે.) ઓ !
પણે સ્થળપ્રક્ષાતન કરે છેને શું ! નિર્મલતાના જલે કાવ્યાકાશસ્થલીનાં

કુમળાં વૃક્ષો અને વેલી સિંચવાં એ પણ દુર્ઘટ કાર્ય તો ખરું. સખી વિશુદ્ધે ! અરે વિશુદ્ધે ! (તેની તરફ જાય છે.)

વિશુદ્ધતા—(કુંભજલથી પ્રક્ષાલન કરતી થોભે છે.) અતિ સ્નિગ્ધ કલંકો ઘેતાં થાકી. ઘોઊં છું, ઘોઊં છું પણ તે તેવાજ રહે છે.

સરસતા—વિશુદ્ધે ! થોભી કાં ? આત્મ ઉતાવળી, ઘોષ નાખ્ય. અને શત્રુથી સાવધ રહે. દેવીએ કહાવ્યું છે.

વિશુદ્ધતા—(તેને જોતી.) સરસે ! મારા પ્રયાસને હસતા આ વિમલ કલંકોને જો. મનેય મલવતી કરવા મથે છે !! શત્રુના પ્રાપ્ત્ય સમક્ષ દેવીના દેહની; વસ્ત્રાભૂષણોની, માર્ગની, વિહારવાટિકાની વિમલતા ક્યાંથી જાળવી શકીશ ?

સરસતા—વિશુદ્ધે ! **કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે** એ વચન ભૂલે કાં ? રોગ સદાય જાય છે કીડીને વેગે. સર્વ કાર્યમાં દુર્ઘટતા ન હોય તો આપણેયે અભિમાની અને નિરંકુશ બની જઈએ. છતાં તે શું નથી કર્યું ?—

અંગે રોહ સુગન્ધ મર્દન કરી તેં જો સુંવાળું કર્યું,

ફેંટાવ્યા ત્રણ ને ત્વચા સરલ જો શી ગુર્જરીની કરી !

શોભે આરસ શી વિહારવનની આ વાટિકા કાવ્યની !

નાના કુંક કલંક તે નવ ટકે કાળે કરી તે જશે.

મોટા જે ગિરિગર્જરા ખટકતા પાપાણુ શા તે થયા,

શોભાવે પથ છાંય શીતલ તણે જો રમ્ય લીસોતરી !

એવી ઉત્તર દક્ષિણે પ્રસરતી તું રક્ષતી ગુર્જરી,

સેવા સૌમ્ય કરે સદા વિમલ તું ભાવે ભરી ભક્તિથી.

માટે ગ્લાનિવિહીન થઈ કાર્યતત્પર થા. દેવીને પડતા ધા આપણે ગ્રીલવાના છે. જેમ તારી વિશુદ્ધતા લેપાય છે, તેમ મારીયે સરસતા રોળાય છે. છતાં ઉપલું સૂત્ર ન ભૂલતાં નિજપથગામી થવું એ જ ઉત્તમ છે. માટે—

વિશુદ્ધતા-(ચમકી સરસતાને પાછી ખેંચી લેતી) સરસે ! સરસે !
જો, જો, આ કૃષ્ણાકૃતિ સ્યામમુખ દાવાનલ અત્ર ધધ્યો
આવે છે.

નિર્ભયતા-(પ્રવેશતી) સખીઓ, ગલરાઓ નાહ. હું સમીપ છું તો
એનાથી કંઈ થવાનું નથી. એની હીલચાલ જોવા તો હું આવી
છું. જાઓ, તમે કાર્યમાં નિઃશંક મમ રહો.

[સરસતા અને વિશુદ્ધતા જાય છે. ક્રોધ આવે છે.]

નિર્ભયતા-ખીલાને જોરે કૂદતું વાછરડું દોર તૂટતાં જ નરમ થઈ
જાય છે એનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો-

ક્રોધ-[લેવાયલે અહોરે મન્દમન્દ ચાલે છે.]

નથી શાતા થાતી જળજળ થતું અંગ દહતું,
વહે વાયું કંડો અધિકઅધિકો અંગ દહતો;
સ્થલી રમ્યા છે આ તદપિ નયને દાહ કરતી;
થઈ સંકાન્તા શું અનલરૂપ આ સૃષ્ટિ સત્રંગી !
પગે ખૂંચે છે આ મૃદુલ પાણુ ગોગ્રાસ તરણાં,
હસે છે જોને આ ખડખડ થનાં પર્ણુ સત્રંગાં !
દેવે નાહાં જાતાં તદપિ હસતાં આ વનચરો !
પડ્યો પાટું ખાએ વિધિ વિહિત દર્શો વિધિ અહિં.

છપ્પાં, મારી દાસી પાણુ મને હસે છે ! એક સ્ત્રી મને હાથ
અતાવી નમાલો કરી જાય છે ! જળવતો છતાં નિર્ભય પત્રના ટુકડાની
પેઠે અતોબ્રષ્ટ તતોબ્રષ્ટ પવનની લહેકીથી ખેંચાયો જાઉં છું. ક્યાં ?
પ્રભુ જાણે.

ગ્રહો વાંકા થાતાં સકલ દિન વાંકા જન જીએ,
ઘડી સ્થંભી જાવું સમય ન સદા એક જ રહે.

વહે વાયું ઝેસે ક્ષણભર થતો સૌમ્ય સરખો,
સમો વોકો આવે પ્રખળ ગતિવાળા પણ ફેરે.

ચાક્રો છું. જોડું, નિદ્રા આવે તો અહોભાગ્ય.

[સુએ છે, નિદ્રાવશ થાય છે.]

નિર્ભયતા—અભિમાન ગળ્યું તો શિથિલતા પ્રભવે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઓહો ! કાળ પોતે જ અહિં આવે છે !

કાળ—(નિઃશ્વાસ નાખતો) ભગવાન ! બીજને ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર હું આજે પોતે જ ભગવાન ! ભગવાન ! પોકારું છું. બળવતો છતાં નિર્ભયતાથી હું ધવાયો. તેજવતો છતાં નિસ્તેજતાથી લેપાયો. કોમલતાથી કઠિનતા ધવાઈ, સરલતાથી પ્રખરતા હડી, વિશુદ્ધતાથી મલિનતા ઘેવાઈ. સુખનતાના બળે માફ સૈન્ય નાફું. જાણે સૂર્યકિરણે અન્ધકાર રેખા ! પ્રભુની, દેવની અગમ્યતા તે આનું નામ.

સ્વર્ગેથી ક્ષણમાં પડી નવ ટકી બૂકોકમાં જંગ આ,
કેલાસે વસતા સદાશિવ વળી જો લિંગ દેહે પડ્યા;
સંવે શ્રીપતિ દેહ શેષ જલમાં પાષાણુ શા તે થયા !
કોપે દૈવ તદા ન દૈવત રહે મોટાય છોટા બને.

ધાયું દૈવત દૈવનું સર કરું ગ્રીએ કરું માવડું,
પાણીથી વિખુટાં કરું જલચરો કુંધી કરું સૃષ્ટિ હું;
પા'ડો ત્યાં જલ ને જલે ગિરિતાલું રે'ઠાણુ રાખું ભલું,
લાગે દુર્ઘટ એ હવે ખરું કહું હું ગુર્જરી ના ગ્રહું.

તોલાતાં તુલના સમી ગતિ થઈ વાયે ઉડી હું ગયો,
ભારે ભાર હતો દિલે મદ તણો, તેયે સરી સૌ ગયો;
મુકાં પર્ણ સમો ખરી ઝટ ગયો અંગો બળે તાપમાં,
આકી છે કચરાવડું પગ તળે ના અંગમાં રંગ છે.

મારા સેવકો પણ તણ ગયા. તજે જ ને ?

લક્ષ્મીતણા કલરવે જગ આ તણાયે,
સંબંધ તો જર તણો જગમાં મનાયે;
જ્યાં બંધ સાંકળતણો તડ તૂટી જાયે,
ત્યાં નાવ દૂર સરતું તટથી પલાયે.

(નિશ્વાસ નાખી.) હશે-પણ આ કયું સ્થાન ! હાં-હાં. આ તો ગુર્જરીની વિહારવાટિકા ! અરેરે ! એની રમણીયતા મને મર્તવ્ય-તાના જડઆમાં ઝેંકતી જાય છે. (સંતાપ થાય છે.) આજ માટે વિહારસ્થાન. એ જ મને આજે વિકારમય કરતું વિદારી રહ્યું છે.

અભિનવ ઝૂલ જોતાં ઝૂલ આંખે પડે છે,
સલિલ અનિલ વાતાં અંગ બાણે સોદાયે;
કલિત લલિત નાદે કર્ણમાં વેહ થાયે,
વિપરિણમિત આજે સૃષ્ટિનો રંગ ભાસે !

(ઉઘ્ર થતો.) વિચ્છેદ કંઈ ! વિધ્વંસું ! અયે ! હૃદયવિમાદની ગુર્જરી ! લે મારા- [કણે મૃદુ સંગીત ધ્વનિ અથડાય છે ને કાળ અચકે છે.]

સંગીત !! કલમધુરવ !! મારા શોકાર્ત પ્રલાપનું વિહસન !! ઉદામિની ગુર્જરીનું મંજુલ કોકિલ કટાક્ષ ! અયે ! ઉદામદર્પિણી ! તારા આનન્દચંદ્રને ટ્રસીશ એક જ ગ્રાસે. પ્રગલ્ભતાકવલિત આર્દ્રાદક આ તારી સૃષ્ટિને વિધ્વંસું છું નિમિષમાત્રે. સાવધાન ! સાવધાન ! મારાં અંગ માત્રને અગ્નિરૂપ કરી ફેંકું છું તારા ઉન્માદ મંદિરમાં.

નિર્ભયતા-(સકંપ) હાય ! હાય ! શું કંઈ !-એનાવું જઈ દેવીને.
સાવધ રહેવા કહે એના પાલકને. (જાય છે.)

કોધ-(જગૃત થતો) કોણ સાદ કરે છે ! સુખ નિદ્રાનો ભંગ કરનાર પ્રગલ્ભન ! આ જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ માત્ર નથી, સાક્ષાત જ્વાળામુખી છે. કેવળ શાંત છે, જ્વલિત નથી એટલુંજ. સુણ્ય-

પાણી પડે ન ધનથી, જલહીન શું તે ?
 વિદ્યુત કદી ન ચમકે, કમળોર શું તે ?
 જો નાગ દંશ નવ દે વિષહીન શું તે ?
 અંગાર જો ન ચળકે ન શું બાળશે તે ?

કાળ-(ચમકતો સ્વગત) આ તો ક્રોધ. (પ્રકાશ) મદાન્ધ ! હજી ચક્ષુ-
 પટલ ખૂટ્યાં નથી ?

કોધ-(ચમકતો પાછો હઠતો) અયે ! સ્વામિન્ !

કાળ-(સકોપ) કાર્યવિમુખતા એ જ તારી સ્વામીસેવા ?

કોધ-દેવ ! (નીચું જોય છે.)

કાળ-(દાઘ પકડીને હલાવતાં) મૂઢ ! સ્વામીસેવા એને કહે છે કે જીથી-

ચરણ રણ ન છોડે પ્રાણુ જો દેહ છાંડે,
 શરણ શર ન લેતાં દંડ કોદંડ છોડી;
 નર કર ખરતા યે ખર્જ હીણા હણાઈ,
 તદપિ ન રણ છોડે દેહ છાંડે સવાઈ.

કોધ-પરન્તુ, સ્વામી આટલું યે વિચારો.

ક્ષણ રણ નર છોડે બીર ના તે ગણાયે,
 દિવસપતિય રાતે ક્ષેત્ર છોડી વિરામે;
 પ્રબલ બલવતો જો શત્રુનો સાથ હોયે,
 પળ રણ તજવું એ શાસ્ત્રનું વાક્ય લાખે.

કાળ-વારૂ; સમય પુનઃ સંપ્રાપ્ત થયો છે, છતાં તું હજી નિદ્રા લે છે
 તેનું શું ? જો, જો, દૂર શું થાય છે તેનું જ્ઞાન છે ? (ખતાવે
 છે, દૂર એક મોહોક્ષામાં નાગરી ન્યાત ભોજન લે છે.)

કોધ-હા, સ્વામિન્ !

એહા નાગર રંગરાગરસમાં શા માનમાં તાનમાં !!
 જો, જો, ટીખળ નાગરી લચકતી મેનો નચાવી કરે:

મીઠાં વેણુ વદે, હસે, મદ ભરી કામી કટાક્ષે જીએ,
પૂરી પડ્સમાંય પ્રેમરસને મિષ્ટાન્ન લેવા મચી.

વળી,

કુંવારા નિજ કન્યકા નિરખવા, મોટા મોઠાં બોલવાં,
વાંઢા દષ્ટિ વિલોભવા અહિં તહિં જોની રસે પીરસે;
“ લો, લો, છે સમ લો, તમે નવડરો, હાં, હાં ” તણો શોર છે,
મિષ્ટાન્ને મચતા ન લેશ ડરતા સૌ રંગમાં છે મચ્યા.

તેમ જ,

પેથા ભૂખણુ જો ઘણાં ચળકતાં પીતાંખરાં શોભતાં,
એમાં તેજ સુદીપ દીપકતાણું શોભાવતું વાનને;
તેમાંયે અમકે કોંકી નયનની શોભે ઘણા ચંદ્રયે,
જાણું જે વિધુલોક ભૂતલ ગયો શોભા નથી કેં ઉણી.

કાળી-કણું કંઈ સંભળાય છે ?

કોધ-હા-

સુણાયે છે મીઠાં ખણુખણુ થતાં કંકણુ કરે,
મુખે મૂકે જ્યારે કવલ મદમાતી કમલ શા !
સખી સંગે બેસી પિયુહદય કટાક્ષે નિરખતી,
ફૂંજતી આકર્ષે પિયુહદયને કંકણુ રવે.

કાળી-(સકોપ) અરે ! મૂર્ખ ! મોહવશ થતો તું કેવળ સ્ત્રીઓના
અભિનય જ નિહાળી રહ્યો છે ! ! જે કાર્ય કરવાનું છે તેની
દિશા ખતાવું છું છતાંય તું જોતો નથી !

કોધ-જીઓ ! જીઓ ! સ્વામિન !

જીઓ અર્પે મીઠાં હૃદયસરપીયૂષ નયને,
પતિ જ્યારે આવે વિવિધ રસ વાની પૌરસવા;
કુંવારાં જોડાનાં ઝટ નયન નીચાં ઢળી જતાં,
અનેરી આશાઓ નિમિષમિષમાં તે દરશતાં.

કાળ-અયે મૂઢાત્મન! વિપ્રલોભાતો તું મારી વજ્ર મુષ્ટિના જ પ્રહારને યોગ્ય છે. સમય જોતો નથી, કાર્ય સમજતો નથી, દિશા દેખતો નથી, કર્ણ ખોલતો નથી, તો એકવાર શિક્ષા ભોગવી લે.

નાહિ મૂઢ જાણે જીએ ગૂઢ શું છે,
સમો તે ન લાગે મથે આપમાં તે;
ગદા પાટુના મારથી તોલ થાયે,
તદા બુદ્ધ તે મૂઢની શુદ્ધ થાયે;
અહિં ન્યાય બીજો દમું દર્દ સીઝયો,
તમ્મવું સવાયું અભિમાન તાંડે;
પ્રજાળે તુંને ખંસરી સ્ત્રી બજાવે,
બની રાંકડો આપડો ભાર તાણે.

છપ્પા! છપ્પા!

છપ્પા!-(આવીને) મહારાજ !

કાળ-છપ્પા! જો. અને સૂણ્ય. તારો શત્રુ ગુર્જરને ઉદ્ધાસવા કવિતા ગાઇ રહ્યો છે. આ વખતની કાર્યધુરા તને સોંપું છું. આ મૂઢને તારી સાથે લઇ જા અને એના પ્રમાદશીલ કાર્યની શિક્ષાને અંગે તારા અનુચર તરીકે તેની પાસે કાર્ય કરાવ. એટલામાં હું માંડે કાર્ય સમેટી ત્યાં આવું છું. (જાય છે.)

છપ્પા!-(સ્વગત) હાઆઆશ. પ્રભુએ મારી અભિલાષા પૂર્ણ કરી ખરી-(ક્રોધને) અન્ધ! તાંડે પરીયાનું પાણી ગયું. હવે તાંડે તે હવે માંડે થયું. જા. આજા કંઈ છું કવિની ચિકિત્સા કર, અને સૂચના કંઈ કે તારા કાર્યનો આરંભ કર.

ક્રોધ-લગામ પાછી મારા હાથમાં આવવા દે પછી જોઈ લે તું.

છપ્પા!-(હસતી) હા. હા. હા. સ્ત્રીબળને હજીયે ના પીછાણ્યું-જો, સર્વત્ર સ્ત્રીશક્તિ કેવી પ્રસરી રહી છે ?

પૂજયે શ્રી ધરધર રહી, વિષ્ણુને પૂજતું કો,
પામ્યા દેવો અમૃતરસને મોહિની રૂપથી જો;
આદ્યા દેવી ભુજબળથકી દાનવો દેવ જીયા,
જ્યાં ત્યાં જો, જો, નજર કરતું સ્ત્રીતણું રાજ્ય આલે.

વેંવારે છે વિવિધવળની વાત ના સ્ત્રી વિનાની,
માતા દેતી જનમ જનને, ભાગ્ય જોતી વિધાત્રી;
ધર્મે પુણ્યે સ્થળ સરવમાં શાસ્ત્રમાં સ્ત્રી કથી છે,
સંસારે ના નર રસ લહે સ્ત્રી વિના શુષ્ક દેખે.

ક્રોધ-તારી સાથે ફાણુભર વાત કરવા રહેવું એમાં પણ તું નાસાયત્રી
સમજું છું. (જાય છે.)

કૃષ્ણા—(પાછળ જોતી) મૂઠ ! હાર્યો તોયે વળ નથી મૂકતો. (કાને
અવાજ આવતાં તે બાળુ જોય છે.) ઓહો ! અહિં તો ગાવાનું
જારી જ છે ! (અંતરમાં બળતી) એ રસભર ગાય છે ને
મારા કર્ણમાં તે શરસમ ભોંકાય છે.

[નાગરી ન્યાત જમે છે. વચ્ચે ઓટલાપર
બેસી પ્રેમાનંદ નાગરસ્ત્રી અને પુરધાના ખાસ
આમ્રહથી મામેરાંનો એક ભાગ ગાતા દેખાય
છે. સર્વ એક ચિત્તે સાંભળે છે અને જમતા
જાય છે :]

	+	+	+
પ્રેમાનંદ-	+	+	+

ગંગાવડુને ગજબણી સાડી સુંદર વડુને સાળુજ,
ગોરે અંગે સુંદર શોભે માંહે કપડું કાળુંજ;
છખીલી વડુને જાયલ ભારે ભાત્યને રાતી ઘોળીજ,
કોડવડુને કલધેર આપી પ્રેમવડુને પટોળીજ;

રામકુંવરને, કૃષ્ણકુંવરને આપ્યા ઉત્તમ ધાટજ,
છેલવડુને છોટ જ આપી નહાની વડુને નાટજ;
પાનવડુને પીતાંબર આપે તાકે બચીઆઇજ,
લક્ષ્મીવડુને.....

માનકુંવર-(મોટેથી) અરે બચી ! આ તો તારું નામ આવ્યું હોંકે !
બચીઆઇ-આવેસ્તો. તે લે, અમે તે કંઇ જે તે છીએ ? [પાપડી
મોંમાં મૂકે છે]

પ્રેમાનંદ-(આગળ બોલતા ગાતા રહે છે.)

લક્ષ્મીવડુને લાજાવડુને લાલવડુને પટોળુંજ,
જશમાદે જશોદા જીવી, જમુના જાનકી વડુએજ,
ચરણાં ચોળી ને ધરસાડી પહેરી ઉભાં સડુએજ,
માનઆઇ ને વેલવડુ.....

બચીઆઇ-લે માનકુંવર ! તારા કોડે પૂરા કર. મૂક હેઠાં તારાં ઈયાં
ને પહેર જુનાં કાઢી નવાં.

પ્રેમાનંદ-[હસતા આગળ ચલાવે છે.]

છાપની પાસે છખીયો બેઠા, જે જોઇએ તે આપેજ
મશરૂ ગળિયાં ને ગળિયાણી ગજ ભરીને કાપેજ;
પાટ પીતાંબર અતલસ અંબર, ચોળેરા ને ચીરજ,
શોભે સુંદર ભાત્ય નવરંગી પૂતળીયો ને હીરજ.
સાડી જરકશિની ઓઢણી ચળકે સુંદર જોરજ,
કેસર છાંટયાં ઘોળા સાળુ ફરતી કસખી કેરજ.
ચંદ્રકળા ને મોરવિ શોભે દરિઆઇમાં દોરજ,
અતલસ પાંચ પટા આબૂપણુ સોના રૂપા મહોરજ.

+ + + +

માનકુંવર-અલિ ! કમળા ! તારા આપે તારા સીમન્તમાં આવું કંઇ
આપેલું કે ?

કમળા—[સેવ હાથમાં રાખી બોલે છે] બા, અમે તો ગરીબ માણસ.
કંઈ તમારી તોલે તે અવાય ? ક્યાં તમે ને ક્યાં અમે ?

બચીબાઈ—ઓહોહોહો—એમાં તે શું. કાં તારા બાપે નરસિંહની માફક
ભગવાનને બળ્યા નહિ ? તનેય એવું મળત. [કરકરવડી
કટર કટર ખાય છે.]

પ્રેમાનંદ—

વળણ

ઓળે બાળક જાણે કાંઈ આપે, મનવાંછિત પામ્યાં સહ,
સાસરિયાનું મેણું ટળ્યું; પીયર પનોતી કુંવરવદ્.

ઈર્ષ્યા—(સ્વ) કેવા મૂર્ખ ! મીડી મસ્કરી કવિ કરે છે. મૂઢ ન સમજતાં
હસે છે. નારીવશ મરદો નર મટી ખર થવામાં જ યોગ્યતા
માને છે શું ? સ્ત્રીઓને ગાવાનાં ગીતો મળે છે !! કવિ વળી
તેને માટે કવિતા કરે છે. આમ કવિ ગુર્જરીને પ્રસન્ન કરે છે
ને ઉદર ભરે છે. આહ ! આ કેમ ખમાય ! ગુર્જરી શણગારાઈ
ઉભી આનન્દ લે છે, સાથે સરલતા ને વિશુદ્ધતા જોડમાં ઉભાં
મન્દ સ્મિત કરે છે !!! આ કેમ જોવાય ને કેમ સહેવાય ?
અહિં સ્ત્રી પુરુષો આનન્દમાં વિલસે છે, ખાય છે, સાંભળે છે,
ફરે છે, ને મોજ કરે છે ? ના, ના, હવે ક્ષણ પણ થોભીશ નહિ.
નથી મારે લોભ કે મોહનું કામ. હું એકલી જાતે જ મારો
હાથ બતાવીશ.

બચીબાઈ—અલી ! કવિયે નામે ફીક શોધી કાઢ્યાં છે હો ! ને વળી
છબીંટી વહુ ને જાયલ, ને પ્રેમવહુને પટોળું, એ બધું કેવું મજાનું
લાગે છે ! !

કમળા—શાખાશ, શાખાશ, કવિ ! ધણું જ સરસ બનાવ્યું છે હો !
માનકુંવર—અલી ! તેં પહેલું જ સાંભળ્યું કે ! મર મુઠ તું. કયે ખૂણે
આટલા દિ ભરાઈ હતી ? મેં તો ચોથીવારનું સાંભળ્યું.

બચી-બલી ! આ જલેખીમાંથી રસના કુવારા કુટે ને કવિના
મ્હોમાંથી કવિતા ઝરે એ કેવું ?

(જલેખીનો કટકો મ્હોમાં મૂકે છે.)

માનકુંવર-તો કવિ ! એવું કાંઈ બોલી નાંખોને ! કંઈક નવું જ !

બચી-હા, હા, કવિ ! કંઈક નવું જ બોલો.

કમળા-અલિ ! આપણી આ ન્યાત કેવી દેખાતી હશે ?

બચી-પૂછ કવિને !

માનકુંવર-કવિ ! તો તો અમારી ન્યાતપર કવિતા બોલોને !

પ્રેમાનંદ-બહેનો ! હું કંઈ શીઘ્ર કવિ નથી. છતાં આ પ્રસંગે મેં
એકાદ વખત આવું કંઈ રચેલું છે તે બોલું છું.

[કવિ ગાય છે ને બધાં એક ચિત્તે સાંભળે છે.]

લાજે, ખીલે, કુસુમકલિકા, રંગમાં છે પ્રગલ્ભા,
ફેલાયે છે સુરભિમધુરા, હૃદયમાં સ્વાદ લેતાં;
ગુંજે કેવા ભ્રમર ભમતા ! સ્વાદ દેવા, ન લેવા,
ગુંથે જાણે સુમનશર શું ? પુષ્પની માલ રમ્યા ! ! !

આંવે જાયે યુવકગણ આ દીસતા શા તરંગો ?
મીઠાં મીઠાં ગણગણ કરે પ્રેમદા પંખો વૃંદાઃ
ચંદ્રિકાથી ચકચક થતી દીસતી પંચરંગી,
જાણે બેટી રસસલિલની આ સરિતા રસીલા ! !

અને,

રૂંદે જ્યારે મદનદમને, અમિની જવાળ ફેંકી,
નાહી રેખા રજનીકરની મિત્રશોકે તપી'તી;
આવી આજે રસસરિતમાં સ્નાનથી શાંત થાવા.
આસ્વાદે છે કલકલ કરી શોકમુક્તા ચતુરા.

વળી,

તારા દીસે ચકચક થતા ચંદ્રની આવશીઓ !
અંગે ઓપે તડિતસમશાં આ ધરેણાં અનેરાં !!
વિશ્વામિત્રે ભુવન રચ્યું વાક્ય એ સાવ ઓઢું,
કીધાં વિશ્વાં બહુલ બહુલાં સાખ આ અદ્ય તેની.

બચી-શાખાશ, શાખાશ, કવિ ! હદ કરી દીધી હો.

માનકુંવર-કવિ ! મામેરાં જેવું બીજું કંઈ આવું ફક્કડ ન બનાવો ?

બચી-તે લે. કવિ તે વળી કે'દાડે ના કે' છે જે ? આપણે મન
રસોદ્ય કરવી ને કવિને મન કવિતા કરવી; કેમ ! કમળા ! ખંડે ?

કમળા-થાવા દો, થાવા દો, કવિરાજ ! અ. ભાગ્યડાઓ કંઈ નહિ
આપે તો અમે અમારા પદ્મામાંથી ચ દેશું. પણ એક ફક્કડ
લખી નાખો. કેમ બચી ? ખંડે કહું છું ને ?

[દૂર પીરસનારા પાસે આવતા જણાય છે.

પૂરી, ફરસીપુરી લજ્યાં વગેરેની ખૂમ પડે છે.]

બચી-હાર્તો. આપણે બધીયો ભેગી થઈ જઈએ તો પછી એમનું
ચાલેય શું ?

પ્રેમાનંદ-બહેનો, પૈસાની મને જૂખ નથી. હું ઉપાસક સરસ્વતીનો
છું. રસવતી ગુર્જરીનો સેવક છું. ચિન્તા એક જ છે. હું લખું
છું ને મારા નાગરખન્ધુઓનો જીવ બળે છે.

[ડાહ્યાભાઈ દાળ પીરસતો પાસે આવે છે તે સાંભળી અચકા
હિલો રહે છે.]

માનકુંવર-તે છોને ન સાંભળે. અમે છીએ કની ? તમે તમારે લખો
ને અમને સંભળાવો.

ડાહ્યાભાઈ-[વચ્ચે બોલે છે] માનકુંવરમેન ! સાંભળવું તો અમનેય
ગમે છે. પણ કવિ આપણી ન્યાતપર ટીકા કરે છે તેનું કેમ ?
એ આપણાં છોડીયાં ફાડે ને આપણે શાખાશ, શાખાશ, કદી

સહન કરવું? જુઓની, એમને જરાય આચકો આવે છે ?
કહે છે કે 'હા નાગર કહે થયું માવડું; ગાગરડી સાટે
નાગરડી; ' વગેરે, વગેરે. એ ખમાય ખડું કે ?

માનકુંવર—[ઢોકળાંનો કટકો મ્હોમાં મૂકતી] ઓહોહોહોહોહો—હો.
હોહ હાહાહાહ ! તમે તો મુરખ છો. એ તો રસોઇમાં લીલાં-
છમ આદુમરચાં અને તમતમાં મરી ને તજ લવંગનો વધાર
હોય ત્યારે જ સડાકો બોલેને ખાવાની મજા આવે. કેમ બચી !
ખડું કની ? છતાંય એમને આપણા ચણીયા, ચોળી કે કાંચળા
ને ઘરસાડી પહેરી લટક મટક ગીતો ગાવાં હોય તો એમને
મનગમતી કવિતા કરાવે કેમ ? એમાં શું ?

વિજયાનંદ—[આવીને હસતાં] અરે વાતો પછી. એકવાર ઉડાવો
આ ફરફરતી ફરસીપૂરી. (ઝપ દબને મૂકી દે છે.)

માનકુંવર—વાહ રે વાહ. આ અમને ચપ દબને મૂકી દીધી તે
મૂકવી'તીને આ તમારાં ને. (બચીને બતાવે છે) ક્યારનાં
હાથ બેડીને બેઠાં છે તે.

વિજયાનંદ—કેમ હાહા ! શી ઝમાવી છે, હેં ?

હાહા—લાઇ બોને ! આપણે કહ્યું કે કવિ બલે કવિતા કરે પણ
આપણી ન્યાતપર ટીકા ન કરે એટલે આમણે એમની ઐરાં-
ગીરી ચલાવી. આ એ જ, બીજું કંઈ નહિ.

વિજયા—કેમ ! માનકુંવરબેન ! આ હાહો શું બોલું કે'છે ?

માનકુંવર—હરખાના લાઇ પરખા. બચી ! આ તારા ઘરવાળા આવ્યા.
જરા એમને તીખી તમતમાટ રસોઇ કરનાં શીખવા. બાપડા
સાવ મોળા મચક છે.

હાહા—તે તમારે તો ભાતમાંય આદુમરચાં નાખવાં હશે કેમ ! જરા
સમજો. ટીકા બીજપર થાય. પૈસા આપે તેનાપર ના થાય.

સમજ્યાં ? ને વળી કવિ તમને જ કવિતામાં ખાસડાં મારે છે તેનું ય તમને ક્યાં લાન છે ?

આનંદકુંવર-હા, હા, ખાશું ખાશું, ખાસડાં ય ખાશું ને કવિતા ય ગાશું. તેમાં તમારે શું ? તમારા પગમાં કાંટા ખૂંચતા હોય તો ખેસે સટાક ચોરે ન થાવ વેદિયા દોર.

પ્રેમાનંદ-જહેનો ! મને મોસાળું ગાવા બોલાવ્યો છે. મારા આવવાથી આ કંકાસ ને નિંદા થાય એ હું ઇચ્છતો નથી.

નર્મદા-તે ના, ના, કવિ ! આ લાયડાઓને તો આટઆટલી લાંબી પહોળી ન સંભળાવીયે કેની તો તો થાપે માથાપર છાણાં. હં, એ તો આડે લાકડે આડો વહેર.

ડાહ્યા-વિજય ! પ્રેમશંકર ! ચતુર ! (બધા પાસે આવે છે) અત્યારે ને અત્યારે દરાવ કરો કે કવિને કોઇએ મોસાળું ગાવા તેડવો નહિ. જ્યાંસુધી આપણાં વખાણુ કરવાનું વચન ન આપે ત્યાં સુધી. આમ તેમ ગાઇ ગાઇ આપણી ખાયડીઓને ફટાવી મૂકવાની—
બચી-જસ, ખાયડીઓની સામું કંઇ પણ બોલ્યા તો તમારી વાત તમે જાણી, હા.

ડાહ્યા-તો એની પાસ સોગન લેવડાવો કે આપણું ભુંકું કદી ન બોલો. સાફ લખો. વખાણુ કરે, ને આપણાં નામ અમર કરે.

દામોદર-તો કવિ ! એમ કરો ને ! એમાં તમારા બાપનું શું જાય છે ? એમ કરો તો તમને એક નવું ઘર બંધાવી દઇએ.

પ્રેમાનંદ-(ઉભો થતો હાથ જોડી.) નાગરજનુઓ ! લોભ, લાલચ કે લક્ષ્મીનો હું ગુલામ નથી. સ્વતંત્રતાનો ઉપાસક છું. ગુર્જરીનો સેવક છું. સ્વાભાવિકતાનો સંવાહક છું. પ્રાકૃતિક અને માનુષિક સ્વભાવનું યથાતથા આલેખન કરવું એ કવિનું કર્તવ્ય હું કદી ભૂલું એમ નથી. તમારું જે લખાયું છે તેમાં દ્રેષ્યશ્રદ્ધિ કે દુષ્ટ ભાવનો અંશ પણ નથી. જે છે તે લખ્યું છે. બીજાનું લખું છું તેનું જ તમારું લખું છું. મારા પૂજ્ય કવીશ્વર નરસિંહ મહેતાને જેટલાં

દુઃખ પડ્યાં, જેવો ભાવ તેમની પ્રતિ તેમના અંધુઓએ
ખતાવ્યો છે તેવો આલેખ્યો છે. તમને તે ખૂચવું હોય તો ભલે. હું
ખુશામતખોર, પિંડપોષક ભિક્ષુક નથી. આપને રૂચે કે ન રૂચે
પણ આણું જ લખાશે. ને ફેરવાશે નહિ.

માનકુંવર-અરાબર છે. કામ્રેણું ન જ ફેરવવું. જોઈએ છીએ આ
ભાવડાઓ શું કરે છે તે ! એમની ચાવી તો આ આમ
અમારા હાથમાં છે.

ડાહ્યા૦-(તોરમાં) છોકરાઓ ! ચૂકી દો પીરસવું. ચક્ષિ ઘેર.

માનકુંવર-જાઓને આ રસ્તો. અહિં કોને પડી છે ને, પણ યાદ
રાખજો અમે રીસાયાં તો કાલ નમે ખાશો ધૂળ ને દેકાં.

પ્રેમાનંદ-(ઉભો થતો હાથ જોડી) નહિ નહિ, બહેનો ! ચૂક કરો
છો ! તમારો માંબોમાંબનો સંબંધ આમ બગડે એ સારું નથી.
અચીઆઈ-માનકુંવર ! સ્ત્રીઓનો આ ધર્મ નથી. જુઓ,

નિજપતિરનિ જાંડી કલેશ કંકાસ સાધે.

શુભદિન નવ જુએ નાર સંસારમાં આ;

કુમુદ મુદિત થાતી પંકમાં તો રહે છે,

પરિમલ નવ જાંડે પંક-દુર્ગધસાથે.

ડાહ્યા૦-વિજયાનંદ ! જો, જો, સાંભળ. આ ભટકવિ-જામ જ
ખાચડીઓને મેહાંએ ચઢાવી રહ્યો છે. વાર, કહું છું, એને વાર,
નહિ તો આજે મારે હાથે કંઈક નવનું તેર થઈ જશે હો !
કમળા-કવિને હવે કાંઈએ કહેશે તો જમનાં ઉડી અમે ચાલ્યાં જ
જઈશું.

ડાહ્યા૦-જેને જવું હોય તેને માટે દસ ગજ રસ્તો પહોળો છે. આ
પડ્યો. જાઓ, જાઓ. જેને જવું હોય તે જાઓ.

અકોર૦-હા, હા, અરાબર છે. એના માથાના નાંદિ થાઓ ત્યાંસુધી
એ તમને ઉભા ઉભા નાચ નચાવશે.

બચી૦-કોણ, એ વાંઢા બોલ્યા કે ? માથે છાણું થાપનારી નથી મળી તેથી કે ? સમજે કે માથાના વાળ ઉમેડનારી મળી તે. આ તમરી અવરી નીકળશે તે.

માન૦-ચાલ, બચી, આજે આપણેય હાથ ખતાવી દઈએ. ચાલ-ઉઠ, ઉઠ, કમળા, ઉઠો, ઉઠો.

(બધી સ્ત્રીઓમાં ઘણી ઉભી થઈ ગય છે.)

પ્રેમાનંદ-શાંત. શાંત. બહેનો ! આવું ન થટે, હું જ જાઉં છું.

હાલ્દા૦-સખુર, ચકોર ! કવિની બોચી પકડી જનોઈ પકડાવી સેગત લેવડાવ કે ફરીથી આપણી વિરૂદ્ધ કંઈ પણ ન લખે.

પ્રેમાનંદ-ઓ મૂર્ખ નાગર ! તમારે મુખ છે, મારે કલમ છે. તમારા મગજમાં ખુમારી છે, મારા મગજમાંય ઉછળતો પ્રવાહ છે. તમારું કરેલું આ જ જમાનો જાણશે. મારું કરેલું અનંતકાળ રહેશે. તમારે : આ જાતિસ્વભાવ સકલ વિશ્વને જાણતો રહે એવું હું કરીશ. સત્યને સત્યસ્વરૂપમાં ખતાવવું એમાં મારો જરાય દોષ નથી. તેમ જ કરીશ. તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

[જવા માટે છે. સામેથી કેશવજીવ આવે છે.]

ચકોર૦-ગુફામાં રહેવું ને સિંહ સાથે બાથ બાંડવી એ સાદું નથી.

પ્રેમશંકર-પુરાણી સાથે દાવ્યો છે કેમકે તેઓ ભટ ખામણા છે. અમે એવા ભટીઆ નથી. સમજ્યો ! તારા પોતાંની દાણેદાણા કરી કુરખી ઉઠાવી દેશું, હા.

પ્રેમાનંદ૦-મને તમારી પરવા નથી. [ચાલવા માટે છે. કેશવજીવ આવી અટકાવે છે.]

કેશવજીવ૦-શું છે ? શું છે ? લડો છો કેમ ? અત્યા હાલ્દા ! અત્યા હાલ્દા ! આ શું કેવાય ? ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ. આમ આવ્ય. [આંધ્રો લઈ જઈ કંઈ કહે છે. પછી મોટેથી.] મુરખા ! આવા બુદ્ધિશાલી, સુશીલ કવીશ્વરનું અપમાન કરે છે ? એટલુંય સમજતો નથી ? આવા કવિ છે ક્યાં ? બહેનો ! બેસી જાઓ !

નિરાંતે જમો. એ તો ડાહ્યા હજી નાદાન છે. કવિરાજ ! બિરાજો
સાંત થાઓ. અંધ્યા ! દોડ્ય. કવિરાજને માટે હંકું જળ લાવ્ય.
પ્રેમાનંદ-લાઇ ! મારે જળ નથી જોઇતું. મને જવા દો.
કેશવલાલ-અરે, એમ તે કંઈ થાય ! તમે તો અમારા શિરછત્ર છો.
આ મૂર્ખાઓ સમજતા નથી. તમે સુર થા! એના જેવા ક્યાં
થાઓ છો ?

માનકુંવર-(લાજ કાઢતી) તે કાકાજી ! કવિને શું ? આમને કહોને !
અમારે ગાવાનાં ગીતો કવિ પાસે અમે લખાવીએ તેમાં એમના
પેટમાં જુઓને ઉનાંઝિનાં લજ્યાં તળાય છે તે. અમે તો કંઈએ
એમના કામમાં આડે આવતાં નથી.

કેશવલાલ-ચાલો, ફડચો કંઈ. ડાહ્યા કવિની મારી માગ્ય. કાલે તારે
ત્યાં તારી રામવાડીમાં જમાડ, દક્ષિણા આપ ને પગે લાગ્ય.

પ્રેમાનંદ-નહિ, નહિ લાઇ, એવું હું નથી ઇચ્છતો. કશું છે કે,

જે ભૂલ જોય દિલમાં નિજ દોષ દોષે,

તાપે બળે હૃદયમાં નવ દંડ તેને;

‘આળી ઘણી કુમુદ મેં’ નિજ દોષથી એ

સંધ્યાસ્ત મંદ રવિને, નવ ચંદ દંડે.

કેશવલાલ-કવિ ! હું તમારા કરતાં મોટો છું. ઘયડો છું. માફ માન
રાખવું જ પડશે. કાલ સવારના જરૂર પધારજો. હું ચે આવીશ.
(મનાવે છે. ગળે હાથ મૂકે છે) ના, ના, મારા સમ. ચાલે
જ નહિ. ના, કવિ ! હવે તો બોલવું જ નહિ. અસ આવવું જ.
(અતિ આગ્રહ કરે છે.) નહિ, અસ આવવું જ પડશે. બોલો,
લાઇઓ ! હર હર મહાદેવ ! ચાલો પીરસવા માંડો. ચાલો. હર
હર મહાદેવ. (બધા બોલે છે.)

માનકુંવર-[ધીમેથી] કેમ બચી ! તીખાં તમતમાં ચોપડીએ નહિ તો
કેકાણે આવે કે ?

[ભાત વગેરે પીરસાય છે. માંદા
માંદા વાતો ધીમી થાય છે. પ્રેમાનંદ
નય છે.]

કૃષ્ણા—[પ્રત્યક્ષ થતી] કામ આમ થાય છે. સ્ત્રીના હાથમાં લગામ કે
સમજ, કામ થાય તમામ.

કેધ—[મૂઝમાં હસતો] પરિણામ જણાય પછી જોજો કેવો રહે છે
તારો દમામ.

કૃષ્ણા—ન્યાત જમી રહી. વિવાદમાં પ્રભાત થયું. મેં માફ શરૂ કર્યું છે
આ નાગરના હૃદયમાં કીટરૂપ બની. હવે સળગાવ હોળી તું
આ કવિના હૃદયમાં. જો, જો, એવી એવી ચોળનાઓ ગોઠવાયું
છું કે પક્ષેપક્ષ કવિને ઉશ્કેરવા તને પ્રસંગ મળે. ચૂક્યો છે તો
ભોગવયું બારે થશે. (બતાવે છે.) જો, આ ચાલ્યા યુક્તિ મુજબ
નાગરો કવિને છળવા. (હસતી) દેખાય છે એમનાં હૃદય ભડભડ
બળતાં લાલ રંગે એપતાં—

રંગાયો રવિ રાગથી રંગરંગે શું પદ્મના રાગથી !

ના, ના, એ રજનીતણું ઝરપનાં રક્તાશ્રુના રંગ છે;

તે આ આગરૂપે થયા શું દહતા આ નાગરોને હવે !

આગું એમ હવે બધાં હૃદય આ શો આગનો રંગ છે.

[અદસ્ય થાય છે. ચાર પાંચ નાગરો
જતા દેખાય છે]

કાશી—બાળી રહ્યાં છું. શાંત ત્યારે જ થઈશ ત્યારે એ ભૂખે ટળ-
વળતો, અફસોસ, કરતો માણી માગવા પગે પડતો આવશે.

ચક્રોર—આજે એ જનમની ખો ભૂલશે, જુઓ કહ્યું છે કે,

ઉંચે ચઢે તે પડતો મદાયે,

ફૂટે ઘણો તે પડશે ફસાઈ;

છે નમ્રતો જાનુ ચઢ્યો રહે છે,

મધ્યાહ્નથી તેલ નીચે પડે છે.

[વાતો કરતો જાય છે.]

કોઈ-(અદૃશ્ય ધૃખ્યાં પ્રતિ જોય છે.) પ્રમદા બુદ્ધિ પ્હાનિએ સમજે છે કે જગ જીતી. ખખર નથી એ અભિમાનિનીને કે આ કવિ તે કવિ જ છે; એની સાથે આથ લીડવી એટલે બરફથી દંકાયલા હિમાલયનાં બરફ ઉચેલવાં. મારે શું ? એને પાને પડ્યો છું. નભાવી લેવું. [નજર રસ્તાપર પડતાં] આ...આ...જય છે કેવીશ્વર. અહા ! કેવી શાંત નિર્ભય મૂર્તિ !

ઝેતી શાંત કહું નદી જલભરી દીસે તરંગો નહિ !
 ગભીરો જલધિ પ્રસાદ ભર આ ? ક્ષારે ભરેલો નથી !
 ઉચો ચંદ્ર કહું અહિં રસિક આ તો રાત્રિ દીસે નહિ,
 શોધું તોય જડે ન એક ઉપમા શું કલ્પના છે ખૂટી ! ! !
 લીધાં કેં અપમાન તોય ન ગણે દીક્ષા વશિષ્ઠે દીધી ?
 એનાં એ હૃદયે વસું ક્યમ કરી કેં છિદ્ર લાધે નહિ.
 ઝિનું રક્ત વહે નસે, શિરપરે છે સૂર્યનો તાપ આ,
 હું એ છું અતિ ઉગ્ર દેહ દમતો તો એ રહે શાંત આ.

[વિચાર કરતો]

દુર્વાસા સમ કૈંક મેં ઋષિવરો નીચા નમાવી દોંધા,
 મોટા સાગર કૈંક એક પલમાં ખાળી કર્યાં શુષ્ક મેં;
 દેવોના પ્રભુ રૂદ્રદેવ પાણી મેં રોળ્યા રણે રીસમાં,
 એવો હું બલવાન તોય પડતો ઝાંખો કવિ આગળે.

જતાં જોઇશ, જોઇશ, આજે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આવી મારી તમામ શક્તિનો આવિર્ભાવ કરીશ. આવ. આવ, કેવીશ્વર ! આવ. જગતના રણુક્ષેત્રમાં તું છે ને હું. ખેલ ચોપટના દાવ, જગત સદસ્ય ચક્ષુદ્વારા નિરીક્ષવા ઉભું છે આપણું દંડયુદ્ધ—

[જય છે. પ્રેમાનંદ શિષ્યસહ સ્તોત્રી જતા દેખાય છે.]

શિષ્ય-ગુરુવર્ય ! એ તો હીક પશુ સ્વતંત્ર જ વસ્તુ ઉપભવી સંસાર-સમાજનું દર્શન કરાવ્યું હોય તો ?

પ્રેમાનંદ-ખોટું કંઈ નથી. પૂર્વકવિઓએ ખેડેલું ઇતિહાસ-સાહિત્ય કાવ્યસ્વરૂપમાં મૂકી સ્વકલ્પનાને સ્થાન આપવું એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ હું માનું છું.

આ રતનાકર રતનથી ખચિત છે, ફેલાય છે શી પ્રભા !
છૂટાં તે જડવાં કલા સકલથી દેખાય શાં ઓપતાં !
જે છે પૂર્વજનું કરો ચમકનું રાખો ઘણું શોભનું,
ખીજનું લાય ધરો પછી નવનવું દાખો તમે શક્તિને.

વળી,

જુનાં મંદિર છે ઘણાં અવનવાં શોભા વધારે તમે.
રંગીલાં રસિકાં કરો પ્રથમ એ કારીગરી દાખવો;
વાડી પુષ્પમયી સુગંધ વહતી વાવો તમે હોંસથી,
જે છે તેલ પહેલું સુસ્થિત કરો ખીજનું ન શોધો તમે.

શિષ્ય-તો પછી વીરજને કામાવતીની કથા કેમ લખવા દીધી ?

પ્રેમાનંદ-જેવો જેનો અધિકાર. તેમ જ ખીજન્યોએ સારી નથી લખ.

પોખો વ્રક્ષ જુનાં કરો સુફલિતાં થોડાં નવાં વાવજે,
જુનામાં નવું કે કદી નવ કરે સર્વે નવું ના દોષે.
પામેલું તજવું નવું ઝડપવું; ખાવાય છે એમ બે,
ખાયાં પારધિએ દરિણ સસલાં તેવું જશે આપણું.

શિષ્ય-[આકાશ પ્રતિ જોતો] કવિવર ! સૂર્ય ઘણું ચાંચ્યો પાગ
આપણે તેનાથી લેહ્યા નથી. કેટલુંક દૂર જવાનું છે ?

પ્રેમાનંદ-ગંધર્વ ! ગુર્જરીનું ગૌરવ વિચારતાં સૂર્યદેવનું ગૌરવ આપણે
ભૂલ્યા હો ! નીકળ્યા ત્યારે—

રાતો હતો રગરંગે રંગડેલ જાણે,
પ્રિયા ઉપા રજનીએ રમી કેશુડે શું !
ના, ના, વિયોગ વધતાં શશી દુઃખ પામ્યો,
રાતો હતો સુરજ એ અનુરાગ પામી.

ને હવે,

નાહો જાણે વિમલસદમાં રાતના રાગ છોડી,
પાખ્યો શુદ્ધિ પ્રખર કિરણે તેજના રંગ દાખી;
પ્રિયા સંગે મહનમદમાં ધર્મમાં ધર્મ સંગે,
રે'લું એલું કથન કરતો દેય છે શીખ સૌને.

હાના તેજે અવિરત બળે કાર્ય તોએ ન ચૂકે,
ઉદયો મંડે ક્ષણ ન અટકે કાર્યમાં છે મચેલો;
પોપે પાળે જગત સરવે વિશ્વનો રાજવી એ,
જાતે જોતો જગત કરણી નોંધતો વિશ્વ પોથે.

શિષ્ય-જુઓ કવિરાજ !

લાંબા કરે નભરહી દૂરથી બતાવે,
ઓ ! વૃક્ષનાં જુથ જુદાં નવ દંગ દાખે;
ઉંચી પ્વગ્ન ફરફરી તમને નિમંત્રે,
મંત્રે ધ્રુજે પવનથી નભમાં શું ઉંચી ! !

પ્રેમાનંદ-શંકર ! કુદરતની રમણીયતાની અપૂર્વતા જાણી છે ક્યાંય
પણ ! ભયંકરતામાં ભવ્યતા. પ્રખરતામાં પ્રશમન, શાંતિમાં
અલૌકિકતા, અહ્ભૂતતામાં સમતા આદિનાં સંમિલન કુદરતને
દુઃપ્રાપ્ય નથી.

અહિં,

નાહો યુદ્ધ થકી વિશાળવટની ઝાડી તજે જો ગયો.
રાખ્યો સૈન્યતણા નિવાસ શિબિરમાં ઘાડીઘટામાં ભલો;
હાર્યો તોય હજી મદે મલપતો દર્શાવતો પોતને,
ઉંચા આ પ્વજ અંધકાર કરતો; છોડે ન કે માનને !

અથવા આ વૃક્ષ નથી પણ,

તાપે સૂર્યતણા ઘણું તરફડે જે અંધથી ઝૂંટુંતું,
કાળું કૃષ્ણ થયું, રમરે મુખથકી, જો જો અવાજો સુણું;

જાણે આ સ્થલ-પંકજ ધ્વજ થકી જો દાખવે દુઃખને,
સંતાપાનલના જલે, ઉકુપને હંકારવાને મથે !
શિષ્ય-અરે ! પ્રભો ! વામાંગ ફરકે છે. કંઇક અનિષ્ટાપત્તિ બાસે છે.
પ્રેમાનંદ-હર જવાનું નથી. સમીપ જ આવી પહોંચ્યા છીએ. જો,
કાળું બુન્દ સમું હતું પ્રથમ જે જાણે અગ્નિપ્રયા ન કે,
નહોતી આકૃતિ જેહની, રૂપમયી દીસે હવે આ ક્ષણે;
નાનાં આ ઝુંપડાં વળી ધર નવાં જો સ્પષ્ટ દેખાય છે,
જાણે અણ્ણ કરી દ્વિધા સરજતો બ્રહ્મા નવી સૃષ્ટિ આ.

શિષ્ય-મહારાજ, શન્યતા આવકાર દઇ રહી છે. નિર્જનતા હસતી
દેખાય છે. કેવળ પ્રભુની નિર્દોષ મુંગી ચેતન સૃષ્ટિ દેખું છું.
આ બચ્ચાં બકરીતણાં તડુકતાં ખોળે અહિં માતને,
આવે છે બહુ ફૂકડીસહ અહિં આ ફૂકડો તાનમાં;
પેલો શ્રાવણ બસે પાણે નવ ખસે જાણે મહાવીર છે !
ઉડે છે ચકલી ગ્રહી તણખહું કા ! કા ! કરે કાગડો !

પ્રેમાનંદ-વત્સ ! ખરું તો અવસોકવાનું અહિં છે. જો,
સીકામાં આ કલ્લ કલ્લ કરે જો ચણે ફૂદતાં આ,
ખાતાં ભેગાં રમન રમતાં મેળ કેવો મળે છે !
ચીંચીંચીંચીં ચકચક કરે મ્હાલતાં મ્હાલમાં આ,
આનંદે શું સકલ જગના દેહ એ છે ઘડાયા !

વળી,

ઉડે પાંખો ફડફડ કરે પુંછડીયે હસાવે,
જાણે સર્વે જગતભરનાં પાપને દૂર રાખે;
કરિછે ના જે જળ સરિતનાં ધાન્યની જાત ઉંચી,
દેવે આપ્યું અમૃત ગણુનાં પ્રેમનાં પૂતળાં એ.

શિષ્ય-કવિરાજ ! એ બધું ખરું. પણ શન્યતાભંગકારિણી નાગર
કેકીશ્વ દૂજતી નથી કે નથી મથરિકાના કેકારવ કે લંસગા-
મિનીની મૂકગતિ.

પ્રેમાનંદ-ધારેથી પડપૂછ કર્ય.

શિષ્ય-શન્યતા તો બધિર હોય છે. અરે આહ! એ આહ! અન્ય નગર નિવાસીજનો કોઇ નથી શું ?

બ્રાહ્મ- (આગળ આવીને) કોક આવ્યા હતા ખરા. પરમાનંદ તમે કે ! કહ્યું છે એમણે કે અહિં ગોઠવાયું નથી તે ગોઠવ્યું છે સિદ્ધને વડલે. રાહ જોતા બેસવાના છે. આ રસ્તો આમથી આમ જાય છે એમ સીધા હેંડયા જાઓ. [જાય છે.]

શિષ્ય-શુકન શાસ્ત્ર સાવ ખોટું નથી. ઘેર ચાલો. આ કંઇ લોખંડના સળીયા નથી કે સિદ્ધને વડલે ચાલ્યા જવાય. જુઓને સૂર્યનો તાપે એવું જ કહે છે,

પ્રખર ખરત જોને તાપથી ઉષ્ણ ઝાઝાં,
કિરણ ચરણ ખાળે શીષ જો આ તપાવે;
ગમન મન ન થાયે અંગ અંગે સીઝાયે,
જગત ગત વિદારી ભટ્ટી જો આ વધે છે.

પ્રેમાનંદ-અનલોભ કે ધનલોભનું ખેંચાણ અશ્વ પ્રતિબંધને યોગ્ય છે. મન રાખવું, મિત્રભાવ જાળવવા તો કષ્ટ થે વેઠવું. વળી આ પ્રસંગ અવનવો છે: સૂર્યના તાપે કોક દિ વેઠવા પડે. [ચાલે છે] જોને,

ઊભાં સદા તરુવરો તડકે તપે છે,
હંડાં થવા કિરણને ખનતું કરે છે.
દે જાંયડી સરવને બળતાં બચાવે,
છે ઉત્તમા કૃતિ અહિં પ્રભુની પ્રભાની.
જો ક્ષેત્રપાલ તડકે તપતો રહે છે,
રક્ષા કરે બહુ રીતે તન તેલ કાઢી;
પોષે સદા જગતને દિલ સાફ રાખી,
તો અલ્પ વેઠ કરતાં દિલ કાં મુઝાવું !

શિષ્ય—કવિવર એ તો મન મનાવવાનાં. જુઓ નાગરોની અક્ષી-
તતાથી જ સૂર્યની પ્રખરતા વધી. રૂદ્રનો પ્રલયાગ્નિએ લાજતો
હશે તેથી જ તે ન્હાસી ત્રિપુરારિના નયનપટલમાં ભરાયો
અને ક્રોધે રક્ત કરતો બાણાગ્રવાસી બની ત્રિપુર દહન કરવા
મથ્યો નહિં વાઈ ? મને તો લાગે છે કે આ ધૂલિકા આટલી
બધી સંતપ્ત થઈ છે મારા હૃદયના સંતાપથી, નહિં કે સૂર્યના
પ્રતાપથી.

પ્રેમાનંદ—એ તો જેવું ઘટાવીએ તેવું ઘટે જો.

આખું વિશ્વ વિરાટનું ઉદર છે આ સૂર્ય તેમાં વસે,
જાણે છે જટરાગિ સર્વ પચતો ખાધું શમાવે બધું;
બપોરે બહુ કાર્યમાંય મચતો તેથી વધે ઉજ્જ્વળતા,
રાતે તે વિરમે શમે સ્વપનમાં તેથી રહે શીતતા.

અને,

એ આંખ છે પ્રભુ તણી શૌંત ઉજ્જ્વળ જાણે,
સંસારની નૌરખવા કરણી થતી જે;
તે નીચ કે શુભ થતાં સહ કર્મ દેખે,
નોંધાય છે પ્રભુતણા નિજ લાથથી એ.

શિષ્ય—એ નોંધાય છે પણ નાગરોનો જીવ વિધિને પાને નોંધાતો
નથી. સુખપાલો આદિ વાહનોને ધૂલિ સંપ્રહસ્થાનમાં જ મૂકવાનાં
હશે ને ! એમની યોજના કરવી એમને સૂઝી જ નહિં ને ?

પ્રેમાનંદ—સ્વાર્થને અર્થે પરમાર્થ ઇચ્છવો શા માટે ? હાડ પાંસળાં
આખાં છે. પછી તેમાં બીજાની કાં તમા રાખવી ? શંકર ! નિદોષ
મુંગાં પ્રાણીઓ પણ હાડમાંસ ને રૂધિરનાં જ બનેલાં છે હો !

ખિચારાં વસેલાં વને લાડમાં જે,
હતાં મોદમાં રાનમાં તાનમાં જે;

ગુલામી કરાવી મહી મંધ આંધી,
 બનોછો ઋણી આપનો સ્વાર્થ સાંધી.
 અપોરે તપેશાં તનું તાપમાં છે,
 ઘણું હાંફતાં શ્વાસ લેતાં ધપે છે;
 પડે પાટુ પેસે પરોણી શરીરે,
 ખરે, આંખથી આંસુ એ કાણુ જુએ!
 ઉની-ધૂલિ છે, વા ઉનો વાય છે ન્યાં,
 ઉનાં એંગ છે દોડવાથી થયાં ન્યાં;
 વહે ભાર બોજો મુખે શીળુ આવે,
 પડે આખડે તોય કે ના બચાવે.

બેસીને મહાત્મનારાયણે આ દશા વેડી નથી તો તે જોવાનું
 જાન જ ક્યાંથી હોય ! તાજું આથી સમાધાન ન થતું હોય તો જો
 પ્રત્યક્ષ આ શ્વાનની સ્થિતિ. જો કે એ તો છાંયડે પડ્યો છે, નથી
 તાપમાં એ દોડ્યો કે નથી એણે ભાર વહ્યો.

તાપે જો આ તરફડ થતો હાંફતો જીલ કાઢી,
 લંબાવી બે પગ અવનૌંયે આગલા જો પડ્યો છે !
 આંખો મીંચી હૃદયતલમાં શીતતા શોધતો થું !
 કે સંતાવા પ્રલય સમ આ અગ્નિથી ધચ્છતો થું ?

શિષ્ય-કવિરાજ ! આ સિદ્ધનું વડલું. જે સ્થાન છોડી અહિં આવ્યા
 તેથી ને આથી આપણી સ્થિતિ બદલાઈ લાગતી નથી. કેમ !
 અહિં પણ શન્યતા જ મુખ વકાસી બેડી લાગે છે ને ? મને
 તો લાગે છે કે તમારા યજમાન મહાશયો અહિં પણ નામ
 માત્રે વસે છે.

પ્રેમાનન્દ-ભાવપ્રેરિત કલ્પનાને વશ થવા કરતાં વસ્તુસ્થિતિ
 પરીક્ષવી એ વધુ યોગ્ય છે. જો પેલો કોષક કંઈ વર્તમાન
 લાવતો દેખાય છે.

શિષ્ય-મને તો લાસે છે કે “એ રામ એના એ” એ લોકોક્તિનું
લાન કરાવવા આવતો હશે.

પ્રેમાનંદ-શાંતિ ધર્મ. જો તો ખરો આ સ્થળમાં એ પણ કેવો દીસે છે-

પેરું કાપડ વેતનું લટકતું ટોપી શિરે નાનડી,
હાથે દાતરડું ધરી મલપતો જો દોડતો આવતો;
જોડા ના પગમાં, ન ખૂંચત ડુંધ દાઝે બળે એ નહિ.
તાપે શું વિધિએ હશે તન તણાં, તત્ત્વો ઘડેલાં અહિં !

માળી-[આવે છે] હેહ ! કવિ નોમ તમારું ! ડાહ્યા હેઠે કાંધેલું કે
ધક્કા ફાવેલું નથી તે રામનાથને દે'રે ગીયા છે. આકાશી આમ
ચાલ્યો જા. નજીક છે રે. એ પેલું દેખાતું છે.

[ધીમે ધીમે જાય છે.]

શિષ્ય-સાફ દેખાય છે કે ધુંધવાતા અગ્નિના તનખા ઉડી રહ્યા છે.
હાસ્યના શરથી વધાવવા સર્વે શબ્દના કોદંડની પણ જી ગુંથી
રહ્યા છે. શરસંધાનની યોજના થતી હોય એવા લણુકાર પણ
કર્ણપટ પર અથડાય છે. એ માળી ! એક ગાડું લઈ આવ.
પૈસા આપીશું.

માળી-રથવાનું એક ગાડું હેહ લંકાની ગીયો. બીજું ઘાલ લેવા ગયેલું.
તીજું રામવાનું છે તે તે પણ ધુંધરી નૂટલી છે. ચોથું કાર-
ખાને નાખેલું. પાંચમું ની મળે.

પ્રેમાનંદ-શંકર ! માછીમાર જાળ ખિજાવે છે તો નિસર્ગદ્વાર એક
પણ રાખતો નથી. ઘેર જવું અને દહેરે થઇને જવું સમય
સરખો જ જવાનો છે. કપડીઓને અવકાશ માત્ર પણ દેવો
એ મૂર્ખતા સમજી ધું. નવ્વાણું તો ભર્યાં સો. દહેરે થઇને જ
જવું. થવાનું હોય તે થાય. [ચાલવા માંડે છે.]

શંકર-આટલા દિવસ થતી હતી કસોટી કાઢતી કલમની. હવે થાય
છે કસોટી પગના નળાની. જોવાય છે કે છે અસ્થિમય કે લોહમય !

ત્રિમાનંદ-લેખિની ધસાઇ નથી. શાહી ખૂટી નથી. શક્તિ ખાપી ગઇ નથી. જો અનુમાન સત્યરૂપે પ્રકાશ્યું તો જોજો કે એક એક શાહીનાં યુદ્ધમાંથી રક્તખીજ સમાન શબ્દના સંપાતથી વરસતી વર્ષાદની ઝડી પણ શમી જશે, સૂર્યનાં કિરણ કંપી જશે, કંટકો તીવ્રતા તજશે, અસિંધારાની તીક્ષ્ણતા વિનશશે; તનખા સમાન પડતા વાગ્ગ્રહારથી રોમેરોમ બાળતાં, છિદ્રમાં પ્રવેશી, હૃદયને સતત બળતી ચિતામાં હોમશે અને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારતા દેવી સરસ્વતીનું શરણુ માગી નમી પડશે.

[મુંગા મુંગા ચાલે છે.]

[થોડીવારે અચાનક]

પાંડે દુબટો મન ન સમજે કામ છે સાથ કેની ?
છંછેડીને વિષધર કને પામશે લ્હાણુ કેવી !
અંગારાને મુરખ કરથી તો ઘસે છે હવે એ,
પાંડે છે જો નિજ શિરપરે ઇન્દ્રનાં વજ્ર પોતે.
“હા, હા. ના, ના” મુખ નવ કરી, બોલ મેં સત્યજાણી,
દીધો તેનો કપટ જ કરી દાવ મેં આ પ્રમાણે:
સાચું કે’તાં મન નવ ગમે રીત સંસારની છે,
કુંકાડો જો મણિધર કરે તો બચે મારથી તે.

શિષ્ય-—શાંત, કવિવર ! દુર્જનોનો એ જન્મસિદ્ધ હક જ છે. એ એમ ન કરે તો કેાણુ કરે ? કલિકાળની કરણી એથી જ સ્તો.

રે’સાય છે પલપલે મનુજો ભલાં જો,
પાપી સદા વિજયના મુરમાં ભમે છે;
ઝેરે સુધા, અમૃતમાં વિષ તો વસે છે,
છે કાળ આ કલિતણો કરશે ન શું તે ?

જુઓ. આપણે આવી પહોંચ્યા. જોઇએ દાર કેવાં ખુલે છે.
સન્માનનાં, પશ્ચાત્તાપનાં, પરિતાપનાં કે કંઇ અવનવાં જ !

પ્રેમાનંદ-એમાં પૂછવાનું જ શું છે ? દેખાય છે, સર્વ શૂન્ય

દીસે ધૂમ્ર નહિ કહિં ગગનમાં જો શાંત દીસે બધું,
દેખાયે નવ બાલકો તલપતાં દીસે ન કે નાગરી;
જાણે તાપ થકી બળ્યું ઝળહળ્યું ના શેષ બાકી રહ્યું,
લાગે શૂન્ય મને સ્મશાન સમ આ, ક્યાં ભાગ્ય માઈ પેડયું ?
સૂકાં વૃક્ષ જુઓ અહિં ખડખડે જાણે હસે છે મુને,
વાયે વાયુ લહેરમાં દિગુણ એ સંતાપ સારો કરે.
દિશા જો બદલી ગયો સુરજ, આ, બાકી રજો ઉડતી,
લાગે કાળ જુઓ અહિં ભટકતો ખાશે હવે નાગરો.

શિષ્ય-ખરે, એમ જ છે. પેલી બાઇએ હવણું જ મને કહ્યું કે જમ-
વાની ગોઠવણ આજ થઇ નથી માટે અમારે ઘેર જમવા
પધારજો. એવું ડાહ્યાભાઈ શેઠ કહી ગયા છે.

પ્રેમાનંદ-(લાલચોળ થતાં)

હું નહિ, જશે એમને ત્યાં આ કાજની બનેલી કલમની અસિ-
જવાળા. જોશે એમને આ મારી આંખ નહિ, પણ આંખમાં
વધતા ક્રોધની પ્રબળતા. બોલશે એમની સાથે આ જીહ્વા નહિ
પણ એમની કરણીની પ્રતિધોષણા.

[ક્રોધમાં ઉતાવળે ચાલ્યા જાય છે. જતાં જતાં]

હાથે કરી હાથ ધસી મોત નિજ માગી લીધું,
જીવતાં તો મરવાના કોડ થાય છે ધણા;
આપું, આપું, આપું હવે માગ્યું, માગ્યું, માગ્યું, તમે,
તોલ તોળી તોડું તર્તે તાન, માન, ના મણા;
કેતકી સુગંધ મૂકી કંટકના શોખ થયા,
પુરું પુરું પુરું હવે પુરી કરો ધારણા,
ઢંગ ચારો ઢીંગલીના નાચ નચાવીશ હવાં,
નાગરોને નાચું હવે કૃષ્ણતણી ઘોષણા.

[મોહોલ્લો આવતાં નાગરોના અવાજ સંભળાય છે.]

રામશંકર-હાલો, રે ! હાલો, આ ચાલ્યો તારો જન્મમાન.

હાલો-પૂછ, પૂછ, આજની સુખડીની મજા તો પૂછ.

રામશંકર-કવિરાજ ! અરે, કવિરાજ ! આવો તો ખરા. યાર, ક્યાં જમ્યાં આન્યા ? અરે ! કંઈ ખૂબ મુસાફરી કરી લાગે છેને !

દામોદર-હાસ્તો. ગાંઠડી યાંધી ને આવવું તે કંઈ અમરતુ કે ?

રામશંકર-હે ! ત્યારે તો ઠીક હાથ પડ્યો લાગે છે. વાહ. ભાધ. વાહ. ઝાપટવાનું એ ઠીક મળ્યું દેખાય છે.

નાથશંકર-તે લે. તે કંઈ કવિરાજ ખાઉધરા છે કે આમ બસે છે !

દામોદર-કવિરાજ ! કેટલુંક મળ્યું ? હે !

પ્રેમાનંદ-મદાન્ધ ! નરપિશાચો ! ગર્વોન્મત્તતાના શિખરે ચઢી હાસ્યનાં હિંડોળે આન્દોલતાં પડાય છે કંટકને તુચ્છકારતા તીક્ષ્ણ-પાષાણુસમૂહપૂરિત ગહન ખીણમાં. હાસ્યની શાખાએ દૃઢતા શાખામૃગો ? મર્મભેદકતાનો દાવાનલ પૂછને સ્પર્શતાં જ સ્થામ કરશે, દબ્ધ કરશે, કેવળ મુખારવિન્દને નહિ પણ અખિલ શરીરોપવનને. વિલસો; રસરેલો; વંશના કીટસમ છિદ્રે છિદ્રે પ્રવેશસે વાફ્સીલીમુખો, રોમેરોમના સ્વસ્વરૂપે પન્નિ-વર્તન કરતાં ડંખશે અંગેઅંગ. ભીષ્મની આણુશય્યાને ય લળવશે તમારી સર્વતોમુખી આણુવલિની વાણીવનઘટા. સહસ્ર કિરણોનો ગર્વ કરતો આથમશે તપોધન સમો સૂર્ય, ક્ષીણ થશે ચંદ્ર, તમારાં મર્મમાં પ્રવિષ્ટવાગ્ગ્યાણુ રૂપી રક્ત કિરણોથી.

છિદ્રે છિદ્ર મૃગેન્દ્ર રૂદ્ર સમ હા ! કોપાનલે તો બળે, બાળું ભાલ કપાળ બાલ સઘળું આ કષ્ટના રાજૂથી; ક્રાંતું પાશ નહિ તથાપિ સરવે રૂંધે રૂંધે ત્રાડથી, ભૂલી ફેલ જ છેલ ગેલ કરતા શાખામૃગો ખેલશે.

નથી હોંસથી કોડથી, હોડથી છે,

નથી રાગથી રંગથી, રાંડથી છે;

હઠીલા હઠી જાય, લાડી લગ્ને છે,

રૂંઠેલો રૂંઠે જ્યાં રૂંધાં તો ધ્રુજે છે.

નડે નાગરી ગાગરી ફેડતાં જો.
રડે વાળને વાળતી તોડતી જો;
બરે આંસુ ને પાંસુ મોઢે ભરાયે,
ડરે ના તથાપિ પ્રતિજ્ઞા તજી દું.
ફરે જેમ ઘાણી વહે તેમ વાણી,
કરું ઘાણી જેવી તમારી જીવાની;
પીવું ના જ પાણી ન ખાવી સુ-વાની,
મુંકું આજ પાણી ન વાતે સુવાની.

[ચાલવા માંડે છે.]

દામોદર—હા--હા-હા મને તો લાગે છે કવિના પેટમાં લાડ
ઉછળે છે !

રામશંકર—અરે, ભાઈ! એ તો કવિ છે, કવિ. કલ્પનાનું પૂછવું જ
શું ? કવિતામાં કલ્પના કરે છે તેમ એમણે તો પેટમાં જે
કલ્પના કરી લીધી છે અને કલ્પિત પક્વાન્નના મીઠા મીઠા
સ્વાદ લઈ મલપતા જાય છે મલપતા.

[પ્રેમાનંદ ધરમાં પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રેમાનંદ—[બીજું ધ્યાનમાં ન લેતાં પોતાને સ્થાનકે બેસી કલમ
હાથમાં લે છે,]

તારી શક્તિ હવે પ્રકાશ સુતનું નિર્જીવ છો તું ભલે,
જીવાત્મા તન તું ધ્રુજવ ડરમા ધ્રુજે ભલે શેષ જો;
ત્રાલે ત્રાલ્ય કરે ઝરે નયનથી આંસુ ઉનાં ધોધનાં,
તોડી તું ડર જિન્નલિન્ન સરવે એ લાગના નાગરા.

ચળક ચળકને તું છો ભલે સુકુમારી,

ગગન દહન વિદ્યુત મેધનાં જો કરે છે;

સરત સરત જાને તેમ તું યે પ્રકાશી.

પડ પડ ઝટ તું તે નાગરોના સમૂહે.

પતિશ્રી ગુર્જરીપ્રસન્નાધ્યાન નામના નાટકમાં નાગરવિરોધ
નામનો ત્રીજો અંક સમાપ્ત.

ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન.

અંક ચોથો.

દામોદર-(આવે છે. પ્રેમાનંદના ન્યાતીલા રતનશંકરને સમજાવે છે.)
હાં-હાં-હાં. બહુ થયું. રતનશંકર ! હ્યો, રૂપીઆ રોકડા દશ ચકચકાટ પછી કાંઈ ?

હાહ્યાભાઈ-આ મારા બે વધારે, ચાલો પતાવોને. (રતન માનતો નથી)
દામોદર-રતના ! આ ફીક નથી હો ! પેલા પેમલાએ અમારી નિન્દાને
ગ્રંથ લખ્યો ને કચ્ચરવાણુ વાળ્યો. લોકે લોકમા હાંસી થઈ. ને
ધરવાળીઓ ચલડી ઉડી. આ તારે શરણુ છીએ. તું ધારે તો
આમ ચપડીમાં બધા એને હસે એવું થઈ જાય.-લે, લે. આ
ખીજા. આમ શું કરે છે. લે વીસ પૂરા.

રતનશંકર-પણ મારા ન્યાતીલાની આખર હું લઉં ? કંઈ મગજ ગીરે
મૂકયું છે ? આપો છો રૂપરડી રોકડી વીસ. એમાં દિ શું
ઉઘડ્યો ? આ ફીક છે વળી મો પચાસ મગના હોય તો કાંક
વિચાર કરવો સૂઝે.

હાહ્યાભાઈ-અરે ભઈ પચાસ. પણ હવે ન માને તો હાટકેશ્વરના તને.
લે. ચાલ હવે ચાલ. (તેને સમજાવતો લઈ જાય છે.)

દામોદર-અરે નવનીત ! એ નવનીત ! આમ દોડતો કાં મરે છે !
નવનીત-કેમ અધ્યા નાગરા ! ધાધરા ! (હસે છે)

દામોદર-આજ જન્મવા જવાનો છે કે ?

નવનીત-તેમાં તારી દાદ કાં સળડી ગાગરડા !

હાહ્યાભાઈ-અરે અમે તો પચાસ દાકરડાને ડોકર ચારીએ એવા
છીએ. અમારે શું ? આ કહીએ છીએ. પેમલાને ત્યાં
જન્મને તો ખરા. દૂધપાક ફાટેલો, પૂરીમાં ફીફાં ને ઇયળ. આ
પેલો રતનો ચાલ્યો. હમણું નજરે જોઈ આવ્યો. (ખતાવે છે.)

નવનીત-શું ખરેખર ? (ચમકે છે.)

ડાહ્યા-એ તો કાલે અમારી ખનાવટ કીધી ને આંજો તમારી કરશે.

બીજું શું ! રસોડા પાણી મૂકી છે માણસ પચાસની. નોતર્યા છે ટોળાં. જરાજરા પેમલાની પરસાદી લઇ ઉઠી જન્ને. ચાલ. (અંતે જાય છે.)

નવનીત-શું ? અમારી મરકરી ? પેમલા ! જોઈ લેજો-(પ્રેમાનંદના ધરમાં જાય છે) ઓહોહો ! શું તોરમાં બેઠો છે ? કંઈ પરવા જ નથી. દીક છે. (ખાનુના ઓરડામાં જાય છે.)

પ્રેમાનંદ-(અંત તરફ જોતાં કલમ હાથમાં રાખી વિચાર કરે છે)

નિન્દા સાગર આજ નાગરતણો પૂરો ભરાયો જુઓ,
નાહો ને નવઘવજો સરવને હાથે ભર્યો છે તમે;
ખારી છાજ ઉઠે ભરે ગગનઆ છંટાય છે તારલા !
લ્યો, લ્યો નાવ તારો ફરો જલ મંદિ આવે લહેરો મોંદી.
નાચો નીચ તમે નચિત થઇને, છે નીચતા દાખવી,
એકે ના આજુની રહી ઉણપ જે કાઠાર ખાલી થયો:
લીલાલે'ર કરે! તમે મૂકે શા આનંદમાં મા'લજો,
નાચો નાગરો અંગ રંગ ભરતા ના છોછની ખીક છે.
લાજો ગર્દભ ભાર જે વહો જતા ને કાગ કાળા થયા;
શ્વાનોયે ભસતાં નથી શરમથી સુણી સુરો આપના.
શિયાળો વનમાં, વડે ભટકતાં નાકાં રહે ખોલમાં,
શી શી છત કરી ન નાગર તમે છો ચક્રવર્તિ પૂરા.
વાંચે લોક અને જુએ તમ ગુણો ગુણે ભરી ગુણુ છે,
જેવી ગર્દભ રાજની ત્યમ હવે તેવી પ્રશસ્તિ કરે.
શોભા છે તમ રૂડી જગતમાં વંદેલ છો ના મણા,
નામે નાગર કર્મમાં ગલત છો, છો શ્રેષ્ઠ હા ! વીરલા !
ખાવા અન્ન મળે નહિ જગતમાં ખાધો તમે ધર્મને,
પે'થી જે ઉપનીત પુણ્ય ફળનાં જાણ્યાં તમે દોરડાં;

સંધ્યાવંદન કંદને શુભ તમે દીધી ચલાવી મતિ,
લાઘ્યો બ્રહ્મ તથા ગણો જગત આ, હો બ્રહ્મ પૂરા તમે.

(બહાર કોલાહલ)

(ચમકતાં) આ શું ? તોફાન શાનું ? દુષ્ટોએ અહિં પલ્લુ ગડ-
બડ કરી છે શું ?

પાપી તજો નવ તમે નીચતા હજી કાં ?

ઓછી પડી શું સુખડી પૌરસી અમે જે ?

છે છે ઘણું અધિક હા ! તમ કાજ બીજું,

નિન્દા સમુદ્ર જલ તો કદી ખૂટતું ના.

શંકર- (આવે છે) કવિરાજ ! ગજબ ! દૂધપાક ફાટી ગયો, પૂરી
અભડાઇ ગઇ, રસોઇ બીજી ખૂરી, કોઈ જમતું નથી, હો હો
કરી તોફાન કરી રહ્યા છે સર્વ.

પ્રેમાનંદ- [ઉભા થઇ જતાં] કેની ગફલત ! કેનો પ્રપંચ ! શંકર ?
રતનશંકર ક્યાં છે ? બોલાવ એને. આ આવ્યો (જતાં જતાં)
જરૂર માફ દિલ કહે છે કે આ કામ ખટપટી અટપટીઆઓનું
છે બીજનું નથી જ-

ફાવ્યા ન તે દિલમહિ બળતા રહે છે,

ધખ્યાંતણી ઘરડમાં પડતા ફસાયે;

દે લાંચ ને કપટથી કુમતિ સુઝાડે,

રે દુષ્ટ એ અધમ છે ગરવે ભરેલા.

શું છે ? ભાઇઓ ! જરા ધીમા પડો.

નવનીત- (તેને ન જોતાં, ન સાંભળતાં) બોલાવ, બોલાવ ! ક્યાં
છૂપાયો છે ? શું મશ્કરી કરવા તેડ્યા છે. એ (જોઇને)
એ-પેમલા ! આ કંઇ બહીકણ નાગર નથી પલ્લુ કડછી લઇ
ઉભા થાય એવા તારા ન્યાતીલા છે સમજે છે ?

પ્રેમાનંદ- ભાઇ ! શાંત થાઓ. કોઇએ જરૂર કંઇ ગોટાળો કર્યો છે.
જરા થોભો નવી રસોઇ કરાવી જમાડું છું.

નવનીત- અરે જા, જા. અમે કંઈ લિખારી નથી કે તારે ખારણે રસોઈ થાય ત્યાં સુધી આ લોટા ને પાટલા લઈ બેસી રહીએ.

પ્રેમાનંદ- લિખારી નહિ પણ મારા મુરખીઓ માથાના મુકુટ છે. મારી ખાતર બેસો. મેં શંકરને તમામ વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો છે. શત્રુનો મારે કંઈ ટોટો નથી તે તમે જાણો જ છે ?

નવનીત- શત્રુ કીધા શું કામ ! કીધા તો આંધળો રહ્યો શું કામ ? આપી છે કેડા જેવી ચળકતી બે આંખો પરમેશ્વરે ! પોથીમાંનું રીંગણું થઇ કલમ ધસ્યાં કરે છે તે જરા સંભળાવો હતો ને વેવાર !

પ્રેમાનંદ- હશે, મારી બૂલ થઇ, ચાલો.

નવનીત- તે ના, ના, અમે કંઈ નાકકદા તારા જેવા નથી કે ખીજ પતરાવળા માંડી બેસીયે. એક વાર નાક કાપી હાથમાં રમવા આપ્યું ને પછી કહે છે લ્યો ચોટાડી દઉં. ઉડો. ઉડો. શંભુરામ, લલિતાનંદ, ગિરમ્મનંદ, શિવરામ ભટ્ટ, ઉડો. ચાલો, મૂકો પુળો આ નીચના નામ પર. ચાલો ભેગા મળો ને મૂકો આ નાકકા-પુને ન્યાતબહાર.

પ્રેમાનંદ- નવનીતરામ ! જાશમાંથી નવનીત કાઢતાં આવડતું નથી ને ખૂમ મારો છો કે મારા દાંત ખટાય છે. આસપાસના સંજોગનો વિચાર કરતા નથી ને ગમે તેમ બક્યાં જ કરો છો.

ગિરિજનંદ-પ્રેમાનંદ ! તારી બૂલ તો ખરીસ્તો. શા માટે કાળજીને ચોકસાઈ ન રાખી ?

પ્રેમાનંદ- પણ ભાઈ, મારી બૂલ કબૂલ કરું છું. જીએને, રતનશંકર હોય તો હવણું તમારી ખાંત્રી કરાવું. પણ જ્યાં મૂળમાં જ સડો ત્યાં શું થાય. એ જ ક્યાં છે ?

નવનીત- રતનશંકરને શું મૂડવો છે ? તારૂં પોતાનું ડેકાણું નહિ ને બીજાને હોમે છે. મને બધી ખબર મળી છે કે તે કાલે નાગરોની છોડ કીધી ને આજે અમારા બધાનું લોકમાં નાક કાપી તારે મોટા કવિ કહેવડાવવું છે.

શિવરામ-શું ! શું ! ખરી વાત છે ?

નવનીત-નાગરની નિન્દા લખી લોકોને ખુશ કીધા. આપણી નિન્દા

કરી ન્યાતનાં બંધારણને તોડવાં છે એ જાણો છો ?

પ્રેમાનંદ-જો એમ જ માનવું હોય તો ભલે એમ જ માનો.

ના મૂર્ખ તો સમજતા જૂદ તત્વ શું છે ?

લીધું જ જેલ કરમાં નવ તે તજે છે.

જતા મહાજન પથે બહુ તે ભણેલા,

છોડે ન ગર્દભતણું પૂછ તો કદાપિ.

નવનીત-અમને મૂર્ખ કહે છે ? જોયો છે આ લોટો ?

બધા-હાં-હાં-હાં. નવનીત આ શું ?

શંકર-(આવીને) ગુરૂ, રામચરણ પધાર્યા છે.

રામચરણ-વત્સ ! કલ્યાણમસ્તુ. શું ચાલે છે ? (પ્રેમાનંદ ચમકી

ઉતાવળે સામો જાય છે. ગુરૂ આવે છે.) બધા ઉરકેરાયલા

લાગો છો. ઓહો ! [આસપાસ જોઈને] કોંઈને સુલભ મનુષ્યો !

આ શું ?

પ્રેમાનંદ-શાંતિબંધુઓને ભોજનનાં નિમંત્રણ દીધાં છે. જરા ખુટયું તેથી-

રામચરણ-હશે. પ્રેમાનંદ, આજે ફલાહાર મારે પણ અહિંજ કરવો છે.

[શંકર સર્વ તૈયારી કરવા જાય છે]

બંધુઓ ! જરા શાંતિ લેશો ? [સૌ સૌની ધમ્મણ પ્રમાણે

વિખરાય છે] પ્રેમાનંદ ! ગુર્જરીની શી સેવા થાય છે ?

પ્રેમાનંદ-શંકર ! પેલો ગ્રંથ—

રામચરણ-(સકોધ) ગ્રંથની શી જરૂર છે ? મુખ પર નિન્દાની છાયા

છવાઈ છે, ગુર્જરીના નિસાસાની વેદનાના પ્રતિધોષ કણું પર

અથડાય છે, તારા મુખ પર જ ગ્રંથનું પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે

તો મૂળની શી જરૂર છે ?

પ્રેમાનંદ-ગુરૂવર્ય !

છે એમાં પ્રતિબિમ્બ બિમ્બ સરખું સાક્ષાત્ સ્વભાવો જુઓ,
વીણી નાગરના ભર્યા મગજના પૂરા ધૂમાડા અમે;
ભૂલ્યા છેક મદે પ્રપંચ-કુશલા તાણ્યા અમે તાર છે,
દુષ્ટાં ખો ભૂલશે હવે ન ટકશે ગુર તણી સાલ્ય છે.

રામચરણ-ઓ ગવૌન્મત્ત ! આત્મસ્લાધાના પડછંદાએ પરનિન્દામાં !
શી ધારી છે કરવા સેવા ગુર્જરીની પરનિન્દાનાં બી વાવી !
શો વિચાર કર્યો છે ક્ષુધા શાંત કરવા ગુર્જરીની આવા તુચ્છ,
નિર્માલ્ય, અલક્ષ્ય પદાર્થનાં ભોજન પીરસી ? તેં જે જે અત્યાર
સુધી પોષણ આપ્યું તેનું એક જ ધાથી તેં હરણુ કર્યું ! અર્થ
ઉન્મત્ત ! ન શોભે કવિને આત્મસ્લાધાના ઉછળતા પુરમાં
હંકારવું. કવિને તો નમ્રતાનાં સુકાનથી કાવ્યનાવડાં હંકારવાનાં.
કયા અલંકારે દીપાવશે ગુર્જરી ! દેવની આપેલી શક્તિને
વ્યય કરવાનાં આ સ્થાન !

દીધાં દૂધ પીવા, તમે પદતલો ધોયા, ન પીધું સુખે,
પામ્યા છો પ્રભુનો પ્રસાદ પણ તે દીધો તમે શ્વાનને;
ગંગાનાં જલ દેહ શુદ્ધિ કરવા ધોયાં તમે આંગણાં,
પોષ્યાં ઝેર તર તમે અમૃતથી બાકી ન કાંઈ મળ્યા.

પ્રેમાનંદ-ગુરુ ! ક્ષમા. પણ આપ જુઓ, એમણે મદાન્ધતા સેવી
માનવતા કેટલી ગુમાવી છે—

ઘણીતણા પટ વડે દિલ છે છવાયાં,
છે છે રંગે રંગ બળી અનલે અનાદિ;
સંતાપતા સુજનને નિજ નર ખોતા,
થાતા પ્રપંચકુશલા નિજ સ્વાર્થ જોતા.

ગાયત્રી નવ ગાય કે નવ જપે સંધ્યાતણું નામ ના,
ભૂલ્યા શંકર ઇષ્ટદેવ કુલના મ્લેચ્છોતણી ઝંખના;
કંકાસે મચતા, પુલે ગરવથી વંદેલ પૂરા થયા,
બીડી ને મદિરા તણા વ્યસનમાં રેતા સદાયે મચ્યા.

સ્મૃતિઅન્ધન તોડવા અહુ મથે કર્તવ્યમાં શન્ય છે,
 ઇચ્છા લગ્ન કરે વિધિ નવ ગણે કોણે રચ્યાં શાસ્ત્ર છે ?
 દેડા ભંગી તણા અને સહચરો પાછા થતા તે સતા,
 છે ના કોઇ સમાન માન તજજો એવું મદે બોલતા.

રામચરણ-અહુ થયું. ક્ષુલ્લક બ્રષ્ટ વર્ગ માટે અખિલ સ્મૃતિ પર
 પ્રહાર તને શોભતો નથી. કલિકાલના છાંટા અને પાપનાં
 પોષણો ફસાવતાં હશે એ બિચારાઓને. વાળ તેમને તું સુમાર્ગે
 સુબોધ અને વીતિ વચનથી, આવાં કુટિલ કટાક્ષમય વાક્ય-
 સંદર્ભથી નહિ. ઘણાંય ધાર્મિક અને નૈતિક જીવો શુદ્ધ જીવન
 ગાળતા હશે. એમાં સર્વને દોષ દેવો શું ઉચિત છે ? ગામ ત્યાં
 દેશવાડા નથી હોતા ! તારું કર્તવ્ય જનસમાજને સીધા સાદા
 ઉપદેશ આપી અલગ રહેવાનું છે. તારા આ અણુધાર્યાં કાર્યથી
 ગુર્જરી પોષાતી નથી પણ દુઃખી થાય છે. પુનઃ પુનઃ તને
 ટોક્યો છે કે તને અને તારા શત્રુને લમાવનાર ક્રોધ અને
 ઇર્ષ્યા, કાળનાં પ્રેર્યા ઉત્સાહભર્યા કામ કરી રહ્યાં છે. જો સુણુ,
 કંઈ સંભળાય છે ?

[નેપથ્યે-ગુર્જરી]

સરળ સરળ વા'લા લાવ તે કાં ગુમાયા ?
 પડપ પડપ કાલા' બાણુ જો તે ખુંચાયાં !
 નિરસ નિરસ ફાલાં ના ગમે વેણુ તારાં,
 સરલ સલિલ બહેળા બ્રષ્ટ તે કાં બનાયા.
 ચરણ શરણ તારે દિલ છે આ દીધેલું,
 કુસુમ સુમન જેવું કોમળું છે પડેલું;
 ગરમ ગરમ પાણી રેડવા કાં મથે તું.
 પ્રખર કિરણ તાપે પાંદડી છે બળેલી !

તારા નિંદક ગ્રંથના પ્રવહને જો કાળ લ્હાણી કરે,
 ક્રોધાધ્માત થતો મરે વિવશ છે ઇર્ષ્યાતણો ભોગ એ;
 દાસી દુષ્ટતણી હસે મરડતી જો મુખ કેવાં કરે,
 રાખે કાતીલ ઝેર એ નયનમાં જો પ્રાણુ લેવા ધસે !

રામચરણ-પણ લીધું છે ગુર્જરીને ઉદ્ધારવા. પાધડી શિર પર ન મૂકવી એ વચન વિસ્મૃતિ પથે વધું કે સ્મરણાવશેષ થયું ? નિન્દાનું સાહિત્ય એ સાહિત્ય નથી. લોખંડનાં ઘડાયાં ઘરેણાં બેડી ગણાય છે. સોનાની બેડી બેડી છતાં કદ્દીનું નામ પામે છે. ક્યાં ગયાં તારાં ચરિત્રો, તારાં હરણો અને આખ્યાનો ! ક્યાં ગઇ તારી વિવિધ દિશામાં પ્રચરતી કાવ્યશક્તિ ! આટલાથી શું ? હજી તો કંઇએ ભંડાર ગીર્વાણગિરાના ભરાયલા છે. બોલ અને વેર કાવ્યકલ્પિકા અને પોપ ગુર્જરીને. આટલાથી જ શું થાકી ગયો કે વિષય શોધ્યો કલહ અને કંકાસનો ? લેખિનીનું નર ગયું ?

પ્રેમાનંદ-સંસારમાં મુગો મરે છે, બોલતો જ જીવે છે. પેટપર કાપ મૂકનાર કસાઇની છૂરી ન ફેંકી દેવી તો પણ શું તેનો હાથ પણ પકડવો નહિ ? ઝેરની જવાબા કાઢતા સર્પનું ડોકું ન કાપવું તો શું તેના ઝેરી દાંત પણ તોડવા નહિ ?

રામ-પ્રતિજ્ઞા લેનાર પ્રતિજ્ઞા જ જીવે છે. વત્સ ! દુષ્ટોને દંડવાનાં સ્થાન અનેક છે. કાવ્યનો ઉદ્દેશ નિન્દાનો નહોતો છતાં ય કોઇ કોઇ સ્થળે યોગ્યયોગ્ય વિચારે ભલે માર્મિક હાસ્યદ્વારા સત્ત્વને શિખામણ દેવાય. સોનાના કડામાં કંઇ લોખંડનો ગાલ મૂકવા મના નથી; પણ તેથી કોઇ લોહ અલંકાર સજતું નથી. સિંહ-રાજની ગર્જનાની શોભા પ્રતિધ્વનિથી જ દીપી નીકળે છે.

પ્રેમાનંદ-તો પછી આ ગ્રંથ—

રામચરણ-નિન્દાના નાશ નિન્દાનો નાશ થાય તો ઉગતું પ્રમાન ખીસે ગુર્જરીના આદ્વાદનું.

નિન્દા સજ્જનનું ન ભૂવણ કદી છે દુર્જનોની કથા,
ખોલું નર ન શર તો હાણ રહે જીવ્યું વૃથા કાઢવું;
સન્માર્ગે નિજ શક્તિનો વ્યય કરે શાને ગુમાવે વૃથા,
હાથી શ્વાનતણી કરે ન ગણના બૂલો તમે કાં ગ્રંથ ?

માટે આ ગ્રંથને અગ્રિસાત્ કર. સર્વ તથા કેવળ ગુર્જરીની પ્રસન્નતા જ મેળવવા પ્રયાસ કર.

પ્રેમાનન્દ-આજા- (અંદરથી વલ્લભ અને એક શિષ્ય આવે છે.)

વલ્લભ-(આવે છે) લાવ, લાવ, લખનારો હું છું તું નથી. વારી મારી છે.

શિષ્ય-હાં-હાં. લીટા કાઢી અમસ્તા કાગળો કાં બગાડો ?

વલ્લભ-શું બકે છે ! લીટા કોણ કાઢે છે ! જોને. હું લખું છું ને તું લીટા કાઢે છે.

(પોતાનો કાગળ અદલબદલ કરે છે.)

પ્રેમાનન્દ- શું છે ? વલ્લભ ! તોફાન ! ગુરૂજીને પગે લાગ.

વલ્લભ- પગે શેનું લાગે તે ? દાદીવાળા બાવાને પગે કોણ લાગે ?

ઝાળામાં છોકરાને ઘાલી બાવાઓ લઇ જાય ને પછી ભૂત બનાવી દે. બાવાજી મને પગે લાગે તો આવું, નીકર આ ચાલ્યો.
(જાય છે.)

રામચરણ-(હસતાં) પ્રેમાનન્દ ! વલ્લભ લખશે સાફ હો ! ભલે લીટા ચીતરે તો ચીતરવા દે. થશે એ સ્વતંત્રતાનો ઉપાસક.

પ્રેમાનન્દ-આપ પધારશો. ફલાહાર—

રામચરણ-હા. સંખ્યાવંદન કરી લઉં.-સમય થયો છે.

પક્ષીતણાં ગણુ દવે તરૂંએ વળે છે,

નિર્જીવ વૃક્ષ પણુ જો વહતું દિસે છે;

અસ્તાચલે ઉદ્ધિમાં રવિ ઝંપલાવે,

ઊડે ઘણા નલ તલે અતિ રક્ત છાંટા !

આહ્વાદા સમય આ કવિ જોઇ રે'છે,

ભાવિક લક્ષિતરસમાં ભજને રૂબે છે;

દુષ્ટો વિચાર કરતા નિજ કાર્ય કેરો,

જાણે ન મૂર્ખ જન તે નિજ માર્ગ ઘેરો.

ઇતિશ્રી ગુર્જરીપ્રસન્નભાષ્યાન નામ નાટકમાં નાગસર્પનિન્દા નામનો

ચોથો અંક સમાપ્ત.

શ્રી ગુર્જરી પ્રસન્નાખ્યાન.

અંક ૫ મો.

શિષ્ય-દામોદર ! એ દામોદર ! (દામોદર આવે છે.) આ ગરબડ પાછી ? કવિપુત્રે પાછી ઝમાવી છે શું ?

દામોદર-એતો એનો સ્વભાવ છે. પિતાને કે'છે, મારાં કાવ્ય શાં ખોટાં છે ?

શિષ્ય-દામોદર ! એમાં ખોટું શું છે ? કવિરાજ પણ આજકાલ દુરામલી થતા જાય છે.

દામોદર-નહિસ્તો, કવિરાજ કે'છે. અધું ખરું પણ તું તારી ઉદ્દતાઈ મૂકીદે. મોટાઇ તજીદે. ગર્વ છોડીદે. નત્ર થઇગ્ન. અને લખ્ય. પ્રસાદને પોષ ને માધુર્યને લજ. આ આપણા કક્કડ લાઇને ગમે કે ? આ જોને ! પૂછું પકડ્યું છે તે કાં છોડે છે.

શિષ્ય-નાસરે મારાઆપ ! હિંગના ઝાડને હલાવવું કાં ? આપદીકરા લહે ને કચુંબર આપણું થઇ જાય માટે લાગ.

(પ્રવેશક)

[બંને જાય છે.]

[વક્ત્રલ પૂર્વોક્ત રીતે ગર્વ કરતો પિતાને પુસ્તક બતાવતો આવે છે.]

વક્ત્રલ-બતાવો, બતાવો, બતાવો કયું કવિત્વ નથી ! કયું અંતર્દર્શન નથી ! કઇ ભાષા નથી ! બતાવો—

લખ્યું લખ્યું મેં નવું આ માનસરને હલાવે,
જુઓ પુષ્પ શાં ખીલ્યાં છે કમળનાં માન શાં ?
સુગંધિ અપારા વહી મોગરાને એ લખવે,
કેતકી તો ગર્વ મૂકે ચંપકનાં તાન શાં ?
કોમળ ને લલ્લકાતી માલતીને યે નચાવે,
શરી આ ઉમંગી જુઓ દાનિયાણી ગાનશાં ?

રસભરી આ રસીલી ચંદ્રિકાનેયે રેલાવે,
મીડી મીડી સ્વાદભરી અમૃતનાં પાન શાં ?

વળી--

શબ્દતણા ભાર નથી કલ્પના તો કમી નથી,
વસ્તુ લુપ્તું જરા નથી લાગે લુપ્તો દિન આ;
ભેળનું આ ભૂસું નથી પુરાણને તજ્યાં નથી,
અસંખ્ય જરા નથી હશે કદી સૃષ્ટિ આ;
રસનો સંકર નથી શાસ્ત્રીયતા તજી નથી,
પાત્ર ખોટાં લખ્યાં નથી હશે વિધિ લેખ આ;
વાદ ખોટા કીધા નથી ભાર ખાલી ભર્યો નથી,
લેખિની લખવી નથી લાગે હવે લક્ષ્મી આ.

પ્રેમાનંદ-વક્ત્રલ । તારાં કાવ્યનાં રસક્ષેત્ર અને મારા દષ્ટિપથની વચ્ચે
તારી આપખડાઇની પટપરિપાટી આડી આવી રહી છે.

વક્ત્રલ-પિતાશ્રી ! સંસારના દુર્ગમ પટલોને મહાત્માઓની અંતર્દષ્ટિનું
એકજ કિરણ ભેદી શકે છે અને આત્મોદ્ધાસનો નિઃશીમ
આનંદ અનુભવી શકે છે તો કવીશ્વરની અંતર્દષ્ટિ આવાં
છાછરાં ગજરમાન પટને ભેદી કાવ્ય સરિત્તા નિર્મળ સલિલને
સાનન્દ ન નિહાળી શકે એ શું બાલકવાદ નથી ?

કાવ્ય માફ વાંચી જુઓ લગાઇતો તજી દીયો.
કેતકીની ગંધ લીઓ કંટક મહો નહિ;
કમળનો મળ તજી પરિમળ પૂરી ભજી,
તત્વગ્રાહી સાજ સજી બ્રમર બનો અહિ;
ગુર્જરી જુઓને ગિરા સેવનારા અમે વીરા,
ખાવા આપ્યા મીઠા શીરા સુવાસ સરી રહી;
ઠામ ઠામ રંગ રાગ કેવી પ્રસરી પરાગ,
એમાં રાખો અનુરાગ સ્પષ્ટ વાત મેં કહી.

પ્રેમાનંદ-(સકોધ) ઓ ગુમાની ! તારૂં મિશ્રિત સુવર્ણ એકાએક ઘસાતું નથી તેમ નમ્રતા મિશ્રિત કવિતા સુકાતી નથી. પીત્તળના મહત્પરિમાણાંકિત સુવર્ણ જેમ પીત્તળ સરખું લેખાય છે તેમ મહત્તા અને સ્વપ્રશંસાયુક્ત કાવ્ય સર્વથા અવલેખાય છે. કાવ્યની ખુબીઓને કિલ્લટ કરતું તિરસ્કારને પાત્ર બને છે.— ઓ મોહાન્ધ ! નથી આ ગુર્જરીની સેવા પણ સેવાના દંભ નીચે સ્વશક્તિ પ્રશંસાય છે. નથી ગુર્જરીની ઉન્નતિનું આ કાર્ય, છે કેવળ સર્વતોમુખી આત્મીય જયદ્રોણપણાનું પરિસેવન. નથી ગુર્જરીના રક્ષણ અથે આત્મશક્તિનું બલિદાન, પણ છે સ્વશક્તિની વિજયી લાલસાના પરિપોષણમાં દેવાતી ગુર્જરીની આહુતિ. જા આલ્યો જા, ન બતાવ દુષ્ટભાવથી આલિપ્ત તારું મુખ—

દુષ્ટોથી અતિ દૂર વસવું મ્હોંએ ન જોવું કદી,
ગર્વે જે પુલતા મદોન્મત થતા છે તુચ્છ તે સર્વથી;
ગર્વે સૂર્ય પ્રલે દહે નિજ કરે સંતપ્ત સૌને કરે,
મધ્યાન્હે શિર જત્ર સૌ ધરી કરે કે જાંચમાં જઈ રહે.

વક્ષ્ણ-પિતાને પૂજનારો હું, નિઃસીમ પ્રશંસા કરનારો હું, ગુર્જરીની પ્રસન્નતા મેળવવામાં અંતઃકરણથી સહાય કરનારો હું, મારું મનસ્વીપણું તથા પિતાના કથનાનુસાર મારાં મહાકાવ્યોને આખ્યાન નામ આપી નમી પડનારો હું, સ્વતંત્ર વસ્તુપર કવિતા કરવાની પ્રતિજ્ઞા તથા પિતાના કહેવા પ્રમાણે ઇતિહાસ પુરાણનાં વસ્તુપર સર્વરસની કવિતા કરી તેમને સહાય કરનારો હું તેનું તેના પિતાજી આ સન્માન કરે ! પિતા ! પિતા ! શું કંઈ કે વડિલ પ્રતિના સન્માન અને પૂજ્યતાના ભાવના પડદા આપણી વચ્ચે પડી ગયા છે, પિતા શબ્દ આપને માટે નિર્મિત થયો છે—

ત્રિમાનંદ-નહિ તો ?

વલ્લભ-નહિ તો—

કલમ આ કારમી છે કરનારી કાર્ય કરી,
કાપે કટ કટ કટ તાતી તલવાર શી !
આંખ એક જોયે નવ કાળું વિષ ઓકનારી,
બાળે બાળે સર્વને એ જાણે ઝેરી નાગણી.
જીવ્યા એમ સાથે રાખે દંત વિના કરનારી,
કામ દંતતાળું એવી દશ મેં એ ના ગણી.
જડ છતાં ચેતન છે જીવ અતિ ચુંથનારી,
માનસિક વ્યાધિ જાણે વાપરી મેં ના ઘણી.

શસ્ત્ર માફે લાથ લઉં શાસ્ત્ર તવ ધ્યાન આવે,
આ પિતા છે શા પિતા ! બોલતાં બહુ નહિ.
પછતા વંતાકના તો મીઠા મીઠા બહુ ભાવે,
પિતા ચિન્તા આ કરાવે દિલમાં બહુ અહિં.
પિટ્યા કે'તાં અચકાઉં કુભાર્યાના ભાવ આવે,
પીટવાનું કામ નથી જાત સ્ત્રીની હું નહિ.
લઢીશ, લઢીશ, પિતા, લઢીશ હું પુત્ર ભાવે,
સંકલ જગત જોશે કુપુત્ર તો આ નહિ.

ત્રિમાનંદ—સાહિત્યની સેવા કરનારા ! પશ્ચાત્તાપ એટલોજ ધ્યાય છે
કે ગુર્જરીની સેવા કરવા પ્રોત્સાહન આ અભાગીઆ આત્માએ
તને આપ્યું ! નથી જેને ગુર્જરીની દશાનું ભાન, નથી જેને
એના કોમળ સ્વરૂપનો ખ્યાલ, નથી જેને એનાં માધુર્યનો રસાસ્વાદ.
તેની કઠોરતાના સાગરમાં થતાં આવા નિર્દયતાના વંમળમાં
આજે આ ગુર્જરીને હું ફેંકી રહ્યો છું. ઓ ઘાતકી ! હે, હે,
આ મૂકી છે ગુર્જરીને તારી સમક્ષ. કાળ વિકાળતા તજ

પ્રેમાળતા લગ્નવા તૈયાર થયો છે તો તું પ્રેમનો અંશ છતાં
ભેદી નાખ આ સુકોમલ લતાસમી સરસ્વતીપુત્રીને તારાં તીણું
વાક્યશરથી. પુત્ર ! આવો સમો ફરી નહિ મળે. હું તારો પિતા
ગુર્જરીને ઉદ્ધરવા આટલું મથી રહ્યાં છું છતાં તને જ તેના
વિમાશ માટે યાચી રહ્યો છું !-એના-એના કોમલ દેહવિનાશથી
પણ જો તને સંતોષ ના થતો હોય તો આ રહ્યો તારી પ્રત્યક્ષ
હું. પિતાને પુત્ર તરફથી જે વિષમય લ્હાણી દેવાની હોય તે
દઈ દે. અચકા નહિ. દીકરા ! આ તો સંસાર છે. સંસાર
આવા જ પ્રસંગો માટે સરળયો છે. ગભરા નહિ. પુત્રને જન્મ
આપી, પાળી પોષ્યો; સાહિત્યરસિક કાર્યોનો વિસ્તાર કરવા. પણ હવે
તો અંતરઆત્માને રીઝાવી રીઝાવી તેનો આત્મરસ ચુસી લઈ
મસ્ત આનંદે મહાલવું એજ ખરું પુત્ર કર્તવ્ય છે. કેમકે—

સલિલ તપન તાપે આગમાં જાય હૃદય,
ધન રૂપ ધન થાતું સૂર્યને છાઈ દે છે;
કુદરત પણ ભૂલે; જન્મદાતા ગણે ના;
તનુ જ વિમુખ થાતો! આપને તો ગણે કાં ?

યુગ યુગ બદલાયે સૃષ્ટિના રંગ ઝાઝા,
તનય વિનય છોડી તાતને કાં તજે ના ?
નવ રહ્યો દુનિયામાં માન મર્યાદા ઝાઝી,
મુરખ દિલ જ માઈ કેમ એ ના વિચારે !

નહિ નહિ સુખની તો લ્હાણ દેવી કરીયે,
હૃદય વિનય શત્રુને રાખશે આ દિનોમાં ?
બહુ બહુ દુઃખદાયી વૃદ્ધનાં મર્મભેદી,
મરમ વચન બાણે દેહને દે કપાવી.

વક્ત્રલ- [ખિન્ન થતો] પિતાશ્રી ! હૃદય ખુલ્લું કરી કેવળ અંતરના ઉદ્ધાર કાઢી રહ્યો છું, ત્યારે આપને એ મિથ્યાવાદીનો આડંબર દેખાય છે ? જેને હું સત્ય સમજું છું, જેને હું નિર્દોષતા માનું છું, નિષ્કપટતા કયું છું, એવી સરલતા હું આપની સમક્ષ મૂકું છું તેથી જ હું આપને કુપુત્ર ભાસું છું ?-(ગળગળો થાય છે) જે પુત્ર પિતાની મૂર્તિને હૃદયમાં પૂજે છે, ચિત્તમાં પિતાની અગાધ શક્તિનું ચિન્તન કરે છે, પિતાના સદ્ગુણોનું મનન કરે છે, ત્યારે પિતાને એ પુત્ર એમની વૃદ્ધવસ્થામાં એમનું જ લોહી ચુસવા તત્પર થયેલો દેખાય છે ! ! પ્રભુ !-ઓ પ્રભુ ! આ પાપાત્મા વક્ત્રલનું મસ્તક આજ ક્ષણે શાને શતધા થઇ પૃથ્વીપર નથી પડતું ?-જે નસોમાં પિતાનું લોહી વહે છે એ જ રક્તમાં પિતાના મર્મભેદનારાં પરમાણુઓ વસતાં હોય તો ઓ પરમાણુઓ ! તમારાં એકત્ર બળથી મને ઘસડી જઇ નર્કમાં ફેંકી દો.- (પાસે જઇને) પિતાશ્રી ! પિતાશ્રી ! તમારી કઇ આજ્ઞા પાળી નથી ? સ્વતંત્ર વસ્તુપર કાવ્ય લખવા ના કહીં તો મેં એક કાવ્ય લખ્યા પછી બીજું કયું કાવ્ય લખ્યું છે ! પોતાનાં કાવ્યને કાવ્ય કે મહાકાવ્ય એવું કયું અભિધાન આપ્યું છે ? શું કહું, મને લખવાની જે ટેવ પડી ગઇ છે તે છૂટતી નથી. છોડવા જાઉં છું તો જે આવેશથી આ કાવ્યાલેખન કરી રહ્યો છું તે આવેશ સમૂળો નાશ થાય છે. શું કહું ! પિતાશ્રી ! કહો, આ સ્થિતિમાં શું કહું ?

અરે ! પિતૃવર સીધી પુત્રની કદર કીધી,
આશીષ સુન્દર દીધી મીઠી આપી લ્હાણુ આ !
રાખી અમે ખંત ઘણી આખી સંત રે'ણીકણી,
ભાખી છે મહંતતણી એ રીતિનું ધ્યાન ના !

હાય ! હાય ! આજ શાને કવિ કીર્તિકાજ માને,
 પિતા દુઝ્યા વાજ આણી ધિક છે સંતાન આ;
 અશ્રુભુન્દ એક પડે પિતા મુજ છેક રડે,
 તોય મુને નેક નડે સુપુત્રનું માન ના.
 કુદરત ! કાપ કરી ડારત કાં ભાળત ના ?
 પાપી પુત્ર પાને પડ્યો કાપ, કાપ, અંગને.
 સૂર્ય કર ! બાળો અંગ શેષ ! આ પ્રજાળો અંગ,
 વાયુ' કાં ન વાળો અંગ જમાવીને જંગને !
 વજ્ર કાં ન ઇન્દ્રતણું કડિન ગિરિ આ હણે ?
 છિન્ન ભિન્ન કરી આણે પરમાણુ રંગને ?
 તારા ! ખરો, બાળો મુને ધારા કરો, બિની બિની,
 આગથી તો ઝાળો મુને રાખોના આ અંગને.

(આસપાસ જોય છે)

અરે ! નવ સુણે કાચ ? 'પાપી વચ મુજ ગણી,
 ધિક વક્ષભ ! તું ધિક કોડી સમ તું થયો.
 લ્યો, પિતાજી ! લ્યો પિતાજી ! કાવ્ય બાવ્ય જે લખ્યાં છે,
 દોષવતાં બાળું આજ રંગ મુજ તો ગયો.
 એની ચિતા હું બનાવું અંતર આગ હું લગાડું,
 માંદા અંગ ઝંપલાવું સુપુત્ર હું ના રહ્યો.
 ગાંડો લોક કહો મુને ભાંડો થોકે થોક ગાળ,
 સૃષ્ટિનું ન જોવું મુખ પાપી આજ હું થયો.

(પુસ્તકો લાવી સન્મુખ નાખે છે.)

મિત્ર ધર્મતણું આજ નવ વર્ષ દદ રહે.
 પ્રસન્ન જે કુન્તી થઇ વિષણુ હવે થશે:
 યુધિષ્ઠિર વૃકોદર થાશે સુકા દગ્ધોદર,
 દુઃશાસન પાન કીધ સાન આજ તો જશે;

યક્ષ તણા પ્રશ્ન કૃપ્યા કૃષ્ણ ધામ તેહ જાય,
લેખ લખ્યા બીજા ધણા વાજ પૂરા આવશે.
ક્રોધ તણી ચિતામાંથી આજ પિતા ! એને નાખું,
પછી તેમાં પડું જઈ પાપ શિરથી ખસે.

પ્રેમાનંદ-વક્ષલ ! હું તને દુલવવા જ સર્વ કરી રહ્યો છું એમ તને
લાગતું હોય તો જ ચાલ્યો જ. તારા આ હિંદત કાર્ય માટે
તું મારે હાથે ભયંકર આપનો ભોગ થાય તે પહેલાં ચાલ્યો જ.

વક્ષલ-મારું, મારા લેખોનું હું બલિદાન દેવા તત્પર થયો છું તો
પિતાશ્રી ! આપના ભયંકર આપને તો પિતાના હૃદયમાંથી નીક-
ળતી શુભ આશીષો મानी મસ્તકે ચઢાવીશ. પિતાજી ! કાળ
ગુર્જરીને શરણે થયો છે. ક્રોધ તરફડી ટળવળતો ગુર્જરીની
સેવા કરવા તત્પર થયો છે ત્યારે હું તેમનું પદ લઈ ગુર્જરીને
રીખાવવા મથું છું એટલું જ આપ મને સિદ્ધ કરી દેખાડો. હું
વિશાળ જગતમાં વિશ્રામનું સ્થાન કોઈ પણ સ્થળે શોધી લઈશ.

પ્રેમાનંદ-એમ છે તો ગુર્જરી સાક્ષાત્ અત્ર આવી તારી સેવાનો
સાક્ષાત્કાર કરે નહિ લામુધી હું તારા કથનની સત્યતા પ્રમાણી
શકતો નથી. સાબીત કર ગુર્જરીને મુખે કે તારાં કાવ્યોમાં
દેખાતું તારું અભિમાન મદપ્રેરિત નથી પણ અંતર પ્રેરિત કોઈ
પણ જાતની તૃષ્ણા રહિત છે ને એથી ગુર્જરી રીખાતી નથી.

વક્ષલ-આથીજ આપને સંતોષ થતો હોય તો આજે વક્ષલ પ્રાણ-
તે પણ સંતોષ આપશેજ.-(પુસ્તકો પ્રતિ દષ્ટિ કરતો) માતા !
ગુર્જરી ! દેવી ! સહાય થા ! તને જે મારામાં સહૃદયતા લાગી
હોય, સેવાનો ઉમળકો જણાયો હોય, નિષ્કપટ ભાવનાથી તને
શણગારી હોય, અમૃતસમા રસાસ્વાદ આપ્યા હોય, મદના
જેરે મેં મારી સ્વપ્રશંસાના બળુગો ન ફૂંક્યા હોય તો એ

દેવી ! તું અત્યારેજ, આજ સ્થાનકે પ્રત્યક્ષથા, અને કર મારી
આ અદ્ય પ્રસાદીને અનુગ્રહ ને બનાવ મારા પૂજ્યપિતાને કે
આ પુત્ર તે કુપુત્ર નથી પણ સુપુત્ર છે—

જાગ જાગ માત જાગ રંગ રાગ આજ ત્યાગ,
શિર પડી પીડ ભાંગ શર વાગ્યાં છે ધણાં.
સ્ફૂર્તિ રાખી, મૂર્તિ તુજ પ્રીતિ ધરી પૂજી હોય,
પૂર્તિ કરી પુષ્ટિ દીધી પૂરી છે જો કામના.

કામ તજી નિષ્કામ જો ભક્તિ રતિ કરી હોય,
કાર્તિની આસક્તિ તજી લીધાં તારાં ભામણાં.
જળા રહ્યું કળા ગયું અંગ આજ સીઝી ગયું,
દષ્ટિ થકી અમીટૃષ્ટિ કર, રાખ ના મણા.

આક્ષેપની ખેપ આજ પિતાએ તો પૂરી દીધી,
હુણું હુણું છેક છેક તારનાર કે નહિ.
ખમ્યાં નથી કદી વેણ સભાં નથી કદી કે'ણ,
પિતા વચે જાય એ'ન પ્રેમ નેમ છે અહિં;

અમળ કમળ સમ સુકોમળ દિલ તુજ
કવિતની લહરીથી પોખ્યું છે જો મેં નહિ;
મીઠા મીઠા અંદ્ર સમા કરતલ સ્પર્શ થકી,
હૃદય અંબુજ તુજ ખીલવ્યાં જો મેં નહિ;

રાત્રિતણા તુષારશી શીતલ કાવ્યકણ્ઠાએ,
ગાલની સુલાખી લાલી પોખી મેં જો ના કદી.
ભમર શું ભમી ભમી તુજ હૃદે શુંજી શુંજી,
કાવ્ય રસ રેડી રેડી કાળ ક્યો જો રહી;

મૃણાલ પ્રાશન કરી હંસતણી વૃત્તિ લજી,
જલ તણી વૃત્તિ તજી વાણી કડુ જો વહી;
માત તો જ ધાત કર વાત આપ તણી કર,
દુષ્ટ દુષ્ટ કહી દંડ જાણે જેમ સો સદી.
માતા ! બોલ, માતા ! બોલ, દિલતાણું કર તોલ,
વરસે અંગાર આ જ કે અમી તું છાંટને.
તેજનો પ્રકાશ કર હેજ તુજ તેજ કર,
કે અંધાર તું ફેલાવ લેપ મુજ ગાતને.
હાય ! હાય ! સુણો નહિ ? દંભીધાર્યો મને આજ,
પ્રભુ ! પ્રભુ ! કદં શું ય વંદાવી દેવે વાતને;
લેને, ગુર્જરી ! તું લેને લત્યા મુજ તુજ શિર,
શુદ્ધ દિલ ભાળ્યું નહિ, બોળવ્યા તેં તાતને.

[આત્મહત્યા કરવા નય છે. ગુર્જરી પ્રકટ થાય છે]

ગુર્જરી-હાં હાં-હાં. પુત્ર ! આ શું ! [હાથ પકડી લે છે] આનન્દ-
મય વાયુલહરીઓ વાછ રહી છે, અંદ્રનાં અમીભર્યાં કિરણો
ફેલાયાં છે, સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્ય તને વધાવી રહ્યાં છે, કાવ્યદેવી
તારાં આવારણાં લઇ રહી છે ત્યાં શાં માડ્યાં છે આ આકન્દ ?

પ્રેમાનન્દ-[નમન કરતાં] માતા ! ગુર્જરી !

વલ્લભ-માતા ! એક જ કેમળ લતાપ્રહારથી આ દંભી, કવિત્વમદ્દના
અભિમાને પુલાતા આ તારા દુષ્ટ પુત્રને અનસ્તિત્વ ભેગો કરી દે.
નથી કરી જેણે પિતૃસેવા, નથી લજી જેણે માતૃભાવના, કર્યાં
છે ધાવ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના તારા તનપર, દીધાં છે શુષ્ક,
અપક્વ બોજન તને. તો માતા ! કાળ પુનર્જીવિત થતો તારું
લક્ષ કરે તે પૂર્વે તારી દષ્ટિના એક જ કિરણથી આ શરીરને
ભસ્મસાત્ કરી દે.

ગુર્જરી-નહિ. પુત્ર ! નથી તું ખોટો કે નથી તારા પિતા. તમે બંને જળુ કાળવશ થયા છો અને તેના સામર્થ્યને લીધે તેની અસરમાં ખેંચાયા છો તેથી સતત એક બીજાને સંપૂર્ણ સમજી શક્યા નથી. તું સુપુત્રશ્રેષ્ઠ છે. ભાષા ભક્તિમાં અનુરક્ત ભક્તોત્તમમાંનો એક છે. (પ્રેમાનંદને) વત્સ ! હવે કાળ ગતિહીન થયો છે. ઉશ્વટે મને પોષે છે. તારા પુત્રના પ્રામાણિક પ્રયાસોને વધાવી લેવા એ તારું કર્તવ્ય છે.

વલ્લભ-માતા ! માતા ! મારું અભિમાન મદહીન છે એટલું તારા દર્શનથી સિદ્ધ કરી મારા પિતાને સંતોષ આપ. મારી પ્રશંસા ના કર. ક્યાં પ્રતાપી પિતાની સેવાનો આ અગાધ સાગર ને ક્યાં મારી ક્ષુદ્ર સેવાનું બિન્દુ માત્ર !! દેવી ! તમે શુદ્ધ અનઃકરણથી જો મારી સેવા સ્વીકારતાં હો તો સ્વીકારો આ મારા લેખો અને મારા પિતાને સંતોષ આપો.

ગુર્જરી-પુત્ર ! તારા પિતાની કાવ્યમાળાથી તો જો હું પ્રકાશી રહી છું. તારાં ચે રત્નો હું ધારણ કરું છું.

વલ્લભ-માતા ! આ સત્ય જ હોય, તમે પ્રસન્ન થયાં હો તો મારા પિતાશ્રીએ ગુર્જરી પ્રસન્ન ન થાય ત્યાં સુધી માથે પાધડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એ પૂર્ણ કરાવો.

ગુર્જરી-વત્સ પ્રેમાનંદ ! તારાં અતુલ સાહસ, અડગ ટેક અને અપ્રતીમ પ્રતીક્ષા, અપરિમિત સેવા અને અણમૂલ કાવ્ય સુધાના પાનથી સંતુષ્ટ થઇ છું. હું પ્રસન્ન થઇ છું, નિર્ભય છું. તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઇ છે માટે લે આ ઉત્તમાંગબૂપણ ગ્રહણ કર.

[પાધડી આપે છે.]

પ્રેમાનંદ-દેવી ! આ ક્ષુદ્ર જન્તુના ક્ષુદ્ર પ્રયાસને ઉત્તેજન આપો છો એજ તમારી ભક્તવત્સલતા છે. માતા ! તને ગીર્વાણ માતા

સમી ગૌરવવતી, તેજવતી, પ્રભાશાળી, પુષ્ટાંગી નથી કરી, છતાં
આ પાધ શિર પર મૂકવાની હું ઘુષ્ટતા કંઈ ?

દીકાં ના હજી અંગ પુષ્ટ તુજનાં તેજે ભરી આંખ ના,
દોડે ના ચપલા સમી સખળ તું, ના તીરશી નીકળ છે.
સ્નાયુઓ નવ વ્રજ શા કઠિન છે ઉત્સાહ ના પૂરતો,
ક્યાંથી પાધ ધરું શિરે નવ થઇ પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા હજી.

આકાશે આ ધનતિમિરનાં ગાઢ તન્તુ તૂટ્યા ના,
જેને ક્યાં છે વિમલ રજની ચંદ્રિકા તેજપૂર્ણાં ?
ગાઢું છાયું તિમિર નભમાં જેહ સાહિત્યમાં આં,
જાંખી દીવી કર મુજ લઇ નાશવા હું મયું છું.

ગુર્જરી—નહિ. પુત્ર ! તેં રચેલી ભૂમિકામાં પ્રવર્તાવેલા રસ પ્રવાહ
એટલા ઉત્તમ છે કે આ સાહિત્ય ભૂમિ સર્વદા સફલા રહેશે.
મને તું ધારે છે તેવાં પોષણ દેશે. જો—

પ્રખર તપનથી આ ભૂમિ જે શુષ્ક થાતી,
મધુર જલદ ધારે તેં કરી શીતલાંગી;
આયુ આયુ રસથી તેં પૂર્ણ એને ભરી છે,
કૃષિ કર ધરો ને વાવણી તેં કરી છે.

વર ઉપવન જોજે લાજશે ઇન્દ્રનાથે,
અમૃત ફલ થકીયે મિષ્ટ દેશે ફલો ને;
શ્રમ તનમનનો યે રહેજમાં જાય જેથી,
પરિમલ સુખકારી આપશે એહ ન્યારી.

માટે વત્સ ! હો, આ તારાં ઉત્તમાંગને પરિભૂષિત કર.

(ફરીથી પાધરી આપવા જાય છે.)

વલ્લભ-પિતાશ્રી ! દેવી ગુર્જરીનું મારે માટેનું કથન જો આપે સત્ય જ માન્યું હોય તો આપ આ પાઘડી પહેરો અને મને સંતોષ આપો.

પ્રેમાનંદ-(હાથમાં લઈ પાઘડી પહેરે છે) દેવી ! તારી પ્રસન્નતા માટે, પુત્ર ! તારાં સંતોષ કાળે હું આ પાઘડી ધારણ કરું છું.

ગુર્જરી-પુત્ર ! વલ્લભ ! આથી શું અધિક પ્રિય કરું ?

વલ્લભ-માતા ! સર્વ પ્રાપ્ત થયું છે. બાકી કંઈ રહ્યું નથી. પણ..

કવિવીર જન્મે ઘણા પિતાસમ શ્રમકારી,
તનમન ધન થકી સેવા કરે આપની;
ચંદ્રકર સમ મિષ્ટ સુધા ઝરે લેખિનીથી,
દિલની પવિત્રતાથી ટાળે મતિ પાપની;
લણે, વાંચે, અનુભવે, નીતિમાર્ગ તો તજેના,
એવા કવિ વધો સદા વાણી નથી તાપની.
અભિમાને કૃલે જોડ કીર્તિ સાટે લખે જોડ,
ફૂળી સદા મરે તેલ વહું વાણી આપની.

વળી,

નીતિમાર્ગ મૂકે જોડ સદાચાર ચૂકે જોડ,
લખે પછી જે લખાણ બ્રજાચાર પ્રેરતાં;
ભાષા નહિ, ગાથા નહિ, કાથાસમ લખે જોડ,
કવિતણી પ્યાતકાળે કાળ તેને ઘેરતા.
પ્રાપી કવિઓ એવાનો દુષ્ટ લેખકાતણોયે,
નાશ થાય નાશ થાય એમાં ન અંધેરતા;
ગુર્જરી સાહિત્ય આવું નિરમળું ડાઘ હીણું,
ખીલે, ખીલે, સદા એલ વાની એવી વેરતા.

પ્રેમાનંદ-તેમ જ દેવી ! આટલું વધુ કરો,

મોટાં કાવ્ય રચાય પૂર્ણ રસનાં ભાવે ભરેલાં સદા,
જાણે રત્નભરી નદી રસવતી ઝહેતી સદા નિર્મળા;
લીલા રાજત કાવ્યની કુદરતી શું દૈવની સૃષ્ટિ છે,
ભાવે ભૂષિત તે સદા મન હરે શોભે અલંકારથી.

ગુર્જરી-તથાસ્તુ. (અંતરખ્યાન થાય છે. પિતાપુત્ર નમે છે.)

ધતિશ્રી

ગુર્જરીપ્રસન્નાખ્યાન નામના નાટકમાં પિતાપુત્ર સંવાદ નામનો
અંક સમાપ્ત. ધતિ

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

પુર્વે રી અન્ય માળા ના

અન્ય પુસ્તકો

તૈયાર થાય છે

દક્ષ યજ્ઞ

આશરે ૪૦૦૦ શ્લોકીનું ખંડકાવ્ય

અને

ત્રિપુર-દહન

ત્રિઅંકી નાટક

ઉપરાંત

શ્રી સુબાહરાય ગાયકવાડ સ્મારકગ્રંથ

પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભનું

છપન ચરિત્ર

